

Тарас Гарасимів
Вікторія Чернописька
Тарас Дашо

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРАВОВИЙ ІМПЕРАТИВ
СУЧАСНОСТІ**

Монографія

Львів 2020

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
(Протокол №5/20 від 16 листопада 2020 р.).
Вченою радою
Національного університету «Львівська політехніка»
(Протокол № від 24 листопада 2020 р.).

Рецензенти:

Жаровська І.М., д.ю.н., проф., професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права ІППО НУ «Львівська політехніка».

Личенко І. О., д.ю.н., проф., завідувач кафедри цивільного права та процесу ІППО НУ «Львівська політехніка».

Балинська О. М., д.ю.н., проф., проректор Львівського державного університету внутрішніх справ.

Гарасимів Тарас Зеновійович, Чернописька Вікторія Зіновіївна, Дашо Тарас Юрійович
Громадянське суспільство: правовий імператив сучасності.
Монографія. – Львів, 2020

Ідейно-методологічною основою монографії є науковий аналіз громадянського суспільства як правового імперативу сучасності. У монографії розглянуто певні концептуальні аспекти дослідження громадянського суспільства: аксіологічний, термінологічний, філософський, правовий, когнітивний та ретроспективний. Подано загальну характеристику громадянського суспільства в Україні, зокрема окреслено сучасні концептуальні підходи щодо осмислення дефініції «громадянське суспільство», розкрито основні засади взаємодії правової держави та інститутів громадянського суспільства, визначено та обґрунтовано перспективи розвитку глобального громадянського суспільства.

Монографія рекомендована для науковців, викладачів, практичних працівників, аспірантів, студентів закладів вищої освіти та всіх, хто цікавиться правовими проблемами розвитку громадянського суспільства.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. Громадянське суспільство як проблемна категорія філософсько-правового дискурсу: історичність та контекстуальність.....	8
РОЗДІЛ II. Концепт громадянського суспільства в науковому контексті XX ст.....	31
РОЗДІЛ III. Сучасні концептуальні підходи щодо осмислення дефініції «громадянське суспільство».....	56
РОЗДІЛ IV. Основні засади взаємодії правової держави та інститутів громадянського суспільства.....	77
РОЗДІЛ V. Формування та розвиток мережі громадських організації у контексті глобалізаційних викликів.....	100
РОЗДІЛ VI. Адвокатське самоврядування як чинник розвитку громадянського суспільства.....	118
РОЗДІЛ VII. Правова модель партнерства судової влади та інститутів громадянського суспільства.....	147
РОЗДІЛ VIII. Принципи взаємодії громадянського суспільства та збройних сил України.....	160
РОЗДІЛ IX. Правові засади взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів внутрішніх справ.....	184
РОЗДІЛ X. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного світу: перспективи розвитку	202
ВИСНОВКИ	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	218

ВСТУП

Ідея громадянського суспільства упродовж тривалого історичного розвитку є предметом живих наукових дискусій різних галузей. Проте, незважаючи на історію та всебічність вивчення, громадянське суспільство і надалі залишається до певної міри «terra incognita». Це свідчить спектр наукових уявлень про громадянське суспільство, який є досить значним й розвертається від абсолютного заперечення його ефективності до суб'єктивних тлумачень. Плюралізм розуміння відображає різні аспекти сучасного громадянського суспільства, а їх смислова розбіжність прямо вказує на необхідність вивчення філософсько-правових основ його концептуалізації в контексті нових соціальних умов.

Виходячи з цього, актуальність обраної проблематики пояснюється необхідністю вирішення назрілого протиріччя, що проглядається, з одного боку, в існуванні різних підходів до осмислення громадянського суспільства, з іншого – домінуючою думкою про його єдине субстанціональне начало, в якості якого виступає політичний інтерес.

Більш того, звернення до означеної проблеми витребувано й загальними соціокультурними змінами, які відбуваються як у національному, так і світовому просторі. У період зростаючої глобалізації та ускладнення соціальних зв'язків актуалізується питання про місце і роль громадянського суспільства та його інститутів в сучасному соціумі. Це обумовлює актуалізацію ідеї громадянського суспільства та його предметного обговорення, а також дозволяє по-іншому поставити питання щодо його філософсько-правових основ. На це вказують не лише різні аналітичні дослідження, присвячені громадянському суспільству, але й результати науково-практичних конференцій, які систематично проводяться в нашій державі.

Проблема осмислення змісту, закономірностей формування та розвитку громадянського суспільства від «гегелівського» часу до сьогодні постійно

знаходиться у фокусі філософського, соціетально-політичного та правового наукового дискурсу. Нині ця проблематика набуває дедалі більшої актуальності, як слушно стверджує британський публіцист Едвард Лукас у третьому тисячолітті громадянське суспільство отримує визнання елементу міцного базису політичної системи, навіть більш вагомого ніж вільні вибори, позаяк породжує феномен «громадянської відповідальності»¹. Особливу роль громадянське суспільство відіграє в перехідних суспільствах, це яскраво показали події 2014 р. в Україні, коли громадянське суспільство виступило рушійною силою й вирішальним політичним суб'єктом, що обумовив початок революційних дій та остаточне повалення злочинного режиму. Трагічні події показали, що практика розвитку українського громадянського суспільства значно випереджує його наукове осмислення та тлумачення навіть попри численні наукові праці, що публікуються з моменту незалежності України.

Вищезначене актуалізує нове звернення до проблеми теорії та практики становлення і розвитку громадянського суспільства, щонайменше, в аспекті визначення сучасних концептуальних засад осмислення дефініції «громадянське суспільство».

Упродовж останніх десятиліть значна увага дослідників звернена до різних аспектів формування, становлення й розвитку громадянського суспільства. Зокрема, необхідно відзначити значний науковий доробок зарубіжних вчених, а саме Дж. Александера, Х. Анхайера, Е. Внук-Липинського, Ф. Каваторти, В. Перес-Діаса, М. Глаціуса, Д. Льюїса, С. Салменніємі, А. Селігмана, М. Ховарда, Х. Шекінельгіна.

В Україні також публікуються цікаві наукові розвідки щодо проблематики громадянського суспільства С. Барматової, О. Білоусова, М. Бублія, М. Владимірова, Є. Гетьмана та А. Мерника, Л. Гонюкової та Ю. Горбаня, В. Дорошенка, С. Іщук, О. Кармазіної, С. Косінова, П. Кузьміна, О. Лотюк, А. Мацюка, А. Міхненка та М. Месюка, Л. Новоскольцевої,

---

¹ Lucas E. Freedom ragged march. Megachange: The World in 2050. Edited by Daniel Franklin & John Andrews. New Jersey : John Wiley & Sons, 2012. pp.126 – 149

О. Пухкала, О. Радченка, М. Розумного, О. Рокицької, С. Соляра, М. Требіна, С. Третяк, К. Трими, Д. Чумакова.

Численні наукові розвідки про громадянське суспільство та посилений інтерес наукової спільноти до проблематики формування і розвитку інститутів громадянського суспільства, насамперед, обумовлені тими політичними й економічними процесами, що здійснюються у ХХІ столітті. Цей феномен актуалізує необхідність знову звернути увагу на проблему визначення суті громадянського суспільства, позаяк лише пошук компромісу між приватним й публічним, свободою і владою, дозволяє таким суспільним утворенням як громадянське суспільство та держава бути найбільш ефективними. Отже, у цій монографії ми спробуємо, опираючись на науковий доробок вищезазначених вітчизняних та західноєвропейських вчених, узагальнити сучасні концепти щодо осмислення феномену «громадянського суспільства».

Становлення і розвиток демократичної, правової та соціальної держави евентуальний тільки за умови підтримки з боку розвинутого суспільства та його інститутів. Такий тезис не викликає заперечень, втім потребує реального змістовного наповнення, передусім у частині розуміння категорії «громадянське суспільство» та його визначальних політико-правових параметрів. Саме ідеали громадянського суспільства є загальноновизнаним орієнтиром розвитку сучасних цивілізацій, позаяк значна більшість розвинених держав світу демонструють прихильне ставлення до громадянського суспільства й забезпечують сприятливі умови для його ефективного становлення та розвитку. Водночас, правовий вимір громадянського суспільства вимагає чітких концептуальних підходів щодо розуміння суті й необхідних умов розвитку такого феномену.

Як слушно відзначає Х. Анхайер, у світі дотепер не існує загальноприйнятих адекватних концептуальних й методологічних констант щодо осмислення громадянського суспільства, що цілком підтверджується

оглядом низки наукових публікацій². Це не є дивним, позаяк концепт «громадянського суспільства», як, зрештою, й концепт «демократії» є настільки широким, що доволі складно його вмістити у межі будь-якої цілісної наукової доктрини чи парадигми. Тому доводиться констатувати, що концепція громадянського суспільства й дотепер залишається нерозвинутою, а її застосування – вузькоприкладним.

Втім, не можна заперечувати значної кількості доволі ґрунтовних фахових наукових розвідок з проблематики громадянського суспільства, його структури, функцій, механізмів взаємодії та впливу на процеси розвитку окремих держав і людства в цілому.

---

² Anheier H. Civil Society: «Measurement, Evaluation, Policy». London: Taylor & Francis, 2013. P.8.

РОЗДІЛ І

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРОБЛЕМНА КАТЕГОРІЯ ТЕОРЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Громадянське суспільство як філософсько-правову категорію необхідно досліджувати у двох вимірах: феноменальному (практичному) та абстрактно-понятійному. У феноменальному контексті категорія розглядається як властиве явище сучасного соціуму, що становить собою живу субстанцію, яка за своєю природою є флективною та знаходиться в стані перманентного розвитку. В абстрактно-понятійному вимірі категорія «громадянського суспільства» трактується в якості ідеологічного компонента, а відтак виводиться поза межі практично-прикладної сфери суспільства³. Отже, якщо феноменологічний (практичний) підхід реалізується через апелювання до суспільної свідомості, то абстрактно-понятійний вимір окреслює «громадянське суспільство» як ізольовану категорію, яка не має безпосереднього зв'язку з реальною суспільною свідомістю конкретної соціальної групи.

Полемізуючи про громадянське суспільство більшість дослідників історично пов'язують означену дефініцію з XVII століттям, апелюючи до того, що саме в цьому періоді формуються конститутивні вимоги щодо суспільства, яке декларує себе «громадянським». На думку І. В. Андронові, це пов'язано з тотальним вживанням поняття громадянського суспільства у працях XVII-XVIII століття, під яким розуміють суспільство громадян, яке користується власними законами і є вільним від державного свавілля⁴. Втім, аналогічні підходи значно обмежують можливості щодо окреслення еволюційного

---

³ Герасименко Д. Ідея громадянського суспільства (І. Кант та Е. Левінас). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. 09.00.05 – історія філософії. Київ, 2017. С. 25 URL: http://www.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/K_26.053.13/dis_Gerasimenko.pdf.

⁴ Андронova І. В. Гражданское общество: теоретико-методологические основы исследования. *Вестник ОГУ. Гуманитарные науки*. 2004. №7. С. 9.

процесу, в якому розвивалося «громадянське суспільство» як філософсько-правова категорія, а відтак не дає змоги об'єктивно визначити його витoki, ідентифікація яких є безумовно вагомою у дослідженні квестій сучасного соціуму. З метою реалізації можливості ґрунтового аналізу «громадянського суспільства» як особливої категорії філософсько-правого дискурсу, ми звернемося до етимології поняття, яка зобов'язує до історичного екскурсу у філософську думку Античності.

Представники Античності вбачали у громадянському суспільстві практичну категорію, оскільки для них воно було явищем, яке можна було спостерігати у тогочасному суспільстві та ідентифікувалося з полісом. На переконання сучасного політолога К. С. Гаджієва, античні філософи вважали, що такі категорії як «громадянське суспільство», «політичне суспільство» та «держава» є синонімічними та представляють собою одне явище – спільноту громадян, яка на основі колективних рішень правує життям. «У древніх греків – це «*polls*» та «*po-litea*», у древніх римлян – «*res publica*» та «*societas*», які вміщували в собі основні суспільні сфери. Приміром, грецький поліс характеризувався сутечєю громадянського колективу з державою»⁵. Аналізуючи розвиток дефініції «громадянського суспільства» у період Античності, вчений Б. Девіл акцентує увагу на праці Арістотеля «Нікомахова етика», в якій античний мислитель зазначає, що невідпорним пріоритетом в житті кожного окремого громадянина повинні виступати інтереси суспільства⁶. Безумовно, що на перший погляд подібне твердження видається дещо утопічним, втім, відповідно до історичної дійсності це було істотною особливістю тогочасного давньогрецького суспільства.

Соціальне життя кожного громадянина було фактично неможливим поза полісом, «хто живе поза державою, – стверджував Арістотель, – є негідником, або надлюдиною. Особа поза державою виступає абстракцією, настільки

---

⁵ Гаджіев К.С. Введение в политическую науку. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Логос, 1999. С.28.

⁶ Аристотель. Никомахова этика. Философы Греции ЗАО "Издательство "ЭКМО-Пресс", Москва, 1997. URL: http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/hist/3_kurs/Etika_Zukov_a/2012/Pril_1.pdf.

неможливою, як неможлива жива рука, відділена від тіла, якому вона належить»⁷. Отже, приналежність до полюсу виступала абсолютним гарантом реалізації громадянських прав громадянина, при цьому в якості основного права мислитель декларував прагнення людини до щастя, яке вона може досягнути тільки в суспільстві, бо його «головною метою виступає не співіснування, а прекрасні вчинки»⁸.

Аристотелівський ідеал громадянського суспільства, втілений в традиції грецького полісу або римської республіки, окреслює таку форму суспільного порядку, в межах якої громадяни формують між собою відносини на основі активної участі в суспільному житті або на базі існуючої правової системи. У зв'язку з цим побутувало переконання щодо необхідності скасування будь-яких граней між приватною та суспільною сферою, а також акламації управління як активної діяльності, яка вимагає високих моральних (*громадських добродійів*), інтелектуальних та суспільних (*соціальне походження*) якостей.

Давньоримський мислитель Цицерон у своїх трактатах наголошував, що важливою ознакою держави є правова рівність громадян – «права громадянина однієї і тієї ж держави обов'язані бути однаковими»⁹. На його думку, саме закон є тією ланкою, яка об'єднує громадянське суспільство. Безперечно, це була перша спроба окреслити таку визначальну властивість громадянського суспільства, як дія верховенства права. Хоча стародавні мислителі й не розмежовували громадянське суспільство та державу, втім у своїх працях визначили риси характерні саме громадянському суспільству.

Пізніше на зміну конкретно-утилітарному застосуванню дефініції «громадянське суспільство» сформувалося ще не астральне, проте вже значно відокремлене від фактичного політичного буття, середньовічне трактування

---

⁷ Лебедева Т.П. Аристотель. Политическая энциклопедия в 2-х томах. М., 1999. Т. 1. С. 71-72.

⁸ Чанышев А.Н. Аристотель. Москва: Мысль, 1987. С. 17.

⁹ Цицерон. О государстве. История политических и правовых учений. *История политических и правовых учений*. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. Сост. и общ. ред. проф., д-ра истор. наук Г. Г. Демиденко. Харьков, ФАКТ, 1999. С. 47.

означеної категорії. Попри незначну кількість наукових розвідок з означеного питання в Середньовіччі, ми все ж таки спробуємо виокремити певні особливості ведення філософського дискурсу та з'ясувати місце проблеми громадянського суспільства в них. Насамперед варто зауважити, що в Середньовічну епоху світ сприймається крізь призму бінарності: «божий» та «земний», відтак громадянське суспільство значною мірою ідеалізується і, як наслідок, ретирується від реального соціуму та існуючих в ньому взаємовідносин.

Середньовічний теолог Августин Аврелій вважав, що в цілому кожне суспільство має спільні цінності, проте за вибором суб'єктів поділяється на два світи: Царство Боже (*ідеальний світ*) – живуть в ім'я духовних цінностей (*любов до Бога*) та Царство земне (*реальний світ/світська держава*) – у пріоритеті світські стандарти (*любов до себе*). Фундаментом успішного розвитку кожної держави, згідно переконання Августина, виступає справедливість, яку не можливо досягнути в межах «граду земного», бо абсолютно звершується вона лише в «граді небесному»¹⁰. Окрім того, теолог підкреслює, що суспільство, в якому ігнорується право, як уособлення справедливості, є атрофованим суспільством¹¹.

В межах середньовічної філософської думки людина розглядається як недосконала істота, яке не може цілковито позбутися гріхів. Стосовно суспільства, відповідно, через свою недосконалість індивід не може створити ідеального громадянського суспільства. Другою причиною нівелювання середньовічним суспільством власних проблем наявних в соціумі є покора, не лише по відношенню до Бога, а і до земної влади, до якого закликає церква. Громадянське суспільство вимагає від кожного індивіда власної ідентифікації та усвідомлення себе громадянином, який виконує певні обов'язки та набуває відповідних прав. Середньовічним ідеалом суспільних взаємовідносин

---

¹⁰ Августин Аврелій блаженний. О граде Божиєм. М., 1994. Т. 1. С.137.

¹¹ Політичні та правові ідеї християнства. URL: <http://buklib.net/books/24254/>(дата звернення: 01. 12. 2019).

виступає цілковите підкорення владі, яка розглядається в якості виконавця волі Бога, проте ідентифікація себе за таких умов втрачає свою цінність.

Означена нами проблематика набула подальшого розвитку в епоху Відродження, коли вперше стала проводитися понятійна відмінність між дефініціями громадянського суспільства та держави. Так, один із найвидатніших мислителів цієї епохи Ніколо Макіавеллі вважав, що государ, який має право та можливість управляти підданими за допомогою насильства і страху, не надуживатиме цим, не порушуватиме особистих та майнових прав підданих, щоб не викликати в них ненависті. Отже, йдеться про певні ознаки громадянського суспільства. У праці «Роздуми про першу декаду Тита Лівія» Н. Макіавеллі «звинувачує» державу у прагненні домінування, підкорення усіх сфер життя суспільства, щоби піднятися над ним¹². Отже, Н. Макіавеллі відмежовував державу від громадянського суспільства, найбільш чітко це простежується у контексті співвідношення ним політики та моральності. На думку мислителя, політична влада й політична діяльність аморальні, позаяк імморальною є сама природа політичних відносин.

Європейська філософсько-правова думка того часу порушувала проблему свободи людини як громадянина суспільства, незалежного від держави. Нідерландський правник Гуго Гроцій у своїх працях визначає свободу людини як таку, що опирається на її природне право, яке створюється волею людини. Саме процес формування такого права дозволив індивідам перейти з природного стану у громадянське суспільство. Мислитель зауважує, що «внутрішньодержавним правом є те, яке виходить із громадянської влади. Влада громадянська панує в державі»¹³. Слід зауважити, що поняття «громадянська влада» іноді застосовується ним для означення державної влади, іноді – для відмежування управління в інтересах підданих від правління виключно в особистих інтересах правителів.

---

¹² Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Сіренко В.Ф., Тимошенко В.І., Ковальчук Т.І. та ін. Київ: Логос, 1997. С. 12.

¹³ Гроцій Г. О праве войны и мира. История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. Сост. и общ. ред. проф., д-ра истор. наук Г. Г. Демиденко. Харьков, ФАКТ, 1999. С. 137.

На основі природного права постає і держава як необхідний інститут, функціонер охорони громадського суспільства. Позаяк, зацікавлене в загальній вигоді громадянське суспільство не може існувати як без законів, так і без тих інституцій, які надають їм силу та значення. Із виникненням держави суверенітет переходить від громадянського суспільства до неї, як пише Г. Гроцій, імператор Валентиніан слушно заявив: «Ваша воля була обрати мене імператором, а тепер ви у моїй волі»¹⁴.

Новаторськими в дослідженні означеної проблематики вважалися філософські погляди Т. Гоббса, для якого природній стан визначав громадянське суспільство не в історичному, а в логічному змісті. На противагу аристотелівському підході, людина в теорії Т. Гоббса за своєю натурою не являється істотою суспільною. Філософ стверджував, що джерелом таких сталих (міцних) спільнот, як держава, виступають взаємні/спільні людські страхи/побоювання. Осмислення філософом суспільної дійсності як війни всіх проти всіх дозволяло одночасно відмовитися як від впливу класичного республіканства, так і християнської релігії. Томас Гоббс заперечував, доводячи, що природне єство людини не є добро, а навпаки життя «згідно природи» виступає певною акумуляцією всякого зла. Відтак, із цього абсолютного зла, яке аж ніяк не є злом моральним, народжується цілком нове визначене «політичне благо». Мислитель окреслював державу як «штучне тіло», продукт активної людської діяльності, а не божественного втручання чи створення¹⁵.

Згідно філософського трактування Т. Гоббса держава виникла на основі суспільного договору виходячи з «природного стану», коли люди жили ...і знаходились в стані «війни всіх проти всіх». У цьому вимірі кожний індивід, розглядаючи все навколишнє як засіб для задоволення власних потреб/запитів, намагається їх максимально особистісно використати, при цьому уникаючи

---

¹⁴ Гроций Г. О праве войны и мира. История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. Сост. и общ. ред. проф., д-ра истор. наук Г. Г. Демиденко. Харьков, ФАКТ, 1999. С. 138.

¹⁵ Андропова И. В. Гражданское общество: теоретико– методологические основы исследования. *Вестник ОГУ. Гуманитарные науки.* 2004. №7. С.10.

будь-якого насилля над собою. «Кінцевою причиною, ціллю чи метою людей (які від своєї природи люблять свободу та владу над іншими) у процесі виконання обов'язків (які диктовані умовами проживання в державі) виступає турбота про самозбереження»¹⁶.

Згідно філософського бачення Т. Гоббса взаємний страх перед насиллям інших породжує поміркованість, спонукає людей до обмеження особистої свободи. Відтак утворюється держава, коли страх перед небезпекою смерті зумовлює перетворення природного тіла в політичне. В результаті суспільного договору права окремих громадян, які добровільно обмежили власну свободу, передавалися монарху (або певним державним органам), який зобов'язаний був зберігати мир та забезпечувати добробут громадян. Сформоване із багатьох індивідів суспільство і надалі ідентифікувалося з сувереном-монархом, проте його силу та міцність визначав уже не настільки соціальний інститут людини, скільки узгодженість приватних інтересів, досягнута внаслідок підпорядкування громадян суверенній владі та праву.

Т. Гоббс поняття «громадянського суспільства» використовує хоча й у прямому сенсі, втім непослідовно, в одних випадках він фактично ототожнює його з державою, в інших – розділює. У праці «Про громадянина» він пише, що «поза державою панування пристрастей, війна, страх, бідність, самотність, варварство, дикість; у державі – панування розуму, безпека, мир, багатство, витонченість науки, взаємодопомога, доброзичливість»¹⁷. Отже, за Т. Гоббсом виникнення держави зробило людину людиною. З іншого боку уподібнює державу до біблейського чудовиська Левіафана, яка підпорядковує собі все і вся, обмежуючи дію «природних законів».

Т. Гоббс означає відмінності між державою і громадянським суспільством зауважуючи, що останнє – це не лише держава. Громадяни з метою здійснювання спільних справ можуть організовуватися у різні

---

¹⁶ Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Ч. 2. Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. Москва, 1997. Т. 1. С.319.

¹⁷ Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Москва: Мысль, 1989. Т. 1. С. 278.

добровільні групи чи об'єднання. Згідно вчення мислителя, громадянське суспільство складається з безлічі груп чи об'єднань громадян, під якими розуміється певна кількість людей, об'єднаних спільним інтересом або спільною справою.

Відтак, у структурі громадянського суспільства Т. Гоббс виокремлює три рівні: перший – рівень політичної держави, що об'єднала громадян єдиною владою (верховна влада суверена); другий – рівень груп або об'єднань громадян; третій – рівень окремих громадян, які є підданими суверена та представниками приватних груп. Отже, ідеї Т. Гоббса про громадянське суспільство визначили його нову якість – воно представлялося не просто сукупністю громадян чи волі і прагнень окремих людей, а утворювало нову реальність – державу, яка є, на його думку, найвищим рівнем громадянського суспільства.

Для системи філософських поглядів Джона Локка вагоме значення мало розуміння приватної власності як невід'ємної особливості самої людини. «Визначальною метою входження індивідуумів у суспільство, – зауважує філософ, – є прагнення мирно та безпечно зужитковувати своєю власністю, а основним засобом і знаряддям в цьому служать закони, встановлені цим суспільством»¹⁸. Природному стану властива обставина, в якій кожен є як суддею, так і катом. Одягати себе в узи громадянського суспільства означає домовитися з іншими людьми об'єднатися задля комфортного та мирного спільного проживання, спокійного користування особистою власністю й при цьому перебувати у більшій безпеці від тих, хто не є членом подібного суспільства.

У своїй праці «Два трактати про державне правління», що була написана понад триста років тому, Дж. Локк виклав доволі слушну й донині актуальну думку, що для жодної людини, котра живе в громадянському суспільстві, не може здійснюватися винятку із законів цієї спільноти. Він наголошує, що

---

¹⁸ Локк Джон. Сочинения в трех томах. Т. 3. Москва: Мысль, 1988. С. 339.

урядова влада не має права відбирати «власність» в жодної людини, розуміючи під власністю не лише майно, але й право на життя, здоров'я, гідність, честь, а теж інші законні права. Втім, якщо уряд порушує даний принцип та діє всупереч нього, піддані мають право розірвати договір з існуючим урядом й встановити нову владу.

Мислитель Шарль Луї де Монтеск'є у трактаті «Про дух законів» розглядає громадянське суспільство як певний результат історичного розвитку, четвертий ступінь історії людства після природного стану, сім'ї та героїчного часу¹⁹. Згідно позиції французького правника, громадянське суспільство є середовищем міжлюдського протистояння, тому з метою запобігання та нейтралізації цієї ворожнечі таке суспільство перетворюється на державу. Державність внутрішньо присутня, втім не тотожна громадянському суспільству, останнє, на думку Монтеск'є, є найважливішою гарантією від свавілля та диктатури.

Французький філософ-просвітитель Жан Жак Руссо вбачав у суспільному договорі джерело ототожнення громадянського суспільства з державою²⁰. Внаслідок суспільного договору індивід переходить із природного стану в громадянський стан. Саме з цим новим станом Ж. Ж. Руссо пов'язує три істотні якості, які визначають особистість: «громадську свободу», обмежену єдиною загальною волею; «моральну свободу», яка перешкоджає індивіду діяти за першим же бажанням; «право власності на все, чим володіє». Мислитель інтенсифікує протилежність громадянського суспільства, носієм якого є індивід – власник з особистими інтересами, і політичної держави, яку представляє громадянин. Дуалізм приватних та суспільних інтересів не долається на чийсь користь, знищення однієї зі сторін обумовить загибель цілого²¹.

---

¹⁹ Монтеск'є Ш. О духе законов. Избр. произведения. Москва: Госполитиздат, 1955. С. 241.

²⁰ Andronova I. V. Grazhdanskoe obshchestvo: teoretiko– metodologicheskie osnovy issledovaniya [Civil society: theoretical and methodological foundations of the study]. Bulletin of OSU. *Humanitarian sciences*. 2004. No. 7. P.11.

²¹ Щвец Е. Е. Гражданское общество и правовое государство: политологический дискурс. Держава і право. Юридичні і політичні науки. К.: Ін-т держави і права НАН України, 2001. Вип. 9. С. 517

Поява праці Бернарда де Мандевіля «Ремствуючий вулик, або шахраї, що стали чесними» (1705 р.), яка в наступних перевиданнях виходила під назвою «Байка про бджіл, або приватні вади — суспільні вигоди» (1714 р.), викликала шквал обурень через парадоксальність аргументів, згідно яких приватні інтереси продукують суспільне благо. Філософ вияснює, що прагнення досягнення особистих інтересів не викликає занепаду суспільства, а навпаки, сприяє добробуту всіх, є рушієм суспільного розвитку. Поняття «громадянське суспільство» протягом тривалого часу вважалося синонімом політичного суспільства, утім Б. де Мандевіль намагався спростувати це розуміння й означає громадянське суспільство як численні відносини обміну, споживання та взаємовигоди, що охоплюють частину матерії суспільства ²².

Характеризуючи філософсько-правову парадигму громадянського суспільства, необхідно звернути увагу й на позицію фізіократів, які надають першість економічному суспільству, а вже затим політичному. Друге виходить на вторинне місце, позаяк основна увага відводиться так званому природному суспільству (*societe naturelle*), диференційованому за особливостями власної ролі в економічній сфері. Індивід як особистість може достойно існувати лише у боговстановленому природному суспільстві, позаяк саме в ньому він може шукати і знаходити економічні захист й незалежність, під якими необхідно розуміти, насамперед, відмову від державного піклування в майновій сфері суспільного буття. Такі доміанти визначені концепцією засновника школи фізіократів Ф. Кене, автора популярної свого часу «Економічної таблиці» (1758 р.) ²³.

Поворотним моментом щодо розуміння сутності громадянського суспільства стало формування капіталістичного суспільства та доктрини політичного й економічного лібералізму, які утверджували значимість вільного ринку і приватної власності, а також верховенство свободи людини

---

²² F Châtelet. Société civile et civilisation: Histoire des idéologies. Hachette, 1978. URL: <https://www.u-picardie.fr/curapp-revues/root/19/rangeon.pdf>

²³ Черниловский З. М. Гражданское общество: опыт исследования. Государство и право. 1992. № 6. С. 142.

над політичними інститутами. Передвістками у цьому напрямку були праці американських та англійських мислителів, зокрема Томаса Пейна, Джона Локка, Адама Сміта та Адама Фергюсона. Спільним у їх філософському осмисленні є те, що між громадянським суспільством та умовами життя соціуму існує явний контраст у період, що передув виникненню цивілізації, себто перед формуванням права. У цій площині громадянське суспільство являло собою розвиток цивілізації на тому етапі, коли вона набуває «цивілізаційних» ознак. Найважливішими теоретичними поступами для утвердження ліберального ідеалу громадянського суспільства мало їх переконання про необхідність відокремлення сфери «держави» від «суспільства»²⁴.

Цей підхід сприяв істотній зміні в розумінні структури, функцій і взаємовідносин суб'єктів – «держави» і «суспільства». Доповненням означеного тезису є аксіома про підпорядкування структури і принципів функціонування суспільства особливим розумінням щастя людини. Концепція широкої автономії індивіда у межах суспільства представляла собою доктринальні основи ліберальної моделі суспільних взаємозв'язків, позитивною особливістю яких, за аналогією з міжособистісними відносинами, була їх добровільність або договірний характер (суспільний договір).

Договірний вид суспільних взаємозв'язків виходив із однієї з основних засад лібералізму, так званої парадигми егоїстичної особистості, яка піклуючись про власні інтереси, не бажаючи того, реалізовує загальне благо. Самокорисливий інтерес А. Сміт розглядає, як сильний економічний імпульс, що здатний вивести суспільство на рівень благополуччя, якщо не обмежується ділянкою його діяльності. На переконання мислителя, держава вже не є основною формою соціального буття, а виступає інститутом, який оберігає власність та ринок від зовнішнього ворога та дестабілізації. Разом з тим вона

---

²⁴ Герасименко Д. Ідея громадянського суспільства (І. Кант та Е. Левінас). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. 09.00.05 – історія філософії. Київ, 2017. URL: http://www.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/K_26.053.13/dis_Gerasimenko.pdf

може втілювати господарські ініціативи, масштаби яких перевершують індивідуальні можливості самих підприємців ²⁵. Метафора А. Сміта, яка відображає ліберальний погляд на натуралізацію економіки, її незалежність від політики, стали предметом філософського осмислення, внаслідок якого категорії індивідуальної свободи, конкуренції, особистої вигоди, підприємливості, гармонії інтересів та інші, були упорядковані в чіткі філософські системи.

А. Сміт не ігнорує термін «громадянське суспільство», втім вважає за доцільніше застосовувати поняття «суспільство» і «нація». На переконання мислителя суспільство є механізмом, який регулюється власними законами (потребами, приватним інтересом, обміном) – «простою системою і труднощами природної свободи», якій держава ніяким чином не повинна перешкоджати функціонувати. Позаяк ця система є «природною», громадянське суспільство передбачає власний принцип порядку: «торгівля й виробництво поступово формують регулярний уряд і систематичний порядок, а разом з ними свободу та індивідуальну безпеку» ²⁶. Суспільство, керуючись своєю внутрішньою необхідністю, не має потреби бути «громадянським», себто регулюватися законами держави. Як зауважувалося, мислитель вважає більш відповідним термін «суспільство», а ніж «громадянське суспільство», бо останній дезорієнтує через неясність дефініції «громадянське». Щодо соціальної системи, то держава покликана здійснювати лише три функції: забезпечувати внутрішній порядок, гарантувати зовнішню безпеку та «виконувати певні громадські роботи», коли відсутня приватна ініціатива. А. Сміт вказує на особливості автономного суспільства, незалежного від державного втручання, хоч, як не парадоксально, існує де-факто в країнах із

---

²⁵ Сміт А. Багатство народів. Перекл. з англ. О. Васильєва та ін. Київ: «Наш формат», 2018. С. 624.

²⁶ F Châtelet. Société civile et civilisation: Histoire des idéologies. Hachette, 1978. URL: <https://www.upicardie.fr/curapp-revues/root/19/rangeon.pdf>

розширеною системою втручання держави у громадянське суспільство (Франції та Англії того часу) ²⁷.

Викликати інтерес до проблеми громадянське суспільство намагався товариш А. Сміта англієць Адам Фергюсон, опублікувавши у 1767 р. авторські «Нотатки з історії громадянського суспільства». На думку філософа-історика питання громадянського суспільства хоча й розуміється, втім належно не досліджується. Аналізуючи тогочасне англійське суспільство, А. Фергюсон вважає його цілком «громадянським», однак і йому загрожує руйнація, занепад внаслідок відчуження один від одного складових елементів: підприємців і робітників, цивільних і військових, чиновників і народу в цілому. Відтак, зберегти громадянську свободу та державні інститути можливо лише шляхом усвідомлення привілейованими станами (насамперед землевласниками) особистої ролі у підтримці громадянської злагоди, не відмовляючись, звісно, від політичного і державного керування суспільством ²⁸. В цілому, мислитель характеризував «громадянське суспільство» як і стан цивілізованості («*civility*»), так і як наслідок процесу цивілізації. Також він вживав «громадянське суспільство» у політичному контексті, протиставляючи західний тип публічного управління, оснований на цінностях свободи та громадянського суспільства східному деспотизму, в підніжжі якого є панування держави й обмеження свобод.

Проблему громадянського суспільства розглядав й французький просвітитель Поль Анрі Гольбах. У контексті аналізу філософ виходить із природної нерівності людей, інтелектуальної та фізичної, а відтак постає необхідність пошуку індивідом відповідної опори в суспільному організмі. Також із природної нерівності людей П. А. Гольбах виводить й потребу в законі, який зменшує погані та антисуспільні діяння, вчинки. Звідси постає необхідність у тлумаченні законів, що витребує до життя уряд, зобов'язаний

---

²⁷ Мерник А. М. Підходи до розуміння громадянського суспільства: шляхи становлення. Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. 2011. Вип. 21. С. 153.

²⁸ Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. Пер. с англ. И. И. Мюрберг; под ред. М. А. Абрамова. М. : РОССПЭН, 2000. С. 91.

дотримуватися принципів, які складають основу суспільного договору. Згідно цього договору всі люди рівні у своїх правах, а уряд повинен знаходитися під загальним контролем, позаяк громадянське суспільство, що сформувалося на основі договору, зберігає за собою вищу суверенну владу. Саме громадянське суспільство спосібне створити та підтримувати відповідне середовище проживання ²⁹.

Певну новизну у загальне вчення про громадянське суспільство та державу внесли ідеї політичного філософа Томаса Пейна, який сформував радикальну концепцію громадянського суспільства. Відповідно до неї, влада держави має обмежуватися на користь громадянського суспільства, адже кожна людина від природи потребує суспільства, в якому вона може налагоджувати мирні стосунки конкуренції, солідарності, взаємоповаги та взаємодопомоги. Він вважає, що чим досконаліше громадянське суспільство, тим більше воно саморегулюється й меншою мірою потребує піклування з боку держави. Згідно позиції Т. Пейна, громадянське суспільство – це безумовне благо, натомість держава – неминуче зло. Закони громадянського суспільства виражають загальний інтерес, а тому за своєю своєю важливістю та впливом є вищими за закони, які прийняті урядовими органами ³⁰. Отже, у філософсько-правовій думці почав формуватися підхід до громадянського суспільства як відмінного від держави утворення, покликаного обмежити уряд та забезпечити соціальну рівність, громадянські права й свободи, а відтак громадянське суспільство поступово ставало ідеалом майбутнього.

Німецький філософ Вільгельм фон Гумбольдт аналізував громадянське суспільство як певне утворення, що складається з людей, а багатство вдачі (натури) та характеру людини проявляється в їх союзі, і саме тому воно є значимішим від держави, яка формується з громадян. Держава – це тільки політичний союз, державні служби та інститути, а громадянське суспільство –

---

²⁹ Гольбах П. А. Избранные произведения: в 2 т. Т. 1. Под общ. ред. и со вступит, статьей Х. Н. Момджяна. Пер. с фр. Москва: Соцэкгиз, 1963. С. 534.

³⁰ Пейн Т. Права людини. Львів: Літопис, 2000. 255 с.

це розгалужена система національних утворень – організацій, товариств, спілок, об'єднань та інших спільнот, які формуються самими людьми знизу. Також, висновується думка, що коли держава починає зміцнюватися та контролювати всі суспільні сфери, то вона перешкоджає вільному розвитку як окремої людини, так і суспільства загалом³¹

Обумовлений ринком суспільний порядок не виступав для лібералів обширом анархії та безправ'я. Насупроти, апелюючи до егоїзму особистості, ринок сприяв реалізації загального блага. Умовою збереження внутрішньої гармонії та цілісності суспільства повинно виступати: гарантування незалежності діянь індивіда, непорушність прав власності та свобода вибору. Діючи, незалежно від держави, різні форми кооперацій індивідів, інститути та громадські організації, а також увесь нормативний лад (моральні норми, культурні цінності, право, звичаї та ін.) інтерпретувалися як результат дії складних механізмів адаптації, компромісів й конкуренції, за допомогою яких суспільство досягає можливості забезпечити індивідуальні запити в саморозвитку.

Вагоме значення для розвитку філософсько-правової парадигми громадянського суспільства мала німецька класична філософія. І. Кант., один із провідних теоретиків громадянського суспільства, значно розширив цю дефініцію, полемізуючи про суспільство громадян світу, космополітів. Так, мислитель у своєму трактаті «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1784 р.) відзначає, що визначальною метою розвитку людства виступає досягнення «загального правового громадянського суспільства»³². І. Кант пише, що правове громадянське суспільство може існувати лише за двох умов: 1) визнання повної індивідуальної свободи; 2) наявності зовнішнього примусу у формі закону, що є обов'язковим для усіх

---

³¹ Третьяк С. М. Формування поняття «громадянське суспільство» в західній та українській політико-правовій думці. Правова держава: щорічник наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид. Дім «Юрид. кн.», 2002. Вип. 13. С. 488–495.

³² Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Метафизические начала естествознания. М.: Мысль. 1999. С. 944.

без винятку членів спільноти. Розмірковуючи про «найбільш справедливий громадянський устрій», він розкриває дві його складові: перша – це громадянське суспільство як суспільство вільних індивідуумів, а друга – це правова держава, тобто така особлива форма організації публічної влади, котра не дозволяє громадянському суспільству перетворитися на хаотичну свавільну масу. Водночас розвиток громадянського суспільства обов'язково генерує рух у напрямку правової держави, а спроби зміцнити основи правової державності завше починаються з утвердження засад громадянського суспільства.

Згідно позиції І. Канта, громадянське правове суспільство формується на трьох основоположних принципах: 1) свободи кожного члена спільноти як індивідуума; 2) самостійності кожного як громадянина; 3) рівності кожного з іншими як підданого. Мислячи про свободу у правовій державі, мислитель визначає цей принцип наступною дефініцією: «ніхто не може змусити мене бути щасливим, як він того хоче, усупереч моєї волі... кожний вправі прагнути свободи, сумісної до закону зі свободою інших». Щодо тлумачення принципу рівності він пише: «кожний член суспільства повинен мати можливість досягнути у ньому кожного рівня того чи іншого стану, який він спосібний досягти завдяки особистим талантам, вдачі та старанності, і в цьому інші члени спільноти не повинні йому перешкоджати власними спадковими привілеями»³³.

Засновником сучасної теорії громадянського суспільства вважають Георга Фрідріха Вільгельма Гегеля³⁴. Сьогодні кожна наукова публікація, присвячена громадянському суспільству, містить посилання на праці Гегеля. У цьому контексті слухним є твердження Дж. Л. Коена та Е. Арато «він перший зумів найбільш успішно розкрити концепцію громадянського суспільства у формі високорозвиненого та складного соціального устрою»³⁵.

---

³³ Кант И. Об известной поговорке: Это может быть верно в теории, но не годится в практике; II. О мнимом праве лгать из человеколюбия. Пер. Н. Вальденберг. СПб., 1913. 78 с

³⁴ Нікітін В. В. Гегель і формування теорії громадянського суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. Харків: Вид-во Хар. НАДУ «Магістр», 2005. № 3 (26). С. 91.

³⁵ Коэн Джин Л., Э. Арато Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. И. И. Мюрберг и др. М.: Весь Мир, 2003. С. 140.

Г. Гегель шляхом своєї діалектики пояснив, що Кантове громадянське суспільство – це лише «момент» в історичному розвитку, певний поступ вперед, подолання природного стану (тезис, або утвердження), проте і він приречений (антитезис, або заперечення). Після цього обов'язково наступає відмова заперечення, або синтез (Г. Гегель вважав, що синтез вже відбувся – у формі пруської держави). У будь-якому випадку держава, за Г. Гегелем, «дійсність морального ідеалу», є вищою ціллю людської організації³⁶.

Зауважимо, що Г. Гегель та Е. Кант досліджуючи феномен громадянського суспільства, користувалися німецькою дефініцією *burgerliche Gesellschaft* («буржуазний», «громадянський»), яка внесла певний дисонанс щодо осмислення цієї проблематики в Центральній Європі. Ця подвійність дозволила Е. Марксу, не затруднюючи себе відмінністю «громадянський» та «буржуазний», критикувати одне, і друге водночас. Це, безумовно, дискредитувало поняття громадянського суспільства, асоціюючи його з інтересами одного класу – буржуазії. Тобто, державу репрезентувало все суспільство в цілому, натомість буржуазне громадянське суспільство – лише окрема його частина.

Звідси виходить, що громадянське суспільство («*civil society*») – особливе англосаксонське поняття, яке легко переводиться на романські мови, натомість в інших мовах правильне його осмислення обумовлюється певними труднощами.

У політичній філософії Г. Гегеля громадянське суспільство розуміється як певна цілісність, вторинна по відношенню до індивідів, які є первинними елементами в ній. Взаємини між людьми формуються здебільшого на основі випадковостей та арбітральній волі, натомість відносини між індивідами й громадянським суспільством мають цілком антитетичний характер. На переконання мислителя, громадянське суспільство – це сфера матеріальних умов життя, продукт природної необхідності, в котрій індивіди пов'язані

---

³⁶ Андропова И. В. Гражданское общество: теоретико– методологические основы исследования. Вестник ОГУ. Гуманитарные науки. 2004. № 7. С.12.

своєкорисливими матеріальними інтересами. За Г. Гегелем, у розгортанні моральної ідеї сім'я, громадянське суспільство передують державі. «І того в дійсності держава є загалом перша, лише в межах якої сім'я розвивається у громадянському суспільстві і сама ідея держави розколює себе на ці два моменти»³⁷.

Філософ підтримував бачення громадянського суспільства як поля битви особистих, приватних інтересів. Індивіди, вважав він, не можуть існувати поза взаємозв'язками, за межами громадянського суспільства. Проте ці зв'язки певних індивідів є загальним лише формально, і в цьому Г. Гегель вбачав один із принципів громадянського суспільства. Звідси і суспільство – це місце, де «людина людині – вовк», де проходить «боротьба всіх проти всіх»³⁸. Він чітко усвідомлював наявність соціальних контроверз, які ділять громадянське суспільство, котре «представляє нам в цих суперечностях і їх переплетіннях не так незвичайної розкоші, надмірності, як фізичне та моральне виродження»³⁹.

Громадянське суспільство, на переконання мислителя, є сферою, в якій панує тотальний егоїзм, а мірилом усього виступає особистий інтерес. Гегель виходив із розуміння бінарної природи людини, яка втілює в собі партикулярне та універсальне начало. Системне розуміння громадянського суспільства спонукало мислителя уважно відноситися до чинника зовнішньої необхідності, яка об'єднувала різні інтереси та їх носіїв в спільноту надформаційного порядку – націю-державу. В ідеал-державі, згідно позиції Г. Гегеля, відбувається певного роду синтез, злиття цих начал: його парадигма державності аналізує індивіда в двох іпостасях – як одиницю громадянського суспільства і як свідомого громадянина держави, який в силу об'єктивних обставин зобов'язаний підтримувати рівновагу між двома взаємосуперечливими аспектами власного буття. Основними ознаками гегелівської парадигми є підтримка внутрішньої стійкості суспільства шляхом

---

³⁷ Гегель Г. Философия права. Переводчик Б. Г. Столпнер. Москва: Издательство Юрайт, 2019. С. 58.

³⁸ Там само. С. 61.

³⁹ Гегель Г. Философия права. Переводчик Б. Г. Столпнер. Москва: Издательство Юрайт, 2019. С. 62.

управління стихійними процесами в економічній сфері та соціальні гарантії держави для малозабезпечених верств населення, при тому, що правоохоронні функції є похідними від соціального реформаторства й захисту населення.

Таке реформаторство та фактичний захист населення євентуальні лише у високоефективній господарській системі, в якій органічно поєднуються постійна конкуренція державного й приватно-корпоративного сегментів економіки, а на лідерські позиції виходить всебічна освіченість й ініціативні управлінці. Г. Гегель вважав, що кожен індивід має можливість задовольняти власні потреби шляхом певної діяльності в межах громадянського суспільства, котре, як анонімна цілісність, є для нього вихідною для співвіднесення ⁴⁰.

На противагу А. Смітту німецький мислитель був переконаний у тому, що громадянин не керується виключно вузьким егоїстичним інтересом, але і, загальними людськими цілями, суспільним інтересом. У філософії Г. Гегеля громадянське суспільство, разом зі сім'єю і державою, виступає частиною поняття «етичності», себто надособистісної цілі, яка є синтезом абстрактного права та моралі. Іншими словами, це суспільство є реальною цілісністю, яка управляється власними правилами, що виключають елементи арбітральності та випадковостей. Звичайно, Г. Гегель тлумачив громадянське суспільство як продукт капіталізму, зауважуючи водночас, що воно не є втіленням ліберальних проєктів, певної гармонії. Навпаки, він належав до когорти мислителів, які відзначали виникнення протиріччя між партикуляризмом ринкової діяльності та загальними принципами й нормами, які управляють життям соціуму та держави. Існування цих протиріч аналізувалося у філософській системі Г. Гегеля в двох вимірах.

По-перше, громадянське суспільство визначає межі для ринкової діяльності у формі правового визначення та забезпечення приватної власності, внаслідок чого арбітральна воля індивіда не є вже основною особливістю функціонування цього суспільства. Функцію регуляції ринку суспільство

---

⁴⁰ Андропова И. В. Гражданское общество: теоретико– методологические основы исследования. Вестник ОГУ. Гуманитарные науки. 2004. № 7. С.13.

реалізовує шляхом державних інститутів, які захищають громадянські інтереси та водночас забезпечують суспільні. Партикуляризація інтересів значно обмежується внаслідок існування корпорації, інституту громадянського суспільства, який здійснює посередницькі функції між особливим інтересом (приміром, професійним) та загальним (суспільною ціллю).

По-друге, Г. Гегель осмислював громадянське суспільство як явище, котре постає між сім'єю та державою: воно є необхідною умовою формування соціальної цілісності, яка складається зі сім'ї, громадянського суспільства та держави.

Звідси випливає, що виникнення держави обумовлене історичною необхідністю, позаяк сучасне суспільство не могло «існувати поза державою». Водночас ці «відмінності визначають те, що застосування гасла рівності між громадянським суспільством і державою неправомочні»⁴¹. «Якщо ототожнювати громадянське суспільство з державою і вважати його місією захист власності та особистої свободи, то інтерес окремих індивідів як таких стане кінцевою ціллю, для якої вони об'єднані, а звідси виходить те, що залежно від особистого бажання можна бути або не бути членом держави. Проте, насправді ставлення держави до індивіда цілком інше, позаяк вона є об'єктивним духом, а людина володіє об'єктивністю, істиною та мораллю лише настільки, наскільки є членом держави»⁴².

Зміст функції держави, згідно вчення Г. Гегеля, є визначене необхідністю вирішення протиріч, які виникають всередині громадянського суспільства. Держава є основною формою суспільного буття або інститутом, необхідним для утримання стихійності (різноманітності) ринку і самого суспільства. Формою цієї установки стало визначення громадянського суспільства як «зовнішнього суспільства»⁴³. Держава і громадянське суспільство не є незалежними, вони тісно взаємопов'язані у правовому, політичному,

---

⁴¹ Гегель Г. Философия права. Переводчик Б. Г. Столпнер. Москва: Издательство Юрайт, 2019. С. 63.

⁴² Там само. С. 64.

⁴³ Там само. С. 110.

економічному аспекті. Визначальною відмінністю між громадянським суспільством і державою, за переконанням Г. Гегеля, є тимчасовий характер. Громадянське суспільство становиться державою зберігаючи, водночас, можливість для самоорганізації. Надмірне втручання держави в сферу діяльності громадянського суспільства може привести до загострення протиріч, створених самим суспільством. Згідно позиції Г. Гегеля, лише держава спроможна належно захищати соціум і його права, зокрема від зовнішніх ворогів.

Отже, найбільший вплив на гегелівське розуміння сутності громадянського суспільства та його співвідношення з державою мали праці Платона, Арістотеля, І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гобса та Й. Фіхте. Гегелівське філософсько-правове вчення є досить ґрунтовним за своїм змістом, яке заклало основи сучасного осмислення громадянського суспільства та необхідності його розвитку. У розумінні Г. Гегеля громадянське суспільство, це опосередкована діяльністю система потреб, що базується на недоторканості приватної власності та загальній правовій рівності індивідів. Завдяки цьому та взаємозв'язкам з іншими індивідами людина має гідність та формує власні смисложиттєві орієнтири у контексті причетності до абсолютних цінностей.

Пізніше, наприкінці XIX та XX ст. окреслені наукові теорії виступили основою цілої низки наукових шкіл й підходів, зокрема стали базисом формування державницької та громадівської теорії місцевого самоврядування⁴⁴. На основі означених ідей у гуманітарних науках, зокрема і праві, теж набув значимості підхід до громадянського суспільства як до системи суспільних відносин й інститутів, незалежних від держави, утім таких, що активно взаємодіє з ним та включає:

- 1) добровільно сформовані первинні самоврядні спільноти людей (асоціації, громадські організації, кооперативи, господарські корпорації, професійні, етнічні, конфесійні, творчі, спортивні та інші об'єднання);

---

⁴⁴ Овчаренко В. А. Місцеве самоврядування в Україні: історичні витоки, становлення та перспективи. Київ: Логос, 2014. 911 с.

- 2) сукупність недержавних (неполітичних) соціальних, економічних, моральних, духовних та інших суспільних відносин;
- 3) приватне та виробниче життя людей, їх традиції, звичаї;
- 4) сферу місцевого самоврядування, захищену законодавством від прямого втручання зі сторони державної влади та політики.

Водночас вважається, що у громадянському суспільстві соціальні процеси структуруються та відтворюються у формі соціальних інститутів, діючих, з одного боку, згідно норм права, а з іншого – забезпечуючи потреби та інтереси громадян. Разом з тим, полемізуючи про роль функції громадянського суспільства, значна частина науковців солідаризуються на тому, що воно є базисом існування будь-якої демократичної держави й передумовою ефективного місцевого самоврядування. Позаяк, без громадянського суспільства, неможливо диспутовати ні про перше, ні про друге.

Отже, громадянське суспільство є складною соціальною системою, що сформувалося під час розвитку людської цивілізації, забезпечуючи нагальні потреби людей у різноманітних сферах, зокрема щодо вирішення соціально-побутових й економічних, а також політичних проблем. Виокремлюючи основні ознаки громадянського суспільства, опираючись на історичну традицію, можна вирізнити наступні: легальність – діяльність у межах правових норм; автономність – незалежність від держави; публічність – відкритий простір комунікацій, участі громадськості; плюралізм – урахування думок та інтересів його членів; діяльність з метою задоволення інтересів своїх членів; артикуляцію політичної волі та соціальних норм.

Таким чином, проаналізувавши окремі філософсько-правові погляди, зауважуємо, що громадянське суспільство – це концепція, яка визначається відсутністю єдиного наукового бачення. В історичній перспективі зміст розуміння громадянського суспільства радикально змінювався, а тому колишнє значення не завжди присутнє у теперішньому підході. А це лише доводить тезу, що громадянське суспільство – складний та суперечливий

феномен, істотні зрушення у дослідженні якого залежать від того, чи вдасться створити ефективну методологію, яка об'єднає зусилля різних наук, що займаються вивченням означеної проблематики.

РОЗДІЛ II

КОНЦЕПТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В НАУКОВОМУ КОНТЕКСТІ ХХ СТ.

Ідея громадянського суспільства протягом тривалого історичного розвитку виступає предметом живих наукових дискусій у різних галузях. Втім, незважаючи на історію й всебічність дослідження, громадянське суспільство і надалі залишається до певної міри «terra incognita». Це свідчить спектр наукових уявлень про громадянське суспільство, який є досить значним й розвертається від абсолютного заперечення його ефективності до суб'єктивних тлумачень. Плюралізм розуміння відображує різні аспекти сучасного громадянського суспільства, а їх смислова відмінність прямо вказує на необхідність наукового осмислення філософсько-правових основ його концептуалізації в контексті ХХ ст.

У ХХ ст. було зроблено певні спроби щодо розроблення теорії громадянського суспільства на закладеному фундаменті. Насамперед слід відзначити таких знаних вчених, як А. Грамши та Т. Парсонс, які перебували під впливом вчення Г. Гегеля й водночас внесли корективи до його теорії, зіставляючи громадянське суспільство та економіку, громадянське суспільство та державу. Причому обидва схильні інтерпретувати громадянське суспільство в контексті функціоналізму як сферу, яка відповідає за соціальну інтеграцію цілого. Характерними відмінностями між дослідженнями вчених є те, в який спосіб кожен з них поєднує нормативну та функціональну теорії.

Так, лідер напрямку структурного функціоналізму Т. Парсонс опрацював концепцію соціетального співтовариства, під якою розумів те, що відрізняється від державного устрою, економіки та культурної сфери. Диференціація соціетального співтовариства від політичної, економічної й культурної підсистем відбувалася, згідно позиції вченого, у процесі трьох сучасних революцій: промислової, демократичної та освітньої. Кожна з них являла

собою певний крок у декларуванні соціетальним співтовариством власної особистої незалежності від інших підсистем, які у контексті цього процесу теж набували належні відособлені інститути ⁴⁵.

Згідно вчення Т. Парсонса сучасне громадянство означає рівні умови членства у соціетальному співтоваристві, а не в державі. Структурну зовнішність громадянства він вважає завершеною, втім ще не до кінця інституціоналізованою ⁴⁶.

У концепції відособленого соціетального співтовариства визначальна структурна роль належить теорії впливу. Відтак вплив, разом із владою, грошима, ціннісними орієнтаціями, виступає одним із чотирьох типізованих символічних арбітрів взаємообміну, що заміняють собою відносини прямих переговорів у цих чотирьох підсистемах, врегульовуючи їх внутрішні зв'язки, так само як і їх обмін один з одним.

Згідно позиції Т. Парсонса, американське суспільство здійснило більший поступ від усіх інших, аналогічних із ним за масштабами, у відмові від минулих форм нерівності, що визначалася соціальним походженням, а теж в інституціоналізації егалітарної за своїм змістом моделі. Американське суспільство інституціоналізувало значно ширший спектр свобод, аніж будь-яке з колишніх суспільств ⁴⁷.

При цьому США є батьківщиною не тільки освітньої революції з її акцентуванням на модель асоціації, однак й найбільш успішного синтезу результатів демократичної та промислової революцій. Американська модель представницького правління та федералізму спричиняє найвищий ступінь відособлення соціетального суспільства від держави.

Представницьке управління перетворює всіх членів соціетального співтовариства на власний прошарок підтримки, втім саму політичну систему формує розділення влади.

---

⁴⁵ Parsons T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971. P.99.

⁴⁶ Там само. С. 93.

⁴⁷ Там само. С.27.

Американське суспільство є відповідним майданчиком для розвитку принципу асоціацій, який виступає у Т. Парсонса як альтернатива капіталізму та етатизму. Поглиблюючи лінію аналізу, започатковану А. Токвілем, Т. Парсонс висновує, що особливого значення моралістична версія асоціацій набула внаслідок своєму укоріненню в історії Америки. Американський протекціонізм, завдяки особливостям своєї організації, сприяв як плюралізму, так і інституту асоціацій⁴⁸.

Якщо Т. Парсонс, можна сказати, воскресив гегелівську ідею моральності в контексті соціальної теорії, що обернулося апологетикою сучасних громадянських суспільств у країнах заходу, то філософія А. Грамши виявилася віддзеркаленням сучасного відродження ліворадикальної критики громадянського суспільства. А. Грамши був послідовником К. Маркса, проте він розробив власну концепцію громадянського суспільства, виходячи при цьому безпосередньо з теорії Г. Гегеля. На відміну від К. Маркса, його надихнула в цій теорії не система потреб, а вчення про корпорації.

А. Грамши вбачав нові форми плюралістичності і асоціації, характерні для сучасного громадянського суспільства, в сучасних церквах, профспілках, культурних інститутах, клубах, асоціаціях за місцем проживання і особливо в політичних партіях. Найрішучішим відходом поглядів А. Грамши від поглядів Г. Гегеля і К. Маркса є вибір ним надзвичайно оригінальної потрійної концептуальної схеми. Гегелівській версії А. Грамши переконливо протиставив відносини і сім'ї, і політичної культури до сфери громадянського суспільства.

Проте, на відміну від Г. Гегеля і К. Маркса, він не включив в цей рівень капіталістичну економіку. Оскільки А. Грамши був політичним мислителем, то теорія його цікавила лише як засіб орієнтації в політиці. І на цьому шляху він зіткнувся з двома дуже складними проблемами, що мали для нього вирішальне значення.

---

⁴⁸ Parsons T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971. P.114.

Йшлося про провал соціалістичної революції на Заході і про успіх, як здавалося, її в СРСР. У даній ситуації А. Грамши довелося розглядати проблему громадянського суспільства, абстрагуючись від економічного розвитку і державної влади. У відносинах між державою і громадянським суспільством А. Грамши фіксує наявність п'яти фаз: середньовічний корпоративізм і дуалізм; абсолютистський дуалізм держави і деполітизованих привілейованих станів; розкладання колишніх корпоративних форм у сучасну епоху; дуалізм держави сучасної епохи; тоталітарне залучення до панівної ідеології сучасних асоціацій і культурних форм.

Характерною обставиною цієї типологічної реконструкції історії цивільного суспільства є така, що тоталітаризм зображується як розпад і атомізація сучасних форм соціально-культурної інтеграції. Виникають питання: чому і яким чином розпадаються ефективні форми соціальної інтеграції, форми організації згоди? І чи має громадянське суспільство певні шанси на відновлення після того, як тоталітаризм призведе його до занепаду?

Ці питання було важко вирішити внаслідок наявності в аналітичних дослідженнях А. Грамши трьох постійно відтворюваних неясностей або антиномій. По-перше, термін тоталітарний використовується ним стосовно як прогресивної, так і регресивної версій. По-друге, А. Грамши розглядав нормативний статус громадянського суспільства іноді як консолідацію системи панування за допомогою забезпечення згоди, іноді як ослаблення і навіть знищення панування. По-третє, А. Грамши розумів вільне суспільство то як плюралістичне, то як монолітне суспільство-державу.

Усі ці три антиномії були пов'язані зі спробою розробляти критичну теорію стосовно двох абсолютно різних суспільств: СРСР (прихильником якого А. Грамши залишався завжди) і сучасного капіталістичного суспільства і його тоталітарного різновиду (якому він постійно протистояв)⁴⁹.

---

⁴⁹ Коэн Дж. Л., Арато Э Гражданское общество и политическая теория. Под общ. ред. И. И. Мюрберга, пер с англ. М.: Весь Мир, 2003. С. 209.

У концепції громадянського суспільства А. Грамши важливе місце належить положенню про перехід до регульованого суспільства. Він відзначає фазу, коли держава перетвориться на вахтера – в тому сенсі, що її завданням буде лише охорона елементів регульованого суспільства, яке постійно множить, і одночасно скорочуватиметься його власне авторитарне і насильницьке втручання.

Тому слід зазначити, що уявлення про шлях до соціалізму в переосмисленні А. Грамши полягає в створенні нового типу самоврядного громадянського суспільства, яке поступово витісняє будь-який державний контроль над суспільним життям і веде до відмирання як держави, так і політичного суспільства. Громадянське суспільство, на його думку, стане нормальним продовженням і органічним доповненням того, що він називає політичним суспільством, а саме – держави.

Таким чином, знов відновлюється антиномія між розумінням громадянського суспільства як консолідації панування і громадянського суспільства як дійсно альтернативного способу панування. Цього разу обидва поняття виступають як одне, оскільки утопічна ідея тотального поглинання держави громадянським суспільством логічно припускає усунення відмінності між державною владою, що діє через інститути цивільного суспільства, і заснованою на цих інститутах формою самоврядування.

Проте поки суспільство не здійснить дану утопію, неоднозначність зберігатиметься, і усунення з даної моделі конфлікту примушує припустити, що передбачуваний у А. Грамши перехід до вільного суспільства є, врешті-решт, не що інше, як етатистський авторитаризм з людською особою ⁵⁰.

Досліджуючи розвиток демократії в різних регіонах світу, вчені-транзитологи відштовхуються від постулату про те, що процес зародження і дозрівання демократії не обов'язково повинен бути одноманітним і універсальним. Для кожного етапу демократизації і для кожного регіону є

---

⁵⁰ Коэн Дж. Л., Арато Э Гражданское общество и политическая теория. Под общ. ред. И. И. Мюрберга, пер с англ. М.: Весь Мир, 2003. С.218–219.

власний алгоритм переходу до демократії. Проте в алгоритмі даним переходом є кореляційні (позитивні і негативні) зв'язки, знання яких може бути корисним як з наукової, так і з практичної точки зору.

Так, визначаючи характер і наслідки трансформації в східноєвропейських, а також у пострадянських суспільствах, учені оперують категорією невизначеності, яку вважають системною характеристикою цього процесу. На думку В. Гельмана, невизначеність переходу відрізняється як від невизначеності демократії, де інститути носять певний характер, але результати заздалегідь невідомі, так і від невизначеності авторитарного правління, де інститути слабо визначені, але підсумки політичного процесу зумовлені ⁵¹.

Невизначеність породжує нестабільність і вповільнює процес трансформації. Для трансформації українського суспільства невизначеність переходу є важливою характеристикою. Проте виникла вона не мимоволі, а під впливом самого характеру переходу.

Цю обставину можна науково пояснити за допомогою класифікації переходів, яку запропонували американські вчені Т. Карл і Ф. Шміттер. Розглядаючи варіанти переходів від авторитарних режимів до демократичних у країнах Латинської Америки, Південної і Східною Європи, автори виділили такі підстави для класифікації: переважний тип акторів (еліти або маси); основні стратегії, до яких вдаються (силові або компромісні). Залежно від поєднання акторів і стратегій Т. Карл і Ф. Шміттер виділили чотири моделі (варіанту) трансформацій: пакт, реформу, революцію і нав'язаний перехід ⁵².

Ці моделі слід ранжувати за рівнем невизначеності, що виникає в результаті. Вона мінімальна при пактовому і реформістському варіантах трансформації і максимальна при революційному і нав'язаному. Йдеться про дві стратегії еліт – силову (революція і нав'язаний перехід) і компромісну (пакт

---

⁵¹ Гельман В. Как выйти из невизначености? Pro et contra. Т. 3. М.: Фонд Карнеги за міжнародний мир, 1998. Т. 23. С.22.

⁵² Karl T., Schmitter Ph. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*. 1991. № 2/2S. P. 269–270.

і реформа). Парадигмальною основою транзитологічного підходу є неоінституціоналізм. Новий інституціоналізм зближує та інтегрує попередні підходи – від інституціоналізму до теорії розвитку.

Прихильникам старого інституціоналізму досить було описати інститут, а представники нового інституціоналізму розглядають інститути як залежні змінні. Неоінституціоналізм повернув державу в поле зору дослідників. Для розуміння процесів трансформації важливий такий варіант неоінституціоналізму, як історичний або еволюційний інституціоналізм, їм приділяється значна увага проблеми стабільності і зміни політичних інститутів. Процес зміни інститутів є найскладнішою ланкою інституційного аналізу.

Інститути створюються і конструюються людьми як «знизу» (еволюційним шляхом), так і «зверху» (шляхом інституційного дизайну). Причому зміни, трансформація – процес перетворення у всіх сферах життя суспільства (політичної, економічної, соціальної, духовної). Реформа – процес якісних перетворень у всіх сферах життя суспільства на користь більшості громадян.

Наприклад, досить поширеною є позиція, при якій для консолідації демократії ефективнішою є парламентська система, ніж президентський конституціоналізм. Неоінституційний аналіз розгортається на інституційному і організаційному рівнях. Це дозволяє відповісти на взаємопов'язані питання про тенденції розвитку, відбору і зміни різних інститутів; про вибір тих або інших організаційних форм залежно від характеру наявного інституційного середовища.

На думку С. Патрушева, під інститутом у політичній науці слід розуміти:

а) політичне встановлення – комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, які обумовлюють і регулюють діяльність людини в політичній області;

б) політичну освіту або установу, організацію – певним чином організоване об'єднання людей, ту або іншу структуру;

в) стійкий тип політичної поведінки, що виражається в певній системі колективних дій, процедури⁵³.

Інституціональний аналіз стає перспективним напрямком наукових досліджень політичної системи Української держави. Зміни, які відбуваються в політичному житті сучасного українського суспільства, – це становлення нових інститутів держави і громадянського суспільства, трансформація відносин між гілками державної влади роблять проблеми дослідження політичних інститутів дуже актуальними.

Політична практика доводить, що рівень розвитку демократії залежить від ступеню розвитку громадянського суспільства, а стабільність демократичного процесу – від здатності політичних інститутів відбивати потреби громадянського суспільства і реагувати на процеси, що відбуваються в ньому. До речі, той факт, що деяким посткомуністичним країнам не вдалося перейти до демократії, свідчить, на наш погляд, не стільки про неадекватність парадигми транзиту, скільки про необхідність чіткіше визначити демократію і уточнити її параметри.

Це потрібно зробити для того, щоб при встановленні схожих процесів і явищ використовувати ті ж самі концепти в єдиній системі координат. Хоча зробити це непросто.

Поняття демократії належить до таких понять, які важко витлумачити однозначно. У середині ХХ ст. у ході дискусії про сенс слова «демократія» виділилися три основні підходи. Демократія як форма правління стала визначатися, по-перше, виходячи з джерел влади уряду, по-друге, з цілей, яким уряд слугує, по-третє, виходячи з процедур його освіти.

Причому, на думку С. Хантингтона, при визначенні демократії за джерелом влади або цілями уряду виникають двозначність і неточність, створюючи серйозні проблеми. Тому він у своєму дослідженні використовує

---

⁵³ Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: этапы, направления, идеи, проблемы. Зарубежная политология в XX столетии: Сб. науч. трудов РАН ИНИОН. Москва, 2001. С. 155. [URL: https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalizm-v-politicheskoy-nauke-etapy-techeniya-idei-problemy](https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalizm-v-politicheskoy-nauke-etapy-techeniya-idei-problemy)

процедурне визначення. С. Хантингтон зазначав, що політична система будь-якої держави в ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені вищою владою ухвалювати колективні рішення, обираються шляхом приватних, неупереджених періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення ⁵⁴.

Визначене таким чином поняття «демократія» включає два аспекти: змагання і участь. Крім того, воно припускає наявність громадянських і політичних свобод: слова, друку, зборів і організацій, необхідних для проведення виборчих кампаній. Сучасна демократія – це демократія національної держави, і виникнення її тісно пов'язане з розвитком останнього.

С. Хантингтон у роботі, опублікованій уже після його відомої книги «Третя хвиля демократизації» і присвяченій уточненню параметрів цієї хвилі, наводить 27 змінних величин або умов, за яких функціонує демократична держава. Причому деякі з цих умов ученими сприймаються як критерії демократії. Основними серед них є такі: розділення влади при її виборності, змінюваності, підзвітності на основі конституційних положень, недискримінованість виборчого права, багатопартійність як гарантія змагання і показовості, забезпечення особистих прав і свобод громадян ⁵⁵.

Підсумовуючи, слід зазначити, що наявність демократичних інститутів не є гарантією демократії. Необхідно проаналізувати функції та ефективність цих інститутів. На наш погляд, демократією є лише такий політичний устрій, який несе в собі властивості ліберальної демократії. На думку редактора американського журналу «Джорнел оф демократі» М. Платтнера, сьогодні, коли світ говорить про демократію, це майже завжди означає ліберальну

---

⁵⁴ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Пер з анг. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССМЕН), 2003. С.17.

⁵⁵ Huntington S. After twenty years; the future of the third wave. Journal of democracy. 2000. V. 11. P.1.

демократію, тобто той тип політичного устрою, який існує в Сполучених Штатах і в більшості інших економічно розвинених країн ⁵⁶.

Відомий західний дослідник Н. Розенблум говорить про три типи громадянського суспільства: «демократичне» – орієнтоване здебільшого на «політичну участь»; «посередницьке» – опікується, переважно, соціальною сферою; «виборче» – переймається як політикою, так і соціальною сферою ⁵⁷.

В науковій літературі також виокремлюють «американську», «англійську», «німецьку», «французьку» та інші моделі ⁵⁸. Заслуговує на увагу й наукова позиція Ч. Тейлор, що виокремлює «течію-Л» та «течію-М». Перша, це лінія розвитку громадянського суспільства, що ґрунтується на ідеї Локка про автономність та першість суспільства відносно держави з опорою на приватну власність. Друга – лінія розвитку громадянського суспільства, що опирається на ідеї Монтеस्क'є стосовно переваги громадських цінностей і публічної сфери ⁵⁹.

Періодизація розвитку громадянського суспільства в цілому та в Україні зокрема досі залишається предметом наукових дискусій. Питання ускладнюється тим, що громадянське суспільство (власне, як і демократія) одночасно є ідеєю та практикою, ідеальним науковим типом та об'єктивною реальністю, тож періодизувати його історичний поступ у будь-якому суспільстві можливо лише з урахуванням двох аспектів – власне історичного та ідейно-наукового. З цієї точки зору, в світовому розвитку громадянського суспільства американський вчений Дж. Александер виокремоює три великі стадії, які він умовно називає «громадянським суспільством I, II і III». Громадянське суспільство I (як соціальний феномен, і як теоретична концепція) охоплює період від кін. XVII до I-ої пол. XIX ст., його головні

---

⁵⁶ Plattner M. By popular demand. The New York Times Reserve of Books. 1999. 7 Febr. 1. URL: <https://www.nytimes.com/article/the-new-york-times-book-review-back-issues.html>

⁵⁷ Rosenblum N.L. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism. Social Research. Vol. 61. No 3 (Fall 1994). P. 553–554.

⁵⁸ Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность. *Факты и комментарии*. 19 января 2002. URL: https://zn.ua/internal/grazhdanskoe_obschestvo_mify_i_realnost.html

⁵⁹ Charles T. Invocing Civil Society. Contemporary Political Philosophy. An Anthology. Ed. by R. E. Goodin and Ph. Pettit. Oxford, 1997. pp. 69–73.

положення були сформульовані такими відомими мислителями як Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, А. Фергюссон, І. Кант, Ф. Г. Гегель та А. де Токвіль. «Громадянське суспільство I» в практичній площині було молодим буржуазним суспільством, яке утверджувало ліберальні свободи, підлягало законові, формувало громадську думку стосовно проблем, що були визнані загальнозначущими, а людей у ньому єднали спільні інтереси ⁶⁰.

«Громадянське суспільство II», тривало від середини XIX до 2-ої пол. XX ст. Як елемент суспільної системи і як автономна стосовно державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство значною мірою зберігалось (а в країнах т.зв. другого «ешелону» цивілізації щойно починало утверджуватись). Утім у багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, його якісні параметри змінилися. Згідно позиції вченої А. Колодій, на період «громадянського суспільства II» припадає найвище піднесення громадського життя, широке поширення громадянських практик у Центрально-Східній Європі та, зокрема, в Україні ⁶¹.

Як нами зауважувалося, серед західноєвропейських теоретиків I пол. XX ст. всебічно досліджував феномен громадянського суспільства італійський марксист А. Грамші. Проте його експлікації громадянського суспільства відбувалися частково і з властивою марксистам політичною метою: позбутися поділу на громадянське суспільство і державу і побудувати так зване «регульоване суспільство» ⁶². Та після II Світової війни, особливо з настанням III хвилі демократизації країн світу, твори А. Грамші послужили містком, який з'єднав майже розірвану традицію теорії та практики громадянського суспільства в західних країнах, а сам він став провісником наступного етапу в її розвитку – «громадянського суспільства III». Цей етап приніс відродження та осучаснення ідеї, впровадження її в життя нових країн і навіть континентів.

---

⁶⁰ Alexander J.C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. Real Civil societies. Dilemmas of institutionalization / ed. by Jeffrey C. Alexander. – London ect., 1998. P.3.

⁶¹ Колодій А. Історія еволюції громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів. № 21. 2001. С. 9.

⁶² Кін Дж. Громадянське суспільство. *Старі образи, нове бачення*. Пер. з англ., ред. О. Грищенко. К. : «К.І.С.»; «АНОД», 2000. С.22.

У другій половині ХХ ст. знову актуалізувалося питання про місце держави та особистості в системі громадянського суспільства. Одна з ліній розвитку концепції громадянського суспільства – ліберальна – центральною темою ставить свободу. Сучасні ліберали, зокрема Д. Роулз ⁶³, Р. Нозік ⁶⁴ та Р. Дворкін ⁶⁵, вважають свободу найвищою з усіх цінностей. Громадянське суспільство виступає гарантом індивідуальних прав і свобод, їх охоронцем від зазіхань держави. Таким чином, громадянське суспільство є своєрідним буфером між індивідом та державою. Вільна та незалежна особистість стає центральною фігурою для ліберальних дослідників.

Дещо інший погляд на концепцію громадянського суспільства відстоювали представники соціал-демократичної традиції. Це такі сучасні теоретики (їх ще називають комунітаристами), як Е. Макінтайр ⁶⁶ та М. Волзер ⁶⁷. На їхню думку, громадянське суспільство є серцевиною політики держави, яка повинна забезпечувати функціонування громадянських інститутів.

Комунітаристи звинувачують лібералів у тому, що останні, пропагуючи автономність особистості, не беруть до уваги того факту, що ідентичність особистостей визначається їхньою приналежністю до певного суспільства та культурних традицій. Люди завжди виступають членами певних спільнот, а це означає, що на них накладають відбиток традиції та цінності цих спільнот. Ліберали ж, на противагу комунітаристам, показують людину як атомістичну, самодостатню істоту, чії здібності сформовані незалежно від суспільної взаємодії. Тобто ліберали нехтують тією обставиною, що люди не обирають

---

⁶³ Роулз Дж. Політичний лібералізм. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С.192–238.

⁶⁴ Нозік Р. Розподільна справедливість. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С.239–276.

⁶⁵ Дворкін Р. Свобода, рівність, спільнота. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С.313–343.

⁶⁶ Макінтайр Е. Чи є патріотизм чеснотою? *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 524–543.

⁶⁷ Волзер М. Безпека і добробут. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 486–523.

свою ідентичність, а виходять із тієї ролі, яку вони відіграють у суспільстві [41, с.544-575].

Лібералізм у відповідь на комунітаристський виклик зазнав еволюції. Так, Р. Нозік визнав, що слід зважати на ті зв'язки, які пов'язують члена політичної спільноти з його співгромадянами, а Р. Дворкін зробив спробу пов'язати цінність спільноти з цінностями свободи та рівності. Але найцікавіші висновки із заочної дискусії лібералів і комунітаристів зробив Ч. Тейлор, здійснивши синтез вихідних теоретичних постулатів обох течій (індивідуалістського автономізму та соціально-культурної інтегрованості) ⁶⁸. Як стверджує Ч. Тейлор, «кожне політичне суспільство потребує певних жертв і вимагає певної дисципліни з боку його членів – вони повинні сплачувати податки або служити в армії і загалом зазнавати певних обмежень. У деспотичних суспільствах, де загальна маса громадян підпорядковується владі одного володаря або кліки, необхідна дисципліна запановує з примусу. Щоб зробити суспільство вільним, цей примус необхідно змінити на щось інше. Це може бути лише добровільне ототожнення громадян із полісом, відчуття того, що політичні інституції в їхньому суспільстві є вираженням їх самих» ⁶⁹.

Власне, умова виникнення та розквіту громадянського суспільства полягає не у спричиненому ззовні страхові, а в наявності внутрішнього самоототожнення громадян як із суспільством у цілому, так і з окремими його колективними суб'єктами, інституціями, адже «дисципліна, яка за деспотичного режиму нав'язувалася ззовні страхом, повинна за його відсутності забезпечуватися із середини, а це може зробити лише патріотична ідентифікація» ⁷⁰. Внаслідок цього громадянське суспільство виступає джерелом певних проблем для особистості (якщо вона не звикла в ньому жити і не може себе в ньому віднайти), бо вимагає політичної та громадянської

---

⁶⁸ 119. Тейлор Ч. Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 544–575.

⁶⁹ Тейлор Ч. Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 551.

⁷⁰ Там само. С. 557.

активності, тоді як авторитарне суспільство звільняє від цього, зокрема від необхідності самотійно думати та робити вибір. З огляду на те, що «участь у самоуправлінні» «надихається спільними ідентифікаціями», необхідні «дослідження відношення між ідентичністю та спільнотою і розрізнення різноманітних можливостей, зокрема вірогідне місце МІ-ідентичностей по відношенню до просто конвергентних Я-ідентичностей»⁷¹.

Подібну позицію стосовно проблеми відносин «особистість – громадянське суспільство» підтримує американський соціолог Дж. Александер, який продовжив постгоббсманську ліберальну традицію, використавши підхід до громадянського суспільства, що наголошує важливу роль соціальної (колективної) солідарності, але водночас не заперечує значення індивідуального волюнтаризму. Він „схильний розуміти громадянське суспільство як підґрунтя, що уможливорює визначення соціальної солідарності за допомогою універсалістських термінів. Ця «МІ-сутність» національної спільноти у найглибшому сенсі означає відчуття єднання з «кожним членом» цієї спільноти, що виходить за межі особистих зобов'язань, відданості груповим і сектантським інтересам. Тільки у такому розумінні солідарність може як запорука ідентичності об'єднувати людей, виокремлених релігією, класовими або расовими ознаками. Більше того, лише цей різновид єднання та уніфікації дає змогу індивідам у цій спільноті відчувати себе відповідальними за свої «природні» права»⁷². Дж. Александер застосовує підхід, який виходить із парадоксальності громадянського суспільства, суть якої зводиться до того, що останнє є «виміром соціальної організації, укоріненим водночас у радикальній індивідуалізації та в безкомпромісному колективізмі»⁷³. Ідеться про вічну проблему порядку в громадянському суспільстві за умов індивідуальної свободи, а досліджувати її пропонується

---

⁷¹ Там само 558.

⁷² Александер Дж. С. Парадокси громадянського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 29–30.

⁷³ Там само. С. 36.

через аналіз явища громадянської (патріотичної, політичної) ідентифікації громадян.

Досить оригінально висвітлив проблему особистості у громадянському суспільстві Е. Геллнер⁷⁴. На його думку, поділ праці та ринок формують новий тип людини. Для позначення його Е. Геллнер пропонує термін «модулярна людина». Модулярна людина – це особистість, здатна свідомо змінювати форми діяльності та асоціативності у просторі та часі, керуючись засадами розуму та власним інтересом. Модулярна людина може посідати певне місце в ефективних інститутах, асоціаціях і тимчасових спілках, які ставлять перед собою конкретні цілі, може також виходити з них, не побоюючись жодних звинувачень чи санкцій. Тобто така сучасна людина готова до будь-яких змін у своїй професійній, повсякденній діяльності. Сутність модулярності – це здатність у межах даного культурного поля розв'язувати найрізноманітніші завдання.

Як зазначає російський соціолог В. Вітюк, не слід ототожнювати статус громадянина і статус члена громадянського суспільства: якщо перший визначає місце особистості в державі, то другий характеризує її позадержавні відносини та зв'язки. Держава забезпечує права людини як громадянина, а громадянське суспільство – його природні права⁷⁵. Людина, яка не володіє громадянською самосвідомістю, не здатна стати повноцінним членом громадянського суспільства. Далі В. Вітюк робить дещо песимістичний, але, на нашу думку, справедливий висновок: народи, які історично не розвинуті, тобто які не досягли певного рівня громадянськості, не в змозі сформувати громадянське суспільство, навіть якщо певна частина політичної еліти до цього прагне, ґрунтуючись на теорії та практичному досвіді інших країн.

Таким чином, виходить замкнуте коло: громадянське суспільство неможливе без особистостей, які володіють громадянською самосвідомістю –

---

⁷⁴ 121. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. М.: Московская школа политических исследований, 1995. 222 с.

⁷⁵ Витюк В.В. Состав и структура гражданского общества как особой сферы социума. Гражданское общество: теория, история, современность. № 2. 1999. С. 46–47.

особистості зі свідомою «громадянськістю» не можуть виникнути без соціалізації за посередництва громадянських інститутів. А якщо не існує передумов ні для першого, ні для другого?

На дане запитання відносно оптимістичну відповідь дає Дж. Сорос ⁷⁶. У своїй теоретичній моделі взаємодії відкритого та закритого суспільств він виділив два аспекти. Один характеризує спосіб мислення людей, а другий – справжній стан речей. Ці два аспекти взаємодіють рефлексивно: спосіб мислення впливає на справжній стан справ і, навпаки, причому між ними ніколи не буває цілковитої відповідності.

Поділивши умовно існуючі суспільства на органістичне, закрите і відкрите, Дж. Сорос вважає, що кожному із цих суспільств притаманний особливий спосіб мислення – відповідно традиційний, догматичний та критичний. При цьому він уводить в обіг таке поняття, як зміна. Зміна як визначення вимагає абстрактного осмислення. Усвідомлення змін пов'язане зі способом мислення, що характеризується використанням абстракцій, а відсутність усвідомлення віддзеркалює брак абстракцій. Завдяки цій лінії можна простежити два різні способи мислення. При цьому Дж. Сорос розмежовує незмінне у його первісному вигляді (органістичне суспільство та традиційний спосіб мислення) та незмінне, привнесене в еволюційному процесі (закрите суспільство та догматичний спосіб мислення).

Щоб повною мірою усвідомити «типологічну кризу», що утворилася в сучасному вітчизняному та світовому суспільствознавстві, розглянемо точки зору окремих дослідників. Громадянське суспільство визначається більшістю з них як добровільні саморегульовані об'єднання громадян для вирішення власних, суспільних або державних проблем. Відомий в Україні дослідник даної проблеми А. Колодій пропонує таку дефініцію: «Громадянське суспільство – це та підсистема соціальної сфери суспільного життя, в якій не тільки існує певна кількість (мережа) добровільних асоціацій, але й домінують

---

⁷⁶ Сорос Д. Утвердження демократії. Пер. з англ. О. Коваленко. Київ: Основи, 1994. 222 с.

громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності». Подібне до цього визначення дають майже всі науковці.

Проте ми звертаємо увагу на відсутність у ньому суто типологічних ознак, вироблених соціальною творчістю людства та добре відомих суспільствознавцям і правникам. Правда, в іншій роботі А. Колодій застерігає, що «громадянське суспільство – це не лише сфера, але й тип взаємодії, певна модель соціальної організації». З огляду на це вона не може бути задоволена власним визначенням, оскільки в ньому немає ні „типу взаємодії», ні «моделі соціальної організації». Автор визнає, що «поки що в нас не йдеться про виокремлення якихось особливих теоретичних моделей громадянського суспільства...» і закликає до «... з'ясування нюансів поняття та вирішення питання про його історичні та географічні модифікації...». Цілком слушно констатує відсутність науково обгрунтованої типології громадянського суспільства, А. Колодій, водночас, не побоявся поставити «... питання про можливість утвердження в Україні інших моделей громадянського суспільства, відмінних від лібертаристських, більше пов'язаних з національною традицією та менталітетом народу»⁷⁷.

Стосовно розуміння суті та розв'язання проблем громадянського суспільства можна довго дискутувати, виходячи з наведених на початку розділу визначень, які засвідчують, що в науці зміст даного поняття трактується філософами, політологами, юристами, істориками по-різному: а дехто, користуючись кон'юнктурними міркуваннями, намагається маніпулювати ним. На це звернено увагу, зокрема, у статті В. Литвина «Громадянське суспільство: міфи і реальність»⁷⁸. Дана публікація викликала гостру полеміку і критику окремих її положень. Важко не відзначити те, що автор свідомо чи помилково до складових громадянського суспільства зараховує кримінальні утворення, разом з тим звужуючи зміст самого поняття,

---

⁷⁷ Колодій А. Історія еволюції громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів. № 21. 2001. С. 6–32.

⁷⁸ Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность. *Зеркало недели*. 26 января 2002. URL: <http://khp.org/index.php?id=1081365678>

трактуючи його ніби щось матеріальне і лише як низку неурядових організацій, пропонуючи непереконливі історичні аналогії.

На відміну від згаданої публікації, специфічний аспект громадянського суспільства висвітлюється у статті М. Дмитрієнко та О. Яся. Автори привертають увагу державних мужів і науковців до проблеми благодійництва як одного з атрибутів громадянського суспільства. Проте, на нашу думку, не можна зводити процес формування громадянського суспільства, який згадані науковці ведуть через усю історію становлення і розвитку будь-якої держави взагалі, до благодійної діяльності ⁷⁹.

Дискусійність проблеми також полягає у тому, що деякі науковці політичні складові виносять за межі громадянського суспільства, зокрема державу та політичні партії. На нашу думку, політичні партії виступають важливим політичним інститутом громадянського суспільства. Переважна більшість науковців також схильні вважати його складовими політичні партії, молодіжні, жіночі організації, профспілки, церкву, різні асоціації, що діють на засадах самоврядування та створені «знизу», а не за чийсь наказом. До складових громадянського суспільства також відносять правову державу з її апаратом, інші структури, що засновані на єдності інтересів і діють за принципами горизонтального зв'язку ⁸⁰. Наприклад, А. Одинцова правову державу вважає не інакше, як складовою громадянського суспільства. У зв'язку з цим логічно постає запитання про розрізнення права і закону, аби розмежувати право і свавілля пануючих верств, яке зведене до рангу законів. У випадку їх ототожнення, державні органи зберігаючи видимість законності, можуть вдаватися до порушень прав людини – одного з найважливіших елементів громадянського суспільства ⁸¹.

---

⁷⁹ Дмитрієнко М., Яся О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність. *Розбудова держави*. 1994. № 6. С.35.

⁸⁰ Задоянчук О.І. Громадянське суспільство. Київ: Знання, 1999. С. 10.

⁸¹ Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее. *Социально-политические науки*. 1991. № 12. С. 41–49.

Тоталітарні та авторитарні режими у своїй взаємодії з громадянським суспільством використовують методи тиску, примусу громадян до виконання рішень владних структур, застосовують насильство, репресії, вдаються до політизації усіх сфер суспільного життя (тоталітаризм) тощо. І, лише в умовах демократичного політичного режиму громадянське суспільство може стати «партнером» держави.

Держава існує для суспільства, а не навпаки і, власне, розділення громадянського суспільства і держави є однією з основних характеристик демократичної форми правління, що повинна сприяти звільненню особи від державного диктату ⁸².

У зв'язку з цим постає одна з найголовніших проблем громадянського суспільства – його взаємовідносини з державою. Іноді в літературі можна зустріти думку, що громадянське суспільство – противага державі. Однак розвиток держави не обов'язково веде до придушення громадянського суспільства. Протиставлення між ними відбувається, коли держава перебирає на себе функції, не притаманні їй і, таким чином віддаляється від суспільства. Аби заперечити тезу, що державний апарат – антипод громадянського суспільства, потрібно долати державний монополізм. Проблема громадянського суспільства виникає також унаслідок невідповідності між реальними процесами та їх відтворенням у правових нормах ⁸³.

У нашій країні завжди існувала практика ототожнення реалій з програмними настановами партії, що погіршувало суспільні відносини та поглиблювало протиріччя, деформувало суспільні відносини.

До найважливіших факторів, за якими визначається конкретна форма громадянського суспільства належать: відносини власності, що реально існують у даному суспільстві; рівень і форми усупільнення та рівень розвитку

---

⁸² Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова, державна і політична свідомість громадян; Ін-т системи досліджень освіти; Східноукр. держ. ун-т. Київ: ІСЛЮ, 1994. С.11.

⁸³ Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее. Социально-политические науки. 1991. № 12. С. 45.

продуктивних сил; конкретно-історичні умови країни, система громадських і політичних інститутів, політика уряду⁸⁴.

Відомий український вчений, автор багатьох монографій і наукових праць з проблем історії філософії, методологічних аспектів суспільствознавства та культурно-світоглядних проблем академік НАН України В. Шинкарук, зазначав, що між громадянським суспільством, притаманною йому державою та їхніми ідеологічними формами наявний глибокий взаємозв'язок і взаємоопосередкування, де визначальним виступає громадянське суспільство, бо, зрештою, саме воно є дійсним суб'єктом і базисом держави та ідеології⁸⁵.

Не менш відомий фахівець у сфері національної безпеки, російський вчений А. Возженіков у своїй монографії, присвяченій теоретичним, політичним і стратегічним питанням національної безпеки, також відносить питання створення стійких основ правового, демократичного, громадянського суспільства до життєво важливих інтересів держави⁸⁶. Хоча, на наш погляд, уявити собі дійсно громадянське суспільство, в якому відсутні основи правового, демократичного суспільства і соціально орієнтована ринкова економіка, досить важко. Не випадково створення соціально орієнтованої ринкової економіки, відповідно до Концепції, віднесено до пріоритетних національних інтересів України.

Як відомо, під поняттям «громадянське суспільство» розуміють сторону життєдіяльності суспільства і окремих індивідів, яка перебуває поза сферою впливу політичних інститутів, директивного регулювання та регламентації державою⁸⁷. Це своєрідна частина цілісного соціального організму, яка більшою мірою характеризує соціальну, ніж політичну сферу життя і включає певну сукупність існуючих у суспільстві неполітичних відносин

---

⁸⁴ Там само. С.46.

⁸⁵ Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія. Розбудова держави. 1993. № 5. С. 53–56.

⁸⁶ Возженіков А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. М.: НПО «Модуль», 2000. С.56.

⁸⁷ Краткий политологический словарь. Под ред. С.Г. Рябова, З.И. Тимошенко. К.: РАПО «Укрвузполиграф», 1992. С. 58.

(господарських, соціальних, культурних, духовних, сімейно-побутових тощо), а також становище, роль, права і обов'язки особи в системі суспільних зв'язків та інститутів. Водночас притаманні йому політичні та державні інституції повинні розглядатись у контексті економічних і соціальних структур громадянського суспільства, властивих йому суспільних відносин.

Сучасні дискусії довкола суті поняття «громадянське суспільство» та його місця в суспільній науці, аж до заперечення його евристичної цінності⁸⁸ пов'язані насамперед із тим, що за кілька сот років своєї історії термін став полісемантичним (тобто словам, що його утворюють, було надано різних значень). Інша причина полягає в користуванні різною методологією при дослідженні та акцентуванні різних сторін цього складного, багатоаспектного явища. Ще одна проблема, що може викликати певне непорозуміння, – це поки що недостатня відмежованість теоретичної абстракції «громадянське суспільство», що використовується науковцями як ідеальний тип, від описових (емпіричних) характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств, що в певний спосіб та до певної міри наближаються до цієї абстракції.

На жаль, чимало авторів в Україні, не заглиблюючись у складні теоретичні аспекти концепції громадянського суспільства, не звертають уваги на ту обставину, що своє аналітичне навантаження це поняття набуває лише у випадку розгляду його як певної противаги (не обов'язково у конфронтаційному сенсі) або принаймні нетотожності поняттю держави та політичної системи суспільства – тобто усіх тих структур, які володіють політичною владою та застосовують її в регулятивних цілях. Тому не слід змішувати «суспільство» як людську спільність взагалі з категорією «громадянське суспільство», яке виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації⁸⁹, зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має історичні

---

⁸⁸ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. Пер. з англ. О. Гриценко. К.: К.І.С.; АНОД, 2000. С. 58–61, 70–74.

⁸⁹ Політологія: підруч. для студ. ун-тів. За ред. О.І. Семківа. Львів: Світ, 1993. С. 277.

(часові) та національні (просторово-географічні) різновиди, поширюючись у наш час на різні регіони та континенти. Воно займає певне місце в суспільній системі, має свою структуру та культурні особливості.

У пошуках загальноприйнятого визначення громадянського суспільства, яке задовольняло б потреби дослідників як західних так і посткомуністичних країн (де масові рухи кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття уже позаду і стало очевидним, що не вони складають основну форму інститутів громадянського суспільства), доцільно звернутися до структурно-функціонального підходу ⁹⁰[75, с.11]. Саме спеціалісту в цій галузі, соціологу-парсоністу із Каліфорнійського університету Дж. Александеру належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення даного феномена: «Громадянське суспільство – це сфера людської солідарності» ⁹¹. Близьким до цього є судження іншого американця – М. Уольцера, котрий описує громадянське суспільство як „простір непримусової людської асоціації”, а також німецького соціального філософа Ю. Габермаса, який розглядає громадянське суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії та як життєвий світ людини ⁹².

Підсумовуючи викладене в даному розділі можемо зробити декілька висновків.

1. Громадянське суспільство – це історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різного роду об'єднання (професійні,

---

⁹⁰ Олійник А. Ю. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко; Нац. акад. внутр. справ України. К.: Юрінком Інтер, 2001. С.11.

⁹¹ 135. Шемшученко Ю. С. Громадянське суспільство. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.). К.: Укр. енцикл., 1998. Т.1. С. 646–647.

⁹² Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. Умови громадянства. Під редакцією Варта ван Стінбергена: Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. К.: Український Центр духовної культури, 2005. С. 49–70.

творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють усі сфери суспільного життя та виступають своєрідним регулятором свободи людини.

Дане визначення громадянського суспільства поєднує асоціативний, структурний та функціональний аспект розуміння громадянського суспільства. Але не слід забувати одного важливого моменту, що громадянське суспільство, незважаючи на його структурованість, це, насамперед, суспільство, в якому пріоритетне значення мають інтереси людини.

2. Проблематика громадянського суспільства є доволі складною, вона не обмежується структурними моментами в його функціонуванні та розвитку. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що при дослідженні даного феномена особливу увагу належить приділяти тим особливостям, які притаманні громадянському суспільству, а саме:

По-перше, громадянське суспільство розглядається нами як сукупність вільних індивідів. Це знаходить вияв у різних аспектах, зокрема економічному, соціальному та політичному.

Суть економічного аспекту полягає в тому, що: кожний індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування; індивід має право на свободу вибору форм власності; на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами.

Соціальний аспект розглядається як приналежність індивіда до певної спільності (сім'ї, клану, класу) чи автономна самостійність з метою забезпечення своїх потреб.

Політичний аспект вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості бути членом партії, брати участь у виборах.

По-друге, громадянське суспільство, на нашу думку, відкрите соціальне утворення, що зумовлюється: відсутністю жорсткої регламентації з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики; правом вільного в'їзду в країну та виїзду з країни; обміном інформаційними, науковими та освітянськими технологіями з іншими державами.

По-третє, громадянське суспільство – це складна структурована система (плюралістична), для якої характерна повнота, стійкість та відтворюваність.

По-четверте, громадянське суспільство – це система, що має свої механізми розвитку та управління, тобто: громадяни, які вступають у різного роду відносини, реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур; громадянська ініціатива, громадянський обов'язок створить можливості для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

По-п'яте, громадянське суспільство – це правове демократичне суспільство, для якого характерним є: визнання та матеріалізація ідей верховенства права, а особливістю останнього має бути поділ на публічне та приватне право, єдність права та закону; правове забезпечення та розмежування діяльності різних гілок влади; розвиток і вдосконалення суспільства разом із розвитком та вдосконаленням правової держави.

3. Громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення та формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. Інститути громадянського суспільства виконують наступні групи функцій:

По-перше, вони є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують власними силами або спільно з органами місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують тягар проблем, які їй доводиться розв'язувати.

По-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою.

По-третє, інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна отримує шанс бути почутою на вершині владної піраміди.

По-четверте, ці інститути створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади, бо а) формують і роблять відомою позицію громадян із різних проблем суспільного життя та публічної політики; б) систематизують, упорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, пом'якшуючи, в такий спосіб конфлікти, допомагаючи знайти основу для взаємних поступок і компромісів; в) у випадку потреби допомагають людям організовано протистояти неконституційним діям осіб при владі чи спробам узурпації влади.

4. Громадянське суспільство – це складне і багатогранне явище людського буття, воно є продуктом тривалого історичного розвитку людства. Говорити про його становлення можна з того моменту, коли з'являється громадянин як самостійний, індивідуальний член суспільства, який визнається суспільством і державою як найвища соціальна цінність і, який наділений відповідним комплексом прав і свобод і в такому статусі взаємодіє із суспільством.

5. Громадянське суспільство – це організація вільних і рівноправних індивідів, сім'ї, класів, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власниками, користуватися свободами у процесі виробництва та розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист.

6. Важливою рисою громадянського суспільства є визнання рівності всіх громадян перед законом і стосовно один одного; громадянське суспільство має за допомогою права і закону реально забезпечувати здійснення принципу рівних можливостей. Саме тому однією з основних ознак громадянського суспільства виступатиме дія принципу верховенства права і верховенства закону.

РОЗДІЛ III

СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ ДЕФІНІЦІЇ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»

Проблема осмислення змісту, закономірностей формування та розвитку громадянського суспільства від «гегелівського» часу до сьогодні постійно знаходиться у фокусі філософського, соціетально-політичного та правового наукового дискурсу. Нині ця проблематика набуває дедалі більшої актуальності, як слушно стверджує британський публіцист Едвард Лукас у третьому тисячолітті громадянське суспільство отримує визнання елементу міцного базису політичної системи, навіть більш вагомого ніж вільні вибори, позаяк породжує феномен «громадянської відповідальності»⁹³. Особливу роль громадянське суспільство відіграє в перехідних суспільствах, це яскраво показали події 2014 р. в Україні, коли громадянське суспільство виступило рушійною силою й вирішальним політичним суб'єктом, що обумовив початок революційних дій та остаточне повалення злочинного режиму. Трагічні події показали, що практика розвитку українського громадянського суспільства значно випереджує його наукове осмислення та тлумачення навіть попри численні наукові праці, що публікуються з моменту незалежності України.

Вищезначене актуалізує нове звернення до проблеми теорії та практики становлення і розвитку громадянського суспільства, щонайменше, в аспекті визначення сучасних концептуальних засад осмислення дефініції «громадянське суспільство».

Як нами зауважувалося, упродовж останніх десятиліть значна увага дослідників звернена до різних аспектів формування, становлення й розвитку громадянського суспільства. Зокрема, необхідно відзначити значний науковий доробок зарубіжних вчених, а саме Дж. Александера, Х. Анхайера, Е. Внук-

---

⁹³ Lucas E. Freedom ragged march. Megachange: The World in 2050. Edited by Daniel Franklin & John Andrews. New Jersey : John Wiley & Sons, 2012. pp.126 – 149

Липинського, Ф. Каваторти, В. Перес-Діаса, М. Глаціуса, Д. Льюїса, С. Салменніємі, А. Селігмана, М. Ховарда, Х. Шекінельгіна.

В Україні також публікуються цікаві наукові розвідки щодо проблематики громадянського суспільства С. Барматової, О. Білоусова, М. Бублія, М. Владимірова, Є. Гетьмана та А. Мерника, Л. Гонюкової та Ю. Горбаня, В. Дорошенка, С. Іщук, О. Кармазіної, С. Косінова, П. Кузьміна, О. Лотюк, А. Мацюка, А. Міхненка та М. Месюка, Л. Новоскольцевої, О. Пухкала, О. Радченка, М. Розумного, О. Рокицької, С. Соляра, М. Требіна, С. Третяк, К. Трими, Д. Чумакова.

Численні наукові розвідки про громадянське суспільство та посилений інтерес наукової спільноти до проблематики формування і розвитку інститутів громадянського суспільства, насамперед, обумовлені тими політичними й економічними процесами, що здійснюються у ХХІ столітті. Цей феномен актуалізує необхідність знову звернути увагу на проблему визначення суті громадянського суспільства, позаяк лише пошук компромісу між приватним й публічним, свободою і владою, дозволяє таким суспільним утворенням як громадянське суспільство та держава бути найбільш ефективними. Отже, у цьому розділі ми спробуємо, опираючись на науковий доробок вищезазначених вітчизняних та західноєвропейських вчених, узагальнити сучасні концепти щодо осмислення феномену «громадянського суспільства».

Становлення і розвиток демократичної, правової та соціальної держави евентуальний тільки за умови підтримки з боку розвинутого суспільства та його інститутів. Такий тезис не викликає заперечень, втім потребує реального змістовного наповнення, передусім у частині розуміння категорії «громадянське суспільство» та його визначальних політико-правових параметрів. Саме ідеали громадянського суспільства є загально визнаним орієнтиром розвитку сучасних цивілізацій, позаяк значна більшість розвинених держав світу демонструють прихильне ставлення до громадянського суспільства й забезпечують сприятливі умови для його ефективного становлення та розвитку. Водночас, правовий вимір

громадянського суспільства вимагає чітких концептуальних підходів щодо розуміння суті й необхідних умов розвитку такого феномену.

Як слушно відзначає Х. Анхайер, у світі дотепер не існує загальноприйнятих адекватних концептуальних й методологічних констант щодо осмислення громадянського суспільства⁹⁴, що цілком підтверджується оглядом низки наукових публікацій. Це не є дивним, позаяк концепт «громадянського суспільства», як, зрештою, й концепт «демократії» є настільки широким, що доволі складно його вмістити у межі будь-якої цілісної наукової доктрини чи парадигми. Тому доводиться констатувати, що концепція громадянського суспільства й дотепер залишається нерозвинутою, а її застосування – вузькоприкладним⁹⁵.

Втім, не можна заперечувати значної кількості доволі ґрунтовних фахових наукових розвідок з проблематики громадянського суспільства, його структури, функцій, механізмів взаємодії та впливу на процеси розвитку окремих держав і людства в цілому. На нашу думку, в науковому дискурсі осмислення ролі та значення громадянського суспільства для сучасної цивілізації можна виокремити мінімум сім відносно самостійних дослідницьких підходів й багато більше спроб синергетичного поєднання різних з них у певних авторських комбінаціях. До самостійних підходів слід віднести, насамперед формально-правовий, інституційний, глобалізаційний, просторово-ціннісний, комунікаційний, діяльнісний та кейс-стаді.

Формально-правовий підхід є історично одним з найдавніших, що має радше регламентуючий характер й концентрує увагу на законодавчо визначених засадах формування громадянського суспільства, унормування правових процедур його функціонування, різновидів діяльності, прав та обов'язків окремих організацій, інститутів та індивідуумів як представників громадянського суспільства. У межах цього підходу працюють правники, які

---

⁹⁴ Anheier H. *Civil Society: «Measurement, Evaluation, Policy»*. London: Taylor & Francis, 2013. P.8.

⁹⁵ Пухал О. Г. Пошук природного шляху розвитку громадянського суспільства імператив новітньої української держави. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 43.

переконані, що успішне становлення громадянського суспільства передусім залежить від якості правового регулювання. Як зауважує С. Третяк «нині Конституція України не містить і згадки про громадянське суспільство, що негативно відбивається на процесі формування цього суспільства»⁹⁶. У Конституції України прямо не вживається термін «громадянське суспільство», що є правовим упущенням у контексті теорії сучасного українського конституціоналізму.

Як наголошує О. Лотюк, «в Україні відсутній чіткий механізм конституційно-правового регулювання діяльності як недержавних суб'єктів громадянського суспільства, так і їх взаємодії з органами державної влади, а саме: законодавчо визначеної чіткої та послідовної характеристики суб'єктного складу та інститутів громадянського суспільства; ефективної системи регулювання конституційно-правових відносин інститутів громадянського суспільства і державного апарату; стабільних і чітких юридичних інструментів і процедур взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, які забезпечують баланс їх інтересів»⁹⁷. Згідно позиції вченої, саме нормами конституційного права закладається правовий фундамент ефективної побудови та розвитку громадянського суспільства.

Зауважимо, що прихильників формально-правового підходу досить часто критикують через його суттєву обмеженість, позаяк неможливо передбачити жодним законом усі форми самоорганізації громадян та аспекти життєдіяльності громадянського суспільства⁹⁸.

Інституційний підхід акцентує увагу на системі інститутів громадянського суспільства, їх виникненні та функціонуванні, взаємодії між собою й іншими суб'єктами життєдіяльності соціуму. Так, М. Бублій застосовуючи інституційний підхід стверджує «початковим й визначальним

---

⁹⁶ Третяк С. М. Концептуальні засади реформування українського громадянського суспільства. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Вип. 2. С. 22.

⁹⁷ Лотюк О. С. Конституційно-правовий механізм формування та підтримки інститутів громадянського суспільства. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 39.

⁹⁸ Блістів Т. Класифікація підходів до розуміння концепту громадянського суспільства в сучасному науковому дискурсі. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. Вип. 1. С. 200.

елементом громадянського суспільства є індивідуум, а похідним – утвореним соціальні інститути. Кожен індивідуум бере участь у правовідносинах всередині громадянського суспільства як самостійний суб'єкт, член сім'ї, член або ж учасник громадського об'єднання, частина соціальної групи. Проте, громадянське суспільство передбачає діяльність індивідуума більшою мірою в межах того чи іншого об'єднання в залежності від його інтересів й потреб»⁹⁹. Яскравим свідченням інституційного підходу є позиція Л. Новосколькової, яка стверджує, що «громадянське суспільство здійснює вплив на прийняття владних рішень за допомогою лише системи інститутів й організаційних структур, котра існує в кожному суспільстві»¹⁰⁰.

Втім є вчені, які вбачають у громадянському суспільстві «позаінституціональний феномен», що передбачає собою «особливу характеристику людського суспільства й державних інституцій з позицій рівня розвитку зрілості»¹⁰¹. З таких позицій можна говорити про просторово-ціннісний підхід, коли громадянське суспільство радше виступає як певний просторовий феномен – соціетальний простір людської життєдіяльності з характерним йому набором фундаментальних та інструментальних (операціональних) цінностей, у межах яких формуються політична, правова, економічна системи суспільства, система державного (ширше – публічного) управління тощо. На підтримку такої позиції виступає С. Соляр, характеризує громадянське суспільство «не станом, а певною сферою соціуму, що існує поряд з державою, втім окремо й незалежно від неї, в якій реалізуються щоденні інтереси громадян або їх об'єднань, охоплює соціально-організовані структури, що функціонують на основі розвинутих політичних, економічних та духовних відносин й, взаємодіючи з державою (чи

---

⁹⁹ Бублій М. П. Основні характеристики взаємодії громадянського суспільства та держави. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. № 2. С.131.

¹⁰⁰ Новосколькова Л. О. Демократія в громадянському суспільстві: аналіз моделі інститутів держави. *Політологічні записки*. 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2013_7_11.pdf

¹⁰¹ Пухкал О. Г. Пошук природного шляху розвитку громадянського суспільства імператив новітньої української держави. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 42.

вступаючи з нею в суперечність), вбезпечують узгодження різноманітних інтересів індивідуумів, реалізацію громадянських прав й свобод»¹⁰².

Аналогічною є позиція С. Барматової, яка розкриває громадянське суспільство як «символічне поле, набір соціальних інститутів, практик та цінностей, що охоплює комплекс основних соціетальних характеристик й параметрів життєдіяльності, відокремлене від держави і є самоорганізованим»¹⁰³. На основі просторово-ціннісного підходу держава виконує другорядну (похідну) роль від громадянського суспільства й визнається, що «державна влада постає лише в результаті суверенних прав та володіє повноваженнями тільки в межах, визначених народом згідно демократичної процедури»¹⁰⁴.

Глобалізаційний підхід є одним із варіантів просторово-ціннісного з тією відмінністю, що тут йдеться вже не про окремі державою окреслені сфери соціуму, а власне про глобальну соціетальну сферу – всесвітньо універсальний континуум, який здійснює організаційний, ціннісний і навіть діяльнісно-процедурний вплив у найвіддаленіших місцях земної кулі, у різних за формою державного устрою та режимами державах. Для всебічного осмислення такої моделі громадянського суспільства, звертаю увагу М. Требін, «важливо зрозуміти систему його цінностей, підстави державного устрою, ставлення до часу та простору, сприйнятливість до технічного прогресу і таке інше. Захід надає пріоритет цінностям особистості, розвитку, вільної побудови держави на засадах добровільного об'єднання економічно самостійних суб'єктів у великі територіальні спільності, визначається прогресом у сфері науки та технологій»¹⁰⁵.

В контексті такого розуміння вчений К. Трима відзначає, що «під впливом глобалізації громадські організації в Україні набувають нових

---

¹⁰² Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 933.

¹⁰³ Барматова С. П. Громадянське суспільство в Україні: тенденції та загрози. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2012. № 1. С. 27.

¹⁰⁴ Владимиров М. В. Державна влада в умовах розвитку громадянського суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. №2. С. 51.

¹⁰⁵ Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. № 4. С. 165.

організаційних форм діяльності та досвіду функціонування у глобальних мережах. Процес інтернетизації діяльності організацій уможливує виникнення нових механізмів громадської мобілізації. Місце українських громадських об'єднань в глобальних суспільних процесах об'єктивно залежить від подальшого розвитку самих українських організацій та від позиції держави, яка створює умови для діяльності «третього сектору»¹⁰⁶.

Діяльнісний підхід, акцентує увагу на політичній і соціальній діяльності організацій та індивідуумів громадянського суспільства, їх взаємодії із органами публічної влади й бізнес-структурами. Відтак, М. Требін визначає основні напрямки їх роботи: насамперед, участь громадських організацій у контрольній діяльності щодо державної влади; виконання правозахисної та соціальної функцій; захист природного середовища; участь у прийнятті політичних/державних рішень та в дорадчих органах; проведення незалежних аналітичних досліджень; організація акцій протестів тощо¹⁰⁷.

Аналогічною є позиція Л. Гонюкової, яка відзначає «сучасна проблема українського суспільства полягає в тому, щоб оновити громадськість як інституцію, яка свідомо легітимує та контролює владу, відродити відмінність й рівновагу між державою і громадянським суспільством, а значить й раціональний контроль над управлінськими інституціями»¹⁰⁸. Дослідник С. Косінов також вважає, що головну роль у здійсненні громадського контролю безумовно необхідно визнати за громадянським суспільством. Разом з тим вчений відзначає, що «рівень реалізації цієї функції залежить від ступеня зрілості громадянського суспільства, розвиненості його демократичних інститутів»¹⁰⁹.

---

¹⁰⁶ Трима К. А. Трансформаційні чинники українського громадянського суспільства. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер. : Історія. Політологія. 2012. Вип. 3. С. 99.

¹⁰⁷ Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. № 4. С. 162.

¹⁰⁸ Гонюкова Л., Горбань Ю. Вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 509.

¹⁰⁹ Косінов С. А. Контроль над публічною владою як функція громадянського суспільства. *Юрист України*. 2013. № 4. С. 9.

Насправді, ідеалізувати взаємодію інституцій громадянського суспільства та держави не варто, позаяк ефективній взаємодії органів публічного управління із громадськістю перешкоджають не тільки інерція з боку державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування й службовців органів місцевого самоврядування, своєрідна імітація ними діалогу із інституціями громадянського суспільства, але й низький професійний рівень експертної спільноти, що веде до недостатньої спроможності громадськості протистояти протиправним діям посадовців»¹¹⁰.

До того ж, взаємодія держави та громадянського суспільства може бути не лише партнерською і рівноправною, проте й однобічно спрямованою і маніпулятивною. Так, А. Міхненко застерігає, що нині ми є свідками підміни діалогових форм взаємодії між владою й інститутами громадянського суспільства на односторонній маніпулятивний вплив владних інституцій на суспільну свідомість. Певний перехід від діалогової комунікації до маніпуляції суспільною свідомістю стає досить небезпечним деструктивним чинником у процесі розвитку громадянського суспільства, позаяк здійснюється латентна трансформація громадянського суспільства у суспільство масове, котрим набагато легше керувати¹¹¹.

Продовжуючи такі міркування О. Рокицька зауважує, що конструктивнішою є така позиція суб'єктів громадянського суспільства, яка допускає співпрацю, партнерські стосунки з органами державної влади. Так, здійснення партнерських стосунків між владою та суспільством реалізовується шляхом участі громадських організацій у вирішенні найважливіших соціальних проблем. Дослідниця виокремлює наступні форми взаємодії громадських організацій із владними структурами:

---

¹¹⁰ Кармазіна О. О. Взаємодія органів публічного управління з громадськістю в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2013_1_30.pdf (дата звернення: 01.09.2020).

¹¹¹ Міхненко А., Месюк М. Владні інститути та громадянське суспільство: діалог чи маніпуляція суспільною свідомістю? *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2009. Вип. 2. С. 6–7.

- вираження інтересів соціуму (у вигляді громадянських ініціатив, декларацій, вимог);
- надання інформаційних й консультаційних послуг органам влади;
- здійснювання кваліфікованого контролю щодо прийняття органами влади рішень та їх виконання;
- формування кадрового потенціалу (резерву) для управлінських структур ¹¹².

Комунікаційний підхід, виступає одним із видів діяльнісного із особливим акцентом на визначальну роль комунікативної взаємодії та інформаційного обміну як домінант сучасності, що й дає нам підстави для виокремлення цього підходу у самостійний. Сьогодні, коли у світі відбувається тотальне й прискорене формування інформаційного суспільства, комунікація та інформація стають водночас і могутнім ресурсом влади, і джерелом духовних та матеріальних благ, і важливим інструментом формування та реалізації державної (ширше – публічної) політики. Як слушно зауважує Д. Чумаков «очевидним стає те, що становлення демократії та розширення свободи людини здобуваються не тільки на рівні встановлення відповідної правової та інституційної сфери і визначення етнічної та національної свідомості, вкрай важливим чинником є функціонування дискурсивних практик й пов'язаних з ними процесів мислення, суспільних взаємовідносин, комунікацій» ¹¹³. Не випадково й знайий дослідник В. Дорошенко визначальним принципом функціонування здорового громадянського суспільства вважає свободу вираження поглядів, свободу інформації та право на її отримання ¹¹⁴.

---

¹¹² Рокицька О. Ю. Організує значення державної влади для формування громадянського суспільства *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Соціологія. 2012. Т. 177. Вип. 165. С. 82.

¹¹³ 11. Владимиров М. В. Державна влада в умовах розвитку громадянського суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. №2. С.51.

¹¹⁴ Дорошенко В. Деякі передумови та аспекти формування громадянського суспільства в Українській державі. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2012. Вип. 3. С.223.

У контексті такого підходу Є. Гетьман аналізує громадянське суспільство як відкрите соціальне утворення, в якому абсолютно забезпечуються свобода слова, гласність, доступ до інформації (різного роду), широкий та постійний обмін освітніми, інформаційними технологіями з іншими країнами, наукове і культурне співробітництво зі зарубіжними державними та громадськими організаціями, сприяння діяльності іноземних і міжнародних об'єднань відповідно до принципів й норм міжнародного права ¹¹⁵.

Кейс-стаді як науково-практичний підхід передбачає тісний взаємозв'язок теорії та практики прикладного аналізу. Нині він є надзвичайно популярним у західноєвропейській дослідницькій діяльності. Позаяк допомагає анатомувати і науково інтерпретувати конкретні політичні події та явища в окремих державах, виокремлювати особливості й закономірності, робити певні інтерполяції і витлумачення, які не окреслені у теоретичних викладках. У формі кейс-стаді опубліковано сучасні збірки порівняльних міждержавних досліджень, зокрема громадська діяльність представників громадянського суспільства в умовах авторитарних режимів досліджена Ф. Каватортою ¹¹⁶; роль політичних та культурних контекстів на розвиток громадянського суспільства визначили М. Глаціус, Д. Льюїс та Х. Шекінельгіна ¹¹⁷; перспективи взаємодії ринкових суб'єктів господарювання з інституціями громадянського суспільства визначив В. Перес-Діаса ¹¹⁸.

Саме з позиції кейс-стаді М. Розумний слушно стверджує, що «проект розбудови громадянського суспільства» поки що не може бути прямо пов'язаний із жодним періодом української незалежності, позаяк він був

---

¹¹⁵ Гетьман Є. А., Мерник А. М. Сучасні теоретико-правові концепції громадянського суспільства. *Юрист України*. 2011. № 3(16). С. 8.

¹¹⁶ Savatorta F. *Civil Society Activism Under Authoritarian Rule: A Comparative Perspective* [ECPR studies in European political science]. New York, Routledge, 2013. 274 p.

¹¹⁷ Glasius M. *Exploring Civil Society: Political and Cultural Contexts*. Edited by Marlies Glasius, David Lewis, Hakan Seckinelgin – New York, Routledge, 2014. 224 p.

¹¹⁸ *Markets and civil society: the European experience in comparative perspective*. Edited by Victor Perez-Diaz. New York Oxford : Berghahn Books, 2014. 278 p.

присутнім у публічній сфері радше як утопічний бекграунд, що живився не так зв'язком із дійсністю, як своєю максимальною віддаленістю від неї. Концепт громадянського суспільства здійснював роль риторичної конклюдії до більшості суспільних дискусій та прикривав стратегічну невизначеність й смислову незавершеність проекту українського суспільного реформування як такого»¹¹⁹.

Запропонована класифікація дослідницьких підходів до осмислення феномену громадянського суспільства у сучасному науковому дискурсі дає можливість сфокусувати увагу у межах певного підходу на тих чи інших інституційних, процедурних, ціннісних, діяльнісних, комунікаційних тощо характерологічних властивостях й особливостях громадянського суспільства, щоб у подальшому синергетично опрацювати узагальнюючі наукові пропозиції щодо його розвитку. При цьому, слід розуміти, що віддаючи належне визначальним положенням теорій західних дослідників, використовувати їх в сучасній українській суспільно-політичній практиці необхідно обережно. Позаяк умови формування громадянського суспільства в західних державах й у нас істотно відмінні. Разом з тим, ті ж західні вчені переконані, що основи для позитивного розвитку громадянського суспільства в Україні існують¹²⁰.

Визначаючи методологічні підходи до аналізу проблеми громадянського суспільства у працях «Демократія і громадянське суспільство» та «Громадянське суспільство та держава», Джон Кін окреслює власне бачення терміну «громадянське суспільство». У концепції дослідника громадянське суспільство – це ідеально-типова категорія, що одночасно позначає та передбачає складний та динамічний ансамбль недержавних інститутів, які охороняються законом та для яких характерна тенденція до ненасильства, самоорганізації і саморефлексивності; такі інститути знаходяться в постійних

---

¹¹⁹ Розумний М. М. «Громадянське суспільство» VS «політична нація». *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 2. С. 6.

¹²⁰ Lucas E. Freedom ragged march. *Megachange: The World in 2050*. Edited by Daniel Franklin & John Andrews. New Jersey : John Wiley & Sons, 2012. P.126 .

тертях один із одним та інститутами державної влади; при цьому останні «оформляють», обмежують і роблять можливою діяльність недержавних інститутів ¹²¹. Аналізуючи понятійні аспекти категорії «громадянське суспільство», Дж. Кін вказує, що таке поняття одночасно є корисним як для критичного аналізу деспотизму та мобілізації політичних сил для боротьби з ним, так і для ситуації, коли доводиться приймати конструктивні рішення і вживати заходи щодо організації сучасних демократичних інститутів ¹²².

Канадський філософ Ч. Тейлор зазначає, що поняття громадянського суспільства вживається у наш час щонайменше у трьох значеннях. Мінімальний його обсяг дорівнює існуванню незалежних від держави громадських організацій, або як тепер прийнято говорити – «третього сектора». Друге значення, більш точне в науковому сенсі, охоплює усю соціальну структуру, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій (про це, власне, і йшлося вище). Воно також розглядається у третьому ракурсі – як фактор впливу на державну політику, тобто як сукупність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві ¹²³.

Не менш відомі дослідники громадянського суспільства Джин Коен та Е. Арато також перед викладом власної концепції громадянського суспільства надають пояснення щодо змісту, який вони вкладають у такий термін. Під терміном «громадянське суспільство» дослідники розглядають сферу соціальної інтеракції між економікою та державою, що складається у першу чергу із сфер найбільш близького спілкування (зокрема, сім'ї), добровільних об'єднань, соціальних рухів та різноманітних форм публічної комунікації. Відстоюючи ідею актуальності категорії громадянського суспільства для сучасних суспільств, Дж. Коен та Е. Арато вказують на його такі риси як самооблізація та самоконструювання, громадянське суспільство формується та розвивається завдяки законам, суб'єктивним правам, які стабілізують

---

¹²¹ Кін Дж. Демократия и гражданское общество. Пер. с англ. М. А. Абрамова. М.: Прогресс-Традиция, 2001. С. 18.

¹²² Там само. С.19.

¹²³ Taylor J. Modes of Civil Society. Public Culture. V.3. 1990. P. 269–270.

соціальну диференціацію. При цьому такі риси громадянського суспільства як незалежна діяльність (самотворення) та інституційна структура в довгостроковій перспективі є неодмінними умовами розвитку громадянського суспільства ¹²⁴.

При визначенні концептуальних засад власного дослідження Дж. Коен та Е. Арато здійснюють чіткий розподіл між громадянським суспільством та суміжними категоріями – економічним та політичним суспільствами. Як політичне суспільство (сфера діяльності партій, політичних організацій та органів публічної політики), так і економічне суспільство (що складається із організацій, що зайняті у процесі виробництва та розподілу матеріальних благ) виникають на основі громадянського суспільства, їх об'єднує ряд спільних організаційних та комунікативних форм, вони інституціоналізуються на основі політичних і економічних прав, що стоять на сторожі громадянського суспільства. Разом з тим, політичне та економічне суспільство не можуть дозволити собі поставити стратегічні та інструментальні критерії в залежність від характерних для громадянського суспільства типів нормативної інтеграції та відкритої комунікації. Саме з таких мотивів, дослідники наполягають на посередницькій ролі політичного суспільства між громадянським суспільством та державою, а економічного – як посередника між громадянським суспільством та ринковим устроєм. Окремим досягненням вказаних авторів у теорії громадянського суспільства є виклад концептуальних засад до сприйняття такої категорії, адже ними було модифіковано його зміст та запропоновано два його підходи до розгляду такої категорії. Дж. Коен та Е. Арато пропонують розглядати громадянське суспільство як інститут (зрілу, інституціоналізовану форму) і як рух (початкові стадії зародження, відродження, становлення) ¹²⁵.

---

¹²⁴ Коэн Дж. Л., Арато Э Гражданское общество и политическая теория. Под общ. ред. И. И. Мюрберга, пер с англ. М.: Весь Мир, 2003. С.7.

¹²⁵ 138. Коэн Дж. Л., Арато Э Гражданское общество и политическая теория. Под общ. ред. И. И. Мюрберга, пер с англ. М.: Весь Мир, 2003. С.8.

Відомий польський соціолог, дослідник громадянського суспільства Е. Внук-Липинський, визначаючи цю категорію, вказує, що громадянським суспільством є сукупність недержавних інститутів, організацій та об'єднань, що діють у публічній сфері. Структури громадянського суспільства, порівняно із іншими структурними утвореннями, є автономними від держави, створені в результаті ініціативи «знизу», а також характеризуються добровільною участю їх членів. Аналізуючи суспільну структуру, автор вказує, що громадянське суспільство займає соціальний простір між рівнями держави та домогосподарств ¹²⁶.

При цьому Е. Внук-Липинський визначає ряд передумов для розвитку громадянського суспільства, які по суті впливають на визначення змісту такої категорії. Серед таких умов: 1) наявність публічного простору, який допускає вільну інституціоналізацію суспільних сил; 2) суспільна (публічна) комунікація, яка не контролюється державою; 3) наявність ринкової економіки та захист права власності ¹²⁷.

Інтегративний підхід у розумінні категорії «громадянське суспільство» можливо зустріти у концепції іншого відомого дослідника громадянського суспільства Дж. Александера. У своїй праці «Громадянська сфера» мислитель інтерпретує категорію «громадянське суспільство» як форму соціальної та культурної організації, що поєднує у собі одночасно індивідуалізм та колективізм, як сферу солідарності індивідів та їх асоціацій, котру підтримують громадська думка, культурні коди, ЗМІ, організації та асоціації, а також специфічні практики громадянськості, критики та взаємної поваги ¹²⁸. Очевидно, що такий підхід до розуміння терміну «громадянське суспільство» став спробою поєднати два різних підходи до розуміння суті громадянського суспільства – колективізм та індивідуалізм, при цьому автор чітко вказує на

---

¹²⁶ Внук-Липинський Э. Социология публичной жизни. Москва, 2012. С.188.

¹²⁷ Там само. С.192–193.

¹²⁸ Alexander J.C. The Civil Sphere. New York, 2006. P.551.

самостійність громадянської сфери, відмінність громадянського суспільства від держави, та не визнає повної незалежності громадянського суспільства.

Цікава інтерпретація сутності категорії громадянське суспільство подана М. Ховардом у праці «Слабкість громадянського суспільства у посткомуністичній Європі», яка присвячена насамперед соціологічним аспектам (тенденціям) розвитку громадянського суспільства. Автор підтримує позицію про те, що громадянське суспільство це незалежні та захищені конституційно громадські організації, групи та асоціації, які добровільно утворені звичайними громадянами ¹²⁹.

Разом з тим, заслуговує на увагу позиція автора з приводу пояснення відмінності громадянської, політичної та економічної сфер суспільства. Як зазначає М. Ховард, концептуально громадянське суспільство – це сфера самоорганізації населення за соціальними груповими інтересами, а емпірично громадянське суспільство відрізняється від економічної та політичної сфер масовою базою та слабкою структуризацією. За наявності розвинутого громадянського суспільства його члени можуть досягати результату, діючи через організації, що створюються знизу відповідно до принципів прямої демократії ¹³⁰. Тобто на відміну від двох інших сфер, громадянське суспільство є сферою дії простих людей, які об'єднуються у групи чи асоціації для вираження своїх інтересів, захисту чи реалізації щоденних потреб. У свою чергу в економічні чи політичні сектори суспільства складаються насамперед із акторів чи інститутів, а реальні вигодонабувачі таких процесів узагалі можуть не брати участі безпосередньо у цих сферах.

Визначаючи особливі акценти власного порівняльного та емпіричного дослідження особливостей розвитку громадянського суспільства в посткомуністичних країнах, М. Ховард звертає увагу на те, що поняття «громадянське суспільство» може по-різному сприйматися та оцінюватися у

---

¹²⁹ Ховард Марк М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе. Пер. с англ. И.Е. Кокарева. М.: Аспект Пресс, 2009. С.51.

¹³⁰ Ховард Марк М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе. Пер. с англ. И.Е. Кокарева. М.: Аспект Пресс, 2009. С.51.

різних країнах та культурах: громадянське суспільство має історично обумовлений, етноцентричний західний зміст, котрий не зовсім владо передається незахідній частині світу ¹³¹. Саме виходячи із таких обставин, вивчення громадянського суспільства потребує особливої уваги до практики неформальних міжособистісних відносин, вивчення цінностей і вірувань у повсякденній практиці ¹³². Таким чином, вивчення громадянського суспільства потребує також аналізу соціальної практики, яка може існувати в окремих суспільствах та замінювати класичний західний тип участі у формальних організаціях. Разом з тим, автор критикує ідеї розширеного тлумачення терміну «громадянське суспільство», яке включає в себе усі форми соціальної організації і суспільної практики.

При цьому, пропонуючи розглядати громадянське суспільство саме в інституційному аспекті, М. Ховард вказує на важливу особливість громадянського суспільства як ознаки демократичного устрою: зміст громадянського суспільства полягає не в кількості та формах його інститутів, а в їх значенні та змісті діяльності, що викликана участю звичайних громадян ¹³³.

Цікаві погляди на розуміння ідеї громадянського суспільства були висловлені А. Селігманом у соціологічному есе «Ідея громадянського суспільства». Як зазначає автор у вступі до наукової праці, метою дослідження є аналіз тих ідейних положень, що є найважливішими у первинному розумінні ідеї громадянського суспільства та з'ясування необхідної основи, на яку повинно опиратися будь-яке використання ідеї громадянського суспільства ¹³⁴. В основу власних роздумів про сутність категорії громадянського суспільства мислитель закладає діалектику і напруженість між суспільним та приватним як конститутивний принцип такої сфери. Як зазначає А. Селігман, розуміння

---

¹³¹ Там само. С.63.

¹³² Там само. С.64.

¹³³ Ховард Марк М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе. Пер. с англ. И.Е. Кокарева. М.: Аспект Пресс, 2009. С.67.

¹³⁴ Селігман А. Б.. Ідея громадянського суспільства. Пер. з англ. О. Камінського. Київ, 2000. С.12.

суспільного є визначальним для громадянського суспільства, при цьому не менш важливим є й існування приватного. Саме для існування вільного і рівноправного громадянського населення, яке складається з автономних і діяльних індивідуумів, приватних суб'єктів, і робить взагалі можливим існування громадянського суспільства. Для громадянського суспільства, на думку автора, найістотнішою є та сфера, де конкретна особистість, цей приватний індивідуум із його суб'єктивними бажаннями, вигадками і фізичними потребами, шукає досягнення своєї «егоїстичної» мети ¹³⁵. Таким чином суспільний простір взаємодії в громадянському суспільстві є місцем суспільним лише остільки, оскільки саме тут визначаються ті суспільні діячі, що входять до його складу як приватні особи.

Аналізуючи різні підходи, які формують концепцію громадянського суспільства у східноєвропейських та західних суспільствах, А. Селігман виокремлює три варіанти використання такої ідеї. По-перше, пряме і конкретне політичне використання ідеї громадянського суспільства як гасла різноманітних рухів і партій, а також і те, що на Заході індивідуальні мислителі можуть використовувати його для деякої критики урядової політики. По-друге, інше використання терміна застосовується фахівцями суспільних наук як аналітична концепція, тобто квазінауковий термін для опису (пояснення) деяких форм соціальних явищ і соціальної організації на макрорівні або навіть, можливо, як імовірну умову зв'язку мікро- і макрорівнів соціального аналізу. В межах такого підходу громадянське суспільство в сучасній його концепції може використовуватись для опису деяких форм соціальної організації, які колись були пов'язані із ідеями демократії і громадянства. Третє використання – передбачає розуміння ідеї громадянського суспільства в якості філософської нормативної концепції, що розглядає його як етичний ідеал і бачення соціального порядку, надаючи нам бачення оптимального життя ¹³⁶.

---

¹³⁵ Там само. С.13.

¹³⁶ Селігман А. Б.. Ідея громадянського суспільства. Пер. з англ. О. Камінського. Київ, 2000. С.214–215.

У межах другого підходу до сприйняття категорії громадянське суспільство саме як суспільної концепції А. Селігман виділяє два типи використання цього терміна. Перший відповідає інституційному або організаційному рівню на зразок політичної соціології, а другий бачить його явищем у сфері цінностей та вірувань¹³⁷. Ідея громадянського суспільства, як вияв типу інституційного устрою, тісно пов'язана із існуючими ідеями про демократію та громадянство, саме тому, при визначенні сутнісних ознак громадянського суспільства А. Селігман доречно наводить ознаки демократичних держав, зокрема свобода утворювати і приєднуватися до різних організацій, свобода вислову, право голосувати, права на обрання на державну посаду, право на політичну конкуренцію, вільна преса, вільні і справедливі вибори, інституції для створення урядової політики, що залежить від голосів та інших виявів переваги. При розгляді громадянського суспільства в контексті із сферою цінностей та вірувань, А. Селігман ідентифікує його із деяким більш універсальним засобом орієнтації з боку соціальних діячів із визначенням громадянства з точки зору універсальних, дуже узагальнених моральних зобов'язань¹³⁸. Разом з тим, проблема з цим розумінням громадянського суспільства полягає в тому, що воно ігнорує саме питання ліберально-індивідуалістичної ідеології, тобто яким чином затвердити почуття співтовариства між соціальними діячами, якщо вони розглядаються із точки зору автономних індивідуумів.

Цікаве узагальнення концепцій громадянського суспільства визначено фінською дослідницею С. Салменніємі у праці «Теорія громадянського суспільства та постсоціалізм». Автором виділяються два способи концептуалізації громадянського суспільства – просторовий та функціональний, оскільки саме ці підходи, на думку дослідниці, дають відповідь на питання про зміст та призначення цієї категорії¹³⁹. Розгляд

---

¹³⁷ Там само. С.217.

¹³⁸ Селігман А. Б.. Ідея громадянського суспільства. Пер. з англ. О. Камінського. Київ, 2000. С.218.

¹³⁹ Салменніємі С. Теория гражданского общества и постсоциализм. Журнал исследований социальной политики. 2009. Т. 7. № 4. С. 446.

громадянського суспільства через метафору простору визначає його як соціальну сферу, яка знаходиться між ринком, державою та сім'єю та основною ознакою якого є громадські організації. З іншого боку функціональний підхід до аналізу громадянського суспільства визначає його основні завдання.

В межах функціонального підходу до розгляду суті громадянського суспільства С. Салменніємі наводить ідеї Майкла В. Фелей та Боба Едвардса про виділення двох моделей громадянського суспільства: громадянське суспільство I та громадянське суспільство II ¹⁴⁰. Відповідно громадянське суспільство I сприяє розвитку демократії, досягненню загальних цілей, формуванню суспільної думки, таке суспільство стимулює суспільну діяльність, тому відповідно позитивно впливає на процеси державного управління. З іншої сторони, громадянське суспільство II своїм основним завданням має захист індивіда від потенційної репресивної держави та акцентує конфліктний потенціал громадянського суспільства як сили, що протистойть державі.

Цікавими та актуальними у межах цього дослідження є також ідеї українських представників політико-правової думки щодо змісту поняття «громадянське суспільство». До прикладу авторитетний український вчений-конституціоналіст О. Скрипнюк формує власне бачення змісту категорії громадянське суспільство саме як предмету конституційно-правових досліджень. По-перше, автор вважає, що громадянське суспільство не можна ототожнювати із приватними інтересами і приватно-правовими відносинами, оскільки сучасне громадянське суспільство в Україні не є «втечею від держави». Таке суспільство відображає інтереси насамперед носіїв публічної влади – народу, територіальних громад, політичних партій, трудових колективів, громадян тощо. По-друге, на думку О. Скрипнюка, діяльність громадянського суспільства нині не обмежується соціальною та духовною

---

¹⁴⁰ Там само. С. 446–447.

сферою суспільного життя, а предметом діяльності громадянського суспільства в Україні є усі без винятку сфери конституційного ладу країни, тобто усі сфери державного та суспільного життя в ній. По-третє, дослідник притримується ідеї про те, що громадянське суспільство не варто розглядати лише як асоціацію певних інститутів та організацій. При цьому під час розгляду змісту цієї категорії вчений відстоює позицію про те, що громадянське суспільство є станом, режимом мобілізації суспільства для захисту своїх легітимних прав та інтересів ¹⁴¹.

Цілком очевидно, що таке багатогранне явище як громадянське суспільство не може бути визначено як політико-правова категорія в межах якоїсь однієї концепції. Саме тому автор є прихильником інтегративного концептуального підходу, який дає можливість визначити ряд ключових характеристик поняття «громадянське суспільство». Виходячи із таких міркувань, можемо запропонувати авторський підхід до розуміння цієї багатогранної та складної суспільної категорії.

По-перше, варто підтримати висловлену ідею про те, що громадянське суспільство є складною системою суспільних відносин, які спрямовані на мобілізацію і захист представниками суспільства своїх приватних та колективних інтересів у всіх сферах суспільного життя. Разом з тим, така ідея потребує доповнення, оскільки ця сфера суспільних відносин також передбачає рівноправну співпрацю між громадянським суспільством та державою, в результаті чого таке суспільство конструктивно впливає на процеси суспільного та державного розвитку.

По-друге, виходячи із досвіду України останніх років, можемо констатувати, що ефективно громадянське суспільство не завжди потребує чітких інституціоналізованих форм, оскільки поряд із такими формальними його інституціями, як громадські об'єднання та інші, ключове значення у

---

¹⁴¹ Скрипнюк О. В. Громадянське суспільство як пріоритетний предмет конституційно-правових досліджень. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Юридичні науки*. 2010. Вип. 25. С. 43.

процесах державотворення відграють інші менш формалізовані форми суспільної організації – волонтерські рухи, благодійні ініціативи та інші специфічні практики громадськості. Саме тому, окрім формальної інституційної структури, категорія громадянського суспільства повинна охоплювати додаткові форми соціальної організації, які спрямовані на задоволення колективних (суспільних) інтересів.

По-третє, для сприйняття терміну «громадянське суспільство» саме як правової категорії, важливо розуміти, що ряд проаналізованих ціннісних характеристик громадянського суспільства є також його конституційно-правовою основою. Серед основних таких ідей варто виділити свободу самоорганізації, вільний комунікаційний простір, демократію, дієвий механізм реалізації та захисту прав та інтересів особи.

РОЗДІЛ IV

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Дослідження проблем взаємодії та взаємозв'язку демократичної, правової держави і громадянського суспільства протягом тривалого періоду мали суперечливий та неоднозначний характер. Це пов'язано, насамперед із тим, що раніше правова держава і громадянське суспільство розглядалися майже як антагоністи. Поступово в наукових підходах почала набирати ваги тенденція, відповідно до якої суперечність між громадянським суспільством і правовою державою зникає шляхом поступового перебрання громадянським суспільством на себе більшості функцій, що належали державі. Вихідною тезою зазначеного погляду є визнання протилежності між державними інститутами та інститутами громадянського суспільства.

На підставі порівняння цих удавано протилежних явищ робився висновок про «позитивність» громадянського суспільства та негативність державної влади, яка асоціюється з бюрократизмом, нехтуванням людськими потребами, примусом, насильством, усілякими утисками тощо. Побутувала думка, що за умови зникнення одного з цих «явищ» одразу всі його ознаки разом із функціями перейдуть до іншого, і ми отримаємо такий політико-правовий витвір, який уже не буде ні державою, ні громадянським суспільством. Усе це свідчить про те, що без держави не може бути громадянського суспільства, а без останнього неможливе існування повноцінної правової держави, оскільки вони є органічними сторонами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття ¹⁴².

Громадянське суспільство зовсім не заперечує державу чи наявність та необхідність державної влади: перше може активно формуватися та діяти лише тоді, коли цьому сприятимуть відповідні державні засади, державна

---

¹⁴² Політологія. За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. К.: Вища школа, 1998. С.174.

організаційна діяльність, яка прокладатиме шлях для втілення у практику суспільного життя найефективніших чинників його розвитку. Фактично правова держава постає політичним інструментом формування громадянського суспільства, оскільки лише вона здатна вжити всіх необхідних заходів щодо його становлення та розвитку ¹⁴³. Більше того, вона виступає гарантом громадянського суспільства.

Але суперечність між громадянським суспільством і державою не означає також аполітичності самого громадянського суспільства та його протиставлення політичній владі взагалі. Адже політичні відносини, які за своїм вихідним визначенням є відносинами з приводу влади, характеризують і громадянське суспільство з тією лише відмінністю ¹⁴⁴, що вони не мають державно-політичного характеру. Ті взаємовідносини, що виникають у сфері взаємодії громадянського суспільства та держави як політичного інституту, завжди мають політично забарвлений характер. У громадянському суспільстві, своєю чергою, наявні такі політичні інститути, як політичні партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування, через які, власне, здійснюється взаємодія громадянського суспільства та правової держави ¹⁴⁵.

На нашу думку, досліджуючи інститути правової держави та їх взаємодію з громадянським суспільством, не можна залишити поза увагою таке поняття як «правова система», адже правова система як інституціональне утворення виникає та функціонує за наявності певних умов соціального і юридичного порядку. Активну роль у розвитку та функціонуванні правової системи відіграє держава, адже саме державні структури надають правовим положенням і цінностям якості формальної визначеності, загальної обов'язковості, гарантованості тощо. Державна публічна діяльність установ,

---

¹⁴³ Медведчук В. В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права. К.: Інтерпрес, ЛТД, 1999. С.144.

¹⁴⁴ Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. К.: Тандем, 1996. С.80.

¹⁴⁵ Задоянчук О. І. Громадянське суспільство. Київ: Знання, 1999. С.8.

наділених владою і засобами щодо її реалізації, має для позитивного права вагомe значення – вона формулює, створює, затверджує даний об'єкт.

Питання про співвідношення права, правової системи і держави є одним із основних у правознавстві. Держава і право являють собою складні за своєю природою, структурою, формою та функціями суспільні явища. Розкриття поняття кожного з них потребує цілого ряду взаємопов'язаних між собою досліджень, жодне з яких окремо не розкриє повністю предмета дослідження.

Так, М. Палиєнко зазначає, що при вивченні відношення права до держави на перший план висувається основна проблема цього відношення, а саме – питання про зумовленість держави як владного союзу обов'язковою силою права ¹⁴⁶. При цьому автор стверджує, що, оскільки джерелом влади виступають «підвладні» (тобто народ), то держава не може ігнорувати правові імперативи, які вона сама створює, саме тому закон є імперативом владарювання та імперативом підвладних ¹⁴⁷.

Співвідношення держави і права включає три основних аспекти: єдність, відмінність, взаємодію. Єдність знаходить вираз у їх походженні, типології, детермінованості економічними, культурними та іншими умовами, спільності історичних доль; у тому, що вони виступають засобами соціальної регуляції та упорядкування, акумулюють і збалансовують загальні та індивідуальні інтереси, гарантують права особи. Єдність держави і права виражена в певній формулі: держава – правова форма організації та функціонування публічної, політичної влади. Водночас між ними існують і певні відмінності, що впливають із визначень цих понять, їх онтологічного статусу та суспільної природи. Якщо держава виступає особливою організацією політичної влади, формою існування класового суспільства, то право – це соціальний регулятор. Якщо держава виражає силу, то право – волю, якщо первинним елементом держави є державний орган, то первинним елементом права – норма, а саме

---

¹⁴⁶ Палиєнко Н. И. Учение о сущности права и правовой связанности государства. URL: https://thelib.ru/books/n_i_palienko/uchenie_o_suschnosti_prava_i_pravovoy_svyazannosti_gosudarstva.html

¹⁴⁷ Там само.

право – це система офіційно встановлених і охоронюваних норм, що виступають регуляторами поведінки людей.

Взаємодія держави і права виражається в різному їх впливі один на одне. Вплив держави на право полягає перш за все в тому, що вона його створює, вдосконалює і змінює, охороняє від правопорушень, утілює в життя. Зрозуміло, що першопричини права знаходяться не в державі як такій, а в соціальній необхідності, соціальних потребах. Держава усвідомлює їх, перекладає їх на мову закону, юридичних норм, створює, засновує право. Роль держави і права в сучасному суспільстві може знаходити прояв тільки через засоби їх взаємодії. Структуру та функції держави не можна уявити поза правовою системою. Своєю чергою, остання значною мірою залежна від правової діяльності держави ¹⁴⁸. Таким чином, взаємодія державних і правових механізмів породжує їх відносну самостійність і, водночас – залежність, яка, безумовно, повинна містити їхній контроль.

Соціальне призначення права полягає у регулюванні поведінки людей. Однак встановлені державою правові норми не можуть виконувати регулювальної ролі без складного механізму їх реалізації. Без утілення правових приписів у життя норми права мертві. Інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне значення. На думку В. Нерсисянца, логічним, первинним, базовим, визначальним, предметоутворюючим у науці про право і державу виступає поняття права та відповідне поняття держави ¹⁴⁹.

У реальному житті функціональні взаємозв'язки держави і права постійно розвиваються та видозмінюються. Вони можуть визначатися верховенством держави над правом або пріоритетом права над державою. Також вони можуть характеризуватися станом рівноваги. Принцип верховенства права підпорядковує державу громадянському суспільству, яке за умови його реальності само вирішує питання про форму, зміст і соціальне

---

¹⁴⁸ Неновски Н. Единство и взаимодействие государства и права. Москва: Прогресс, 1982. С. 8–10.

¹⁴⁹ Проблемы общей теории права и государства. од общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В.С.Нерсисянца. М.: Норма, 2004. С.3.

призначення держави. Він є основою визнання народного суверенітету і його первинності щодо суверенітету нації та держави. На нашу думку, саме у цьому полягає нерозривність процесу верховенства права та розвитку демократії.

Визначення характеру співвідношення прав і свобод потребує врахування природи самої держави, її сутності, розгляду конкретно-історичних форм держав та засобів реалізації державного життя. Значна частина сучасних концепцій виходить із розуміння держави як публічно-правового союзу народу, а права як основи цього союзу. Таке уявлення спрямоване на встановлення органічного зв'язку держави і правової системи з демократичними принципами, формами і методами суспільного та державного життя, за якими гарантуються права і свободи людини та громадянина ¹⁵⁰.

При розгляді співвідношення держави і права слід також ураховувати і різні підходи щодо розуміння природи і ознак держави.

Окремі вчені зазначають, що держава існує одночасно на різних рівнях суспільства, що доволі часто призводить до виникнення декількох „модулів” державності: а) субстанціонального – сукупності взаємозв'язаних і взаємодіючих індивідів; б) атрибутивного – групові, класові, етнонаціональні відносини тощо; в) інституціонального – сукупність норм і установ, які опосередковують соціальну діяльність держави. Тому співвідношення держави, права і правової системи слід розглядати не тільки на інституціональному, але й на субстанціональному та атрибутивному рівнях, адже право, не можна обмежувати тільки його нормативною основою ¹⁵¹.

Особливості взаємозв'язку права та держави впливають із самої природи права як примусової вимоги, категоричного імперативу, владного регулятора людської поведінки, засобу належного, необхідного. Саме з владного характеру правових норм впливає вольовий характер права.

Низка вчених, зокрема С. Алексєєв, підкреслюють, що зв'язок державної влади з правом – це органічний зв'язок, що створює сам феномен права і надає

---

¹⁵⁰ Алексєєв С. С. Восхождение к праву: поиск решения. Москва: Норма, 2001. С.192–203.

¹⁵¹ Явич Л.С. Общая теория права. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. С.50–53.

йому значення реального фактора в публічному житті суспільства. Значення державної влади для права знаходить виявлення у двох основних площинах: по-перше, в тому, що саме державна влада своїми актами (нормативними, судовими тощо) надає певним нормам і принципам якості позитивного права, перш за все загальну нормативність, можливість чіткої юридичної визначеності змісту регулювання, з більш широких позицій – якість інституціональності, а в цьому зв'язку – публічне визнання і загальнообов'язковість; по-друге, в тому, що саме державна влада забезпечує необхідними повноваженнями та належними засобами відповідні владні органи, правосуддя, а також через закони, інші юридичні форми, визначає підстави та порядок їх діяльності, що і надає значні гарантії реалізації правових настанов ¹⁵².

На нашу думку, саме держава надає певної визначеності загальним правилам – юридичним нормам. Вона перетворює юридично обов'язкове в реальний правопорядок. Досліджуючи питання про вплив права на державу необхідно також урахувувати, що право – це не тільки і не стільки норма, що встановлюється державою, не судова практика і навіть не звичаєве право. Справжні витoki права, що визначають його соціальний зміст, кореняться не в державі, не в перерахованих джерелах права, а в системі реально існуючих суспільних відносин, у відносинах власності ¹⁵³.

Правова система регулює всю сукупність відносин, що складаються у суспільстві, у їх багатоманітності та специфіці. Правова система – це активне, творче начало, вона формує та змінює суспільне життя, визначає напрямки і форми поведінки учасників суспільних відносин. Вона повинна забезпечувати, зміцнювати законність як конкретизацію ідеалів свободи у поєднанні з ідеєю людської солідарності ¹⁵⁴.

---

¹⁵² Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиск решения. Москва: Норма, 2001. С.73.

¹⁵³ Рабінович П. М. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування). Українське право. 1996. № 3. С.30.

¹⁵⁴ Хайек Ф. Дорога к рабству. Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2005. С.128.

Саме через право втілюється основне призначення культури – потенціал розумово накопичених духовних багатств творчості, покликаних обмежити та захистити людину від руйнівних сил природи і суспільство від тенденцій, пов'язаних із розпадом. Багатостороння залежність держави від права розкривається у внутрішній організації, структурі держави, її органів, в „зовнішніх” проявах. Право створює юридичні гарантії запобігання узурпації влади однією з її гілок. Демократична держава не може поза правом здійснювати свою діяльність. Без права воля держави не може бути загальнообов'язковою. Залежність держави від права розкривається при реалізації функцій держави у різних сферах життя. Тут на перший план виступає опосередкований правом активний вплив держави на різні суспільні відносини ¹⁵⁵.

Так, держава впливає на поведінку особи засобами права і в рамках права, а громадяни, своєю чергою, впливають на державу за допомогою права. Право закріплює специфічні інтереси націй і народностей у багатонаціональних державах.

Аналізуючи проблему співвідношення держави і права, треба виходити з сутності та змісту принципу верховенства права. Ряд дослідників вважають, що він випливає із недержавного підпорядкування права, легітимованого суспільством. Як вважає А. Колодій, верховенство права це офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) – у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який дістає виявлення саме у принципах правосвідомості, що є загальнозрозумілим, і таким, що використовується для самоврегулювання суспільних відносин ¹⁵⁶. Принцип верховенства права означає, що право є основою організації та життєдіяльності держави у вигляді її органів, посадових осіб, організацій тощо.

---

¹⁵⁵ Право и власть. Под общ. ред. М.Л. Вышинского. Москва, Прогресс, 1990. С.147–150.

¹⁵⁶ Колодій А. М. Принципи права України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

Складність взаємовідносин права, правової системи, держави, державної влади обумовлена характером самої влади. С. Алексєєв, оцінюючи його, вказує на певний парадокс: саме державна влада робить право правом, в той же час являє собою явище, до деякої міри з ним, з правом не сумісне. Вона знаходить вираз щодо права як супротивний, а інколи, і ворожий фактор¹⁵⁷. Ця парадоксальність, на думку С. Алексєєва, породжується внутрішньою суперечливістю самої влади, що виступає необхідним і конструктивним елементом оптимального способу життя людей, управління суспільними справами та водночас має підступну, потенційно небезпечну якість – тенденцію до «самозростання».

Політологи звертають увагу на той факт, що влада без наміру до свого постійного зміцнення втрачає динамізм і соціальну силу. Водночас спрямування до соціально невиправданої концентрації влади може призвести до досягнення нею критичної маси, перетворити її на самодостатню силу¹⁵⁸.

На цьому шляху самозростання та поглиблення жорсткості влади основною перепорою, фактором, певною мірою здатним запобігти негативним тенденціям влади, забезпечити її ефективність, стає близький до влади соціальний інститут, або породження самої влади – право, правова система. Це пояснюється тим, що закони, правові системи мають водночас своє призначення, яке далеко не завжди співпадає з улаштуванням влади, здатної вирішувати життєві проблеми вольовим наказом і адміністративним приборканням. Окрім того, право належить до тих зовнішніх соціальних факторів, які, завдячуючи своїм властивостям, здатні зробити владу соціально визначеною величиною, «приборкати» владу, зняти напругу або обмежити її крайні, соціально небезпечні руйнівні прояви.

Людина завжди відчуває тиск з боку влади, відмічає Б. Рассел, але, якщо в якості останньої виступає держава зі своєю розгалуженою системою правоохоронних органів, то необхідність приборкання влади висувається на

---

¹⁵⁷ Алексєєв С. С. Восхождение к праву: поиск решения. Москва: Норма, 2001. С.196–197.

¹⁵⁸ Халипов В. Ф. Власть. Основы кратологии. М.: Луч, 1995. С.48–51.

перший план, оскільки від її зловживань, що мають найрізноманітніші прояви, страждає перш за все громадянин ¹⁵⁹. В умовах авторитарних і тоталітарних режимів влада проявляє нестійкий характер, нетерпимість до правових постулатів і принципів, має намір перетворити їх на придаток державних і політичних установ для виправдання та підтримання свавільних акцій влади. У такому суспільстві правова система як нормативно-ціннісний регулятор не може зайняти гідного місця, її пригнічує авторитаризм влади, заснований на групових, вузько класових, кланових, етнічних чи ідеологічних інтересах.

Таким чином можемо констатувати, що правова система виконує специфічну функцію обмеження влади. Це необхідно, оскільки одні владні суб'єкти прагнуть до розширення своїх функцій, задовольняючи честолюбство, інші прагнуть до надмірного збагачення, адже влада, як ніщо інше, легко переплавляється у власність. Правова система сприяє підвищенню раціонально правової або легітимної влади, що спонукає громадян до правослухняності, до дотримання законів, в рамках яких обираються та діють представники влади.

Владне панування в суспільстві не окремої особи, а закону захищає суспільство від можливої волюнтаристської діяльності урядовців, здатних завдати йому великих збитків. Право регулює поєднання владою обох її сторін – примусу як силового панування та примусу як усвідомленої підлеглості громадян законові. Демократичне суспільство, як показує багатовіковий досвід, не можна побудувати лише на одному насильстві чи на самих позитивних стимулах ¹⁶⁰.

Право впливає на державу, упорядковуючи діяльність державного апарату, встановлюючи компетенцію її органів ¹⁶¹. Так, конституційний принцип поділу влади передбачає різні форми правового забезпечення: розподіл функцій і компетенції між державними органами, закріплення певної

---

¹⁵⁹ Рассел Б. История западной философии. Книга II. перевод с английского. М.: Миф, 1993. С.192–194.

¹⁶⁰ Чиркин В.Е. Основы государственной власти. М.: изд. дом «Артикул», 1996. С.10–15.

¹⁶¹ Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. С.275–276.

самостійності кожного органу влади для визначення своїх повноважень, неприпустимість втручання в прерогативи один одного і їх сполучення, наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішенню іншого органу, виключення приналежності всієї повноти влади одній із гілок, наявність в органів влади дієвого контролю дій один одного і неможливість зміни компетенції органів держави неконституційним шляхом.

Право забезпечує, одночасно єдність і гармонійність влади; органи державної влади у сукупності мають компетенцію, необхідну для здійснення функцій і виконання завдань держави; різні органи держави не можуть надавати одним і тим же суб'єктам за тих самих обставин правила поведінки, що виключають одне одного ¹⁶². Право в демократичному суспільстві виступає нормативним утворенням, що займає визначне місце в політичній та державній владі. З огляду на це право повинно гарантувати надійно впорядковане життя, справляти інформаційний, ціннісно-мотивувальний і безпосередній регулювальний вплив на суспільні відносини в межах певного простору, часу, кола осіб ¹⁶³.

Значною мірою співвідношення держави і права залежить від ступеня прогресивності суспільного устрою, розвитку демократії та правової культури, особливо в умовах розвиненого громадянського суспільства. У країнах із автократичними режимами влада навпаки намагається підкорити собі правові інститути, зробити їх слухняною іграшкою у своїх руках. За таких умов правовий розвиток не має надійної оптимістичної перспективи. Тільки боротьба за право веде до плідного процесу становлення та розвитку всього комплексу інститутів сучасного громадянського суспільства.

Історична еволюція права веде до зростання та зміцнення закладених в нього глибинних природно-правових гуманітарних начал, його глибинного суто людського змісту, істинного призначення. Розглядаючи питання про

---

¹⁶² 1Энтин Л. М. Разделение властей: опыт современных государств. М.: Юрид. Лит, 1995.С.58–70.

¹⁶³Проблемы общей теории права и государства. од общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. М.: Норма, 2004. С.414–415.

співвідношення держави і права, слід виходити також із історичної еволюції держави і права в напрямі історичного розвитку принципу гуманізму. С. Алексєєв розрізняє чотири основні сторони позитивного права: право сильного, право влади, право держави, право громадянського суспільства¹⁶⁴.

Принцип пов'язаності держави правами і свободами людини і громадянина, їх інтересами пронизує всю політико-правову надбудову суспільства¹⁶⁵. Цей принцип не може абсолютизуватися або розглядатися у відриві від інших принципів. Він передбачає можливість для особи будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, необхідність якомога повного законодавчого врегулювання прав і свобод людини з тим, щоб усі важливі сфери прав людини в суспільстві були врегульовані, також потребу його розгляду у нерозривному зв'язку з вимогою не завдавати шкоди правам інших осіб, необхідністю утримання від неправомірних дій, можливістю обмеження прав і свобод людини у визначених Конституцією межах.

Таким чином, при всій генетичній єдності державної і правової систем, вони розвиваються як уособлені, що мають власну природу і призначення підсистеми суспільства. Правова система виступає як інструмент забезпечення державного владарювання і управління, що здійснює державну діяльність, забезпечує реалізацію державних завдань і функцій. З іншого боку, держава і її органи створюють необхідні умови функціонування правової системи, сприяють правовому упорядкуванню різних сторін суспільного життя, сприяють утіленню вимог соціального прогресу в поведінці членів суспільства.

Саме завдяки чіткому конституційному закріпленню та правовому забезпеченню прав і свобод людини і громадянина стає не лише можливою, але й цілком реальною ефективною взаємодією між громадянським суспільством та правовою державою, що утворюють органічну єдність.

---

¹⁶⁴ Алексєєв С. С. Восхождение к праву: поиск решения. Москва: Норма, 2001. С.196.

¹⁶⁵ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. К.: Парламент. вид-во, 1999. С.109.

У результаті правового забезпечення розвитку приватної сфери, плюралізму ідей, цінностей та соціальних ініціатив, самого існування цих різних і суперечливих інтересів у громадянському суспільстві виникає ідея правової держави як втілення загального інтересу та гаранта захисту прав людини, свободи особи, пріоритету громадянських прав порівняно з державними законами; відокремлена від держави структура суспільства, яка утворюється різними асоціаціями та добровільними об'єднаннями людей; відповідна вільним ринковим відносинам політична система, де держава є похідною від громадянського суспільства та процесів, що відбуваються в ньому; сфера вільної реалізації безпосередніх різноманітних інтересів громадян.

У контексті вищезазначеного доречно навести загальну політико-правову характеристику взаємодії держави та громадянського суспільства.

Громадянське суспільство має значні резерви активізації взаємодії з державою, що пов'язані насамперед зі сферою соціальної активності держави ¹⁶⁶. У відносинах із громадянським суспільством правова держава постає як сукупність специфічних, певним чином ієрархізованих організацій, які вбачають свою мету в реалізації інтересів суспільства і надають людям конкретні послуги. Інакше кажучи, правова держава у своїй взаємодії з громадянським суспільством постає у формі певної адміністративної структури, що діє відповідно не до законів влади чи принципів соціального макрорегулювання, а до логіки партнерства. Тобто правова держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття включає цілу низку позитивних рис, характерних саме для громадянського суспільства ¹⁶⁷. Ці риси можна розглядати у трьох аспектах. По-перше, у правовій державі: громадянам забезпечується гідне життя в плані матеріального забезпечення та соціального захисту; по-друге, їм гарантується особиста свобода; по-третє, в

---

¹⁶⁶ Соловьев А.И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества. *Полис*. 1996. № 6. С.36.

¹⁶⁷ Медведчук В. В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права. К.: Інтерпрес, ЛТД, 1999. С.121.

суспільстві культивується та забезпечується соціальна злагода та мирне розв'язання будь-яких соціальних суперечностей.

При цьому традиційний поділ, здійснюваний вищими органами державної влади на пануючих і тих, ким управляють, зазнає суттєвих змін¹⁶⁸. Громадянське суспільство контактує із правовою державою як клієнт, який отримує від неї певні послуги. Оскільки ж державні організації здебільшого є монополістами в наданні послуг лише у деяких галузях, то за всіма членами та інститутами громадянського суспільства юридично визнається право самостійного розв'язання широкого кола питань. Відтак громадянське суспільство конституюється рівно настільки, наскільки у всіх громадян з'являється реальна можливість вибору та свобода звернення до різних засобів та джерел задоволення своїх потреб.

Хоча щодо засобів задоволення потреб громадян слід зробити одне зауваження: правова держава визнає будь-які, окрім протиправних, тобто таких, які, наприклад, згідно зі ст. 7 Кримінального Кодексу України є передбаченими кримінальним законодавством суспільно небезпечними діями, що посягають на суспільний лад країни, його політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також іншими передбаченими кримінальним законодавством суспільно небезпечними діями, які посягають на правопорядок¹⁶⁹. Тому, за наявності у правовій державі різних можливостей задоволення суспільних потреб громадянське суспільство набуває законного конституційного права на змістовне виявлення своєї громадянської активності та самостійності.

Таким чином, на нашу думку, при взаємодії з громадянським суспільством соціальна, правова держава повинна гарантувати і юридично забезпечувати наступні правові норми: свободу партій та асоціацій; обмеження

---

¹⁶⁸ 173. Нижник Н., Дуда А. Конституційно-правова основа діяльності та повноваження уряду України. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України*. За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. К.: Вид-во УАДУ, 1998. Вип. 1. С. 57.

¹⁶⁹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України Ю. В. Александров та ін.; ред. В. Ф. Бойко та ін.. -6.вид., доп. Київ: А.С.К., 2000. 1118 с.

монополії держави (зокрема, щодо об'єктів природного походження та засобів масової інформації державна власність не визнається взагалі, а щодо окремих видів діяльності державна монополія можлива виключно в межах здійснення безпосередніх функцій держави, але таким чином, щоб державна власність ніколи не перевищувала власності громадянського суспільства); розширення меж правового регулювання допускається лише за умов одночасного розширення свободи індивідів; заборону цензури, з чого випливає те, що оприлюднення достовірної інформації, що компрометує державу чи її посадових осіб, не може бути підставою для притягнення розповсюджувачів цієї інформації до відповідальності; право петицій, зборів та мітингів, обмеження на які можуть мати виключно процедурний характер.

Разом із тим, найважливішою передумовою правової держави є формування громадянського суспільства, в якому б реально та ефективно забезпечувався вільний та усебічний розвиток кожної особистості, функціонування демократичних громадянських інститутів, що забезпечують свободу слова та інформації, гарантують силою громадської думки і суспільною мораллю вільні вибори, існування легальної опозиції та багатопартійність, унеможливають узурпацію влади ¹⁷⁰].

Згідно зі сучасними поглядами, поряд із правовою державою повинно розвиватися громадянське суспільство, але так, щоб ці дві сили перебували у діалектичному взаємозв'язку, а не підпорядковувалися одним і тим же керівника. Головне для держави – здатність установлювати норми для плюралізму державних і приватних суб'єктів. Тобто потрібна така держава, яка б більше гарантувала соціальні права і менше займалася управлінням. Ось чому метою правової держави є не стільки підтримка плюралістичної структури громадянського суспільства, скільки саме її створення ¹⁷¹.

---

¹⁷⁰ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. К.: Парламент. вид-во, 1999. 248 с.

¹⁷¹ Проїсс У. Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе. Полис. 1996. № 4. С.125.

Ще одна, необхідна умова розвитку демократичної, правової держави – наявність громадянського суспільства, що постає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних, релігійних, екологічних та інших громадських інтересів, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, що опосередковує її відносини з індивідами. Відповідно чим розвинутіша є ця сфера громадянського суспільства, тим ефективніша соціальна та правова захищеність індивіда.

Екстраполюючи отримані результати на сучасні політико-правові реалії в Україні, слід визнати, що ми лише стали на шлях розбудови громадянського суспільства. І це не дивно, адже громадянське суспільство є продуктом тривалого історичного розвитку, тому було б нереальним очікувати, що українське суспільство одразу ж після досягнення політичної незалежності зможе створити всі необхідні передумови для формування громадянського суспільства та відповідної йому правової держави. Маючи на увазі взаємозв'язок правової держави та громадянського суспільства і наголошуючи на існуванні дієвої системи контролю над державною владою, слід чітко усвідомлювати два аспекти. З одного боку, йдеться про саме громадянське суспільство, яке покликане запобігати пантократичним тенденціям державної влади. Хоча контроль у громадянському суспільстві не зводиться до простої схеми «одні працюють – інші контролюють».

Ідея контролю, здійснюваного громадянським суспільством, значно глибша: вона ґрунтується на прозорості та відкритості всієї системи функціонування владних інститутів, їх відповідного правового забезпечення, що в кінцевому підсумку унеможлиблює приховування «невигідної» інформації, завдяки чому контролюючими за цих умов стають якщо не всі, то переважна більшість ¹⁷².

З іншого боку, слід пам'ятати про соціальну, правову визначеність такої держави. З позиції конституційного права не так уже й важко вирішити

---

¹⁷² Тетерук С. Парламент без білих рукавичок. Віче. 1997. №12. С.82.

питання щодо конституційної відповідальності посадових осіб державної влади. Проте коли йдеться про притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави та народних депутатів за прийняття ними рішень, неадекватних принципам правової держави, то виникають змістовні проблеми. У даному контексті варто згадати розробки таких вітчизняних учених, як А. Заєць, А. Селіванов, М. Козюбра, Ю. Тодика, В. Копейчиков, П. Рабінович, котрі, визначаючи поняття правової держави, вказують на те, що вже за своєю дефініцією ця держава не є зразком класичного етатизму, а є, так би мовити, державою другого рівня, тобто такою, що свідомо шляхом конституційно-законодавчого процесу накладає на свою діяльність значні обмеження та обов'язки. Тому є всі підстави стверджувати, що правова держава та громадянське суспільство значною мірою знаходяться „на одному боці” у тому сенсі, що сама концепція правової держави виступає тією формою діалектичного політико-правового синтезу, який знімає суперечності між державою та суспільством, державною владою та правом, загальними та індивідуальними інтересами.

Констатація цього положення логічно приводить до необхідності дослідження не просто інститутів громадянського суспільства, а насамперед їх зв'язку з тими формами самообмеження влади, які виникають у результаті запровадження принципів правової держави. Обмеження держави та контроль над владою виявляється насамперед у конституційних чинниках, які формують основу конституційно-правового ладу та надають тій чи іншій державі структурної визначеності. Щоб підтвердити цю тезу, необхідно звернутися до безпосередньої сфери права і продемонструвати цей зв'язок на прикладі України. Адже, прийняття нової Конституції та проголошення України соціальною, правовою державою визначило не лише нові загальні засади організації державної влади, але й зумовило необхідність створення нових правових інститутів. Обмежувальна роль принципів правової держави, закріплених у Конституції України, полягає в тому, що ці норми „виконують обмежувальну роль щодо безпідставного втручання держави в життя людини і

суспільства, у функціонування громадянських об'єднань та політичних партій ¹⁷³. Особливе місце в системі чинників унормування держави, обмеження державної влади та забезпечення юридичних механізмів її функціонування ¹⁷⁴ посідає поняття «правова». Отже, що ж це за принципи правової держави, що дають змогу розглядати її не як опонента громадянського суспільства, а як союзника в процесі гарантування та захисту громадянських прав?

Розглянута у своєму соціальному аспекті правова держава згідно з Конституцією України бере на себе зобов'язання забезпечити кожному громадянину гідні умови життя (ст.48), соціальну рівність (ст.24) ¹⁷⁵, здійснювати соціальний захист та надавати соціальну допомогу. За виконання цих зобов'язань держава відповідає як політично, так і юридично, а тому виконання державою своєї соціальної функції, з точки зору конституційного права, є однією з найважливіших умов легітимації влади.

Що ж до забезпечення основних прав людини, що гарантуються правовою державою і мають вагоме значення для успішного функціонування громадянського суспільства, то слід указати на юридичну та методологічну потребу в такій сукупності суб'єктивних прав, правових механізмів та інституціях, які давали б можливість людині захистити свої права перед державою, її органами та посадовими і службовими особами, висунути правові вимоги до держави з метою юридично примусити її виконувати Конституцію та державні закони.

Аналізуючи глибинний характер взаємодії та взаємозв'язку між правовою державою та громадянським суспільством, ми обов'язково фіксуємо дві складові цього співвідношення. З одного боку, сама правова держава не є певною суспільно-політичною формою переходу до чогось досконалішого.

---

¹⁷³ Тетерук С. Парламент без білих рукавичок. Віче. 1997. №12. С.82.

¹⁷⁴ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. К.: Парламент. вид-во, 1999. С.72.

¹⁷⁵ 36. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141. Верховної Ради. 2016, № 31, ст.545. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Вона ніколи не є засобом, а завжди – необхідною політико-правовою оболонкою демократичного, громадянського суспільства, якої останнє не може позбутися ¹⁷⁶, на кшталт «старого одягу». З іншого боку, ми є свідками зворотного логічного зв'язку: як тільки фіксуємо правову форму організації державної влади, паралельно відзначаємо елементи громадянського суспільства. Ці два поняття не просто взаємно доповнюють одне одного, а зумовлюють, тобто це передбачає необхідність існування «свого іншого», як писав Г. Гегель.

Визначаючи специфіку взаємозв'язку громадянського суспільства та правової держави, під громадянським суспільством ми насамперед розуміємо структуру недержавних самоорганізованих груп, які, за визначенням Ф. Шміттєра ¹⁷⁷, володіють наступними чотирма ознаками: 1) повинні планувати та реалізовувати колективні акції щодо захисту чи досягнення своїх інтересів; 2) є незалежні як від органів державної влади, так і від приватних корпоративних об'єднань; 3) не прагнуть підмінити державні структури, захопити державну владу; 4) завжди згодні діяти у межах легітимно встановлених законом політико-правових норм.

У будь-якому суспільстві має бути вільне співробітництво між усіма секторами: державним, недержавним, підприємницьким та науковим, оскільки пов'язаний із цим діалог створює всім секторам рівні можливості для конструктивного розвитку демократії та політико-правових засад правової держави. Ч. Вайз пропонує розглядати цю структуру самоорганізованих груп, що утворюють найважливішу ознаку громадянського суспільства як реально діючу систему неурядових організацій. Останні є неприбутковими, покликаними надавати соціальні послуги або представляти конкретні інтереси у суспільстві. Неурядові організації зазвичай, як зазначає Ч. Вайз ¹⁷⁸, мають невеликий апарат, що нерідко складається з добровольців, та незначний

---

¹⁷⁶ Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. Отв. ред. Манов Г. Н.; АН СССР. Ин-т гос-ва и права. М., 1991. С.17.

¹⁷⁷ Шміттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. № 5. С.16.

¹⁷⁸ Вайз Ч. Чиновничество під парламентським контролем. *Питання відкритості влади*. 1997. №3. С.59.

поточний бюджет. Їхні кошти, як правило, утворюються з пожертвувань приватних осіб та компаній. Хоча неурядові організації, за своїм визначенням, діють незалежно від уряду, але як правило, вони широко застосовують практику конструктивної співпраці з урядом.

Усі теоретичні здобутки західної науки щодо правового забезпечення державою вільної діяльності основних інститутів громадянського суспільства в українських умовах мають зазнати певного коригування. Це зумовлено, насамперед специфікою історико-правового та політичного розвитку України. Політична організація нашого суспільства тривалий час не забезпечувала правового задоволення інтересів громадянського суспільства та окремо взятих громадян. Що ж до сучасної ситуації, то реально в Україні існує не правова держава, а «механістична демократія», яка діє за принципом «все купується і все продається»¹⁷⁹. Тому слід пройти через надзвичайно важливе та відповідальне випробування зрілості української державності, а саме – розбудову соціальної, правової держави. Для цього необхідна організація управлінських структур, які абсолютно не залежать від політичної боротьби і діяльність яких повинна бути спрямована на забезпечення та захист інтересів громадянського суспільства. Ці структури повинні надавати допомогу інститутам громадянського суспільства, знаходити з ними компроміси з метою запобігання виникненню суспільних потрясінь. Хоча, згідно із засадничими принципами юридичної науки, розвиток будь-якого суспільства і будь-якої держави завжди супроводжується суперечностями, однак політико-правова концепція правової держави передбачає, що остання бере на себе обов'язок нагляду за тим, щоб боротьба інтересів, навіть усередині самого громадянського суспільства, завжди відбувалася у цивілізованих рамках правового життя, які визначають автономію і абсолютну цінність кожної окремої людини.

---

¹⁷⁹ Каганець І. Утопія? Програма максимум. *Українські проблеми*. 1997. № 2. С.77.

Суттєвою складовою успішної розбудови в Україні правової держави є увага до проблем громадянського суспільства. Адже воно розуміється не як сфера панування приватних інтересів, а як уся сукупність позадержавних суспільних відносин. Для громадянського суспільства характерна не лише наявність приватних, індивідуальних чи групових інтересів, але й здатність до саморегулювання, готовність і бажання підпорядковувати власні інтереси загальним. Державна влада у громадянському суспільстві – це не примус, а загальна воля, властива будь-якій спільноті, яка може зобов'язувати вільну людину до чогось, підпорядковувати її собі ¹⁸⁰. З огляду на це приватна власність та визнання приватного інтересу не завжди і не обов'язково призводять до становлення громадянського суспільства.

Ще один суттєвий висновок, який випливає з аналізу взаємозв'язку між суспільством та правовою державою полягає в тому, що критерій загального блага, проголошений соціальною державою, по суті є невід'ємною складовою поняття правової держави, оскільки остання повинна піклуватися не просто про захист прав та свобод особи, розвиток ринку та приватної власності, але й про виховання громадянського світогляду. Правова держава завжди опікується й справедливістю, що набуває втілення у соціальних функціях держави. У зв'язку з цим достатньо пригадати бодай одне з програмних положень німецької соціал-демократії про нерозривну єдність між соціальною державою, правовою державою, громадянським суспільством та демократією: ні демократія, ні дотримання прав людини не забезпечені доти, доки вони не підкріплені соціальним добробутом та прагненням до реалізації суспільної справедливості. Результатом взаємозв'язку громадянського суспільства і правової держави є створення системи загального добробуту та соціального захисту, яка конституюється як з боку правової держави, так і з боку громадянського суспільства.

Щодо правової держави, то її діяльність включає наступні моменти:

---

¹⁸⁰ Рябов С. Основи політичної культури. *Розбудова держави*. 1997. № 12. С.57.

1) забезпечення членам громадянського суспільства високого прожиткового мінімуму та надання матеріальної допомоги тим, кому вона об'єктивно необхідна;

2) усебічний правовий захист громадян від злочинних дій, адміністративної сваволі, ідеологічного тиску та будь-якої політичної цензури;

3) забезпечення максимальної стабільності правового, політичного та економічного життя суспільства;

4) захист громадянських, політичних, економічних прав і свобод, які відповідають принципам правової держави;

5) забезпечення екологічної безпеки членів суспільства;

6) створення умов, за яких громадяни отримують необхідні засоби для гідного існування будь-якими шляхами, що не суперечать закону;

7) удосконалення умов праці для працюючих членів суспільства та їх захист від негативного впливу ринкової економіки.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що діяльність громадянського суспільства реалізується в таких напрямках: 1) забезпечення функцій контролю установчої влади над правомірністю дій органів державної влади; 2) стимулювання громадянської активності; 3) досягнення дієвого консенсусу між інститутами державної влади та широкими колами громадськості; 4) створення сприятливої соціально-психологічної атмосфери як у суспільстві в цілому, так і в його окремих структурах; 5) репрезентація інтересів усіх громадян як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні; 6) контроль за розподілом привілеїв у суспільстві.

Питання розбудови в Україні правової держави та громадянського суспільства перш за все викликають глибинну необхідність проведення відповідних змістовних теоретико-правових досліджень, які дали б змогу реформувати відносини влади, систему законодавства та державні механізми на змістовній науково-теоретичній основі. Адже ставлячи за мету побудову правової держави, ми наражаємося на небезпеку, що кожен тлумачитиме цей термін на власний розсуд, виходячи не з історичної доцільності та світового

політико-правового досвіду, а з партійних чи навіть популістських інтересів. Неузгодженість дій і позицій різних гілок державної влади в Україні, як зазначають В. Тацій та В. Тодика ¹⁸¹ [180, с.34], а іноді відверто конфронтаційний стиль взаємовідносин між ними зумовлені значною мірою відсутністю чіткої концепції реформування суспільства, невизначеністю до кінця внутрішніх і зовнішніх пріоритетів у державотворенні, хаотичністю реформування правової системи.

Не викликає жодних сумнівів теза про те, що громадянському суспільству повинна відповідати і держава нового типу – правова держава, активне формування якої відбувається паралельно з розбудовою громадянського суспільства. Тому завданням Української держави є створення міцних передумов громадянського суспільства, з одного боку, і перетворення самої держави на соціально-політичний інститут із новими функціями, які б відповідали потребам громадянського суспільства, – з іншого. Своєю чергою, поступ до правової держави залишатиметься фіктивним доти, доки держава вважатиме громадянське суспільство, як пише О. Винніков ¹⁸², «некерованою і небезпечною масою». Тому будь-які політико-правові чи економічні перетворення ніколи не досягатимуть мети без підтримки громадянського суспільства, участі громадян у процесі прийняття та реалізації суспільно важливих рішень з економічних, соціальних та культурних проблем. Адже незалежно від того, про яке «диво» йдеться, ретельний політико-правовий аналіз завжди фіксує, по-перше, чітко обраний соціальний напрям розвитку правової держави, по-друге, свідому настанову на тісну співпрацю і взаємодію з громадянським суспільством.

На нашу думку, розбудова в Україні правової держави, як і становлення всієї сукупності форм та механізмів громадянського суспільства, – це тривалий процес, у якому мають взяти участь як державні органи та установи, так і самі

---

¹⁸¹ Тацій В., Тодика В. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології. *Право України*. 1997. № 8. С.34.

¹⁸² Винніков О., Ткачук А. Громадські організації в Україні: новий поступ з новим законодавством. *Голос громадянина*. 1997. №4. С.4.

громадяни. Основною метою цих дій повинна стати розбудова справді самоврядної громади, де жоден громадянин не буде відчужений від знарядь та результатів своєї праці, де основні принципи самоврядування реалізовуватимуться у політиці та економіці, де сама держава виступатиме надійним гарантом від авторитарної сваволі.

Проте така „перспективність” правової держави та громадянського суспільства не повинна впливати на сам підхід щодо дослідження відповідних понять і концепцій ¹⁸³. Адже те, що доволі часто здається нам лише теоретичним ідеалом, не означає, що воно ніколи не стане реальністю. І в цьому сенсі ми можемо приєднатися до слів Ламартіна: «Ідеали це не що інше, як передчасні істини».

---

¹⁸³ Михайленко О. Проблеми справедливості при розбудові правової держави. Право України. 1998. № 8. С.43.

РОЗДІЛ V

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

У контексті сучасного розвитку українського соціуму, який визначається трансформацією суспільних відносин, активним пошуком європейських векторів політичного, правового, культурного та економічного розвитку, браком відповідних ресурсів для гарантування захисту прав, свобод та успішної реалізації законних інтересів громадян України, вагомої ролі значення набувають громадські організації і як суспільний феномен, і як різновидність утилітарної діяльності людської спільноти.

Низький рівень правоздатності держави щодо регулювання процесів, що визначають якісне збагачення та ефективне функціонування соціального буття індивіда, соціальної сфери держави виступає істотною перешкодою на шляху європейського прогресу та успішного входження України до світової спільноти як повноправного суб'єкта. Тому наукові розвідки щодо розвитку новітньої концепції діяльності громадських організацій, скерованої на врегулювання процесів соціального піднесення, є об'єктивно нагальними.

В Україні громадські організації утворюються відповідно до конституційного права на об'єднання (ст. 36 Конституції України)¹⁸⁴. Звідси, основане на демократичних підвалинах регулювання організації та діяльності громадянських організацій сприяє ефективній реалізації означеного права.

Визначальною особливістю демократичної правової держави є ініціативне утягування суспільності до процесу ухвалення владою суспільно значущих для даної спільноти індивідів, рішень. Аналізуючи суспільну дійсність постіндустріальних країн, переконуємося, що найбільш

---

¹⁸⁴ Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141. Верховної Ради. 2016, № 31, ст. 545. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

конструктивним та оперативним методом для досягнення такої цілі є залучення широкого кола громадськості, а не осіб індивідів. Саме це громадянство організовується в інститути громадянського суспільства, що і є громадськими організаціями.

Питання щодо утворення, інституалізації та функціонування громадських організацій в основному регламентується Конституцією України та Законом України «Про громадські об'єднання»¹⁸⁵. Окрім означеного закону, що носить загальний характер, діє низка спеціальних законів про громадські організації, а саме: «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про молодіжні та дитячі громадські організації» та інші. Проте, зауважимо, що досить часто правові норми означених документів вступають у контрверзу з положеннями Закону України «Про громадські об'єднання», а тому потребують певного перегляду.

У контексті євроінтеграційного розвитку України, удосконалення чинного законодавства щодо громадських об'єднань необхідно реалізовувати відповідно до міжнародних стандартів, як про права особистості (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.¹⁸⁶), так і про громадські організації (Рекомендація CM/Rec (2007) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо правового статусу неурядових організацій)¹⁸⁷ й Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі 2002¹⁸⁸).

Новітній розвиток громадських організацій в Україні доцільно розділити на два етапи: перший (1991 – 2003 рр.) – процес становлення національного

---

¹⁸⁵ Закон України «Про громадські об'єднання». Відомості Верховної Ради України. 2013, № 1, ст.1. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

¹⁸⁶ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17. 07. 97 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

¹⁸⁷ Рекомендація CM/Rec (2007) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо правового статусу неурядових організацій). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_937

¹⁸⁸ Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_209

законодавства про громадські організації (ухвалення Закону України «Про об'єднання громадян» й інших нормативно-правових актів) та конституційне закріплення права створювати громадські організації (Стаття 36 Конституції України); другий, з моменту набуття чинності Цивільного кодексу України (1 січня 2004 р.), який визначив громадські організації непідприємницькими товариствами та обумовив їх якісно новий розвиток, що триває донині й визначається реформуванням національного законодавства у сфері створення та діяльності громадських організацій адекватно до європейських стандартів ¹⁸⁹.

Аналізуючи означену проблематику, необхідно зауважити, що для громадської організації як суб'єкта цивільного права властиві наступні ознаки:

– ознаки, характерні їй як юридичній особі (державна реєстрація, організаційна єдність та цивільна правосуб'єктивність, формами якої є майнова відокремленість, виступ у цивільних відносинах від власного імені, самостійна майнова відповідальність та здатність бути позивачем/відповідачем у судді);

– конститутивні ознаки, які окреслюють зміст громадської організації – мета створення, функціонування та діяльності (громадські організації створюються для забезпечення законних соціальних, економічних, національних, культурних, творчих, спортивних, вікових та інших потреб й інтересів) та членський характер громадських організацій ¹⁹⁰.

Дослідниця Волкова Д. визначає громадські організації як конституційно-правову форму об'єднань громадян, що підкреслює значимість норм конституційного законодавства щодо регламентації основ їхньої діяльності та важливість громадських організацій у сфері захисту прав людини. Громадським організаціям характерологічні такі ознаки громадських

---

¹⁸⁹ Менджул М. В. Сучасний етап розвитку громадських організацій в Україні: історико-правовий аналіз. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Лісабонська стратегія як визначальний чинник європейської інтеграції в галузі освіти і науки», (Ужгород (Україна) – Гирляни (Словаччина), 6 – 9 трав. 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Закарпат. держ. ун-т. Ужгород: Ліра, 2008. С. 206.

¹⁹⁰ Менджул М. В. Громадські організації як об'єкти цивільного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2011. С.7.

об'єднань як: недержавність, неприбутковість, самоврядність та добровільність, що відрізняє їх від політичних партій. Основними відмінностями громадських організацій від іншої конституційно-правової форми об'єднань громадян – громадських спілок є те, що її засновниками та членами (учасниками) можуть бути лише фізичні особи, які своїми діями беруть участь у роботі громадської організації¹⁹¹.

Сучасна система громадських організацій в Україні має доволі розгалужену структуру. Основними критеріями поділу громадських організацій, згідно наукової позиції М. В. Менджул, є:

1) за суб'єктним складом (себто, громадські організації поділяються за певною ознакою, що об'єднує їх членів – вік, професія, хобі, стать та ін., зокрема, дитячі, молодіжні, жіночі, організації політв'язнів, інвалідів, ветеранів, підприємців і т.д.);

2) за сферою діяльності (правозахисні, культурні, освітні, творчі, національні, спортивні, екологічні і т.д.);

3) за статусом або територією діяльності (місцеві, регіональні, всеукраїнські, міжнародні);

4) за способом обліку членів (згідно Закону України «Про громадські об'єднання» громадські організації поділяються на такі: а) що мають фіксоване індивідуальне членство; б) що не мають фіксованого індивідуального членства);

5) за способом легалізації (Закон України «Про громадські об'єднання» дає можливість виокремити громадські організації на легалізовані шляхом реєстрації та повідомлення про створення);

б) залежно від мети діяльності: суспільнокорисні (забезпечення прав людини, надання соціальних послуг, розвиток освіти, науки, культури,

---

¹⁹¹ Волкова Д. Є. Конституційне законодавство України про громадські організації: стан та перспективи гармонізації з європейськими стандартами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. С.9.

мистецтва та ін.) та приватнокорисні (діють з метою задоволення власних потреб її членів) громадські організації;

7) за кількістю членів (масові та звичайні) ¹⁹².

Заслуговує уваги пропозиція дослідника В. Кравчука, який об'єднує, за сферою діяльності, всі громадські організації у сім груп: права людина; професійна діяльність; сім'я та діти; покращення соціально-економічного стану держави; захист здоров'я населення та екологія; освіта та культура ¹⁹³. Ми погоджуємося з вченим щодо такого поділу громадських організацій та визначаємо його визначальним критерієм саме сферу діяльності.

Аналізуючи дану проблематику, приходимо до висновку, що місце громадських організацій у загальній системі суб'єктів цивільного права України як таких, відноситься до юридичних осіб приватного права.

У процесі створення громадської організації як юридичної особи доцільно виокремити два етапи: ініціативно-організаційний, що передбачає ініціативу (волевиявлення) засновників, яке виявляється у прийнятті рішення щодо створення громадської організації на загальних зборах (з'їзді, конференції), опрацювання та затвердження статуту, формування належних органів управління; реєстраційний – легалізація громадської організації та здійснення державної реєстрації, у результаті чого вона набуває статусу юридичної особи ¹⁹⁴.

Відтак громадські організації, які набувають статусу юридичної особи повинні функціонувати саме на основі статуту. Натомість громадські організації, які легалізовані способом повідомлення про створення, на наше переконання, можуть діяти на базисі певного положення.

Створення будь-якої юридичної особи, у тому числі громадської організації, ймовірно і в процесі реорганізації. В основу майбутнього

---

¹⁹² Менджул М. В. Види громадських організацій в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 185.

¹⁹³ Кравчук В. Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні. *Вибори та демократія*. 2007. № 1 (11). С. 50.

¹⁹⁴ Менджул М. В. Громадські організації як об'єкти цивільного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2011. С.9.

правового регулювання реорганізації непідприємницьких товариств, зокрема громадських організацій, повинен закладатися наступний принциповий підхід: у процесі злиття, поділу та виділу непідприємницького товариства може створюватися лише непідприємницьке товариство; непідприємницьке товариство не може трансформуватися в підприємницьке товариство або ж приєднатися до нього ¹⁹⁵.

Внаслідок реорганізації або ліквідації громадської організації призупинення її діяльності, як і будь-якої юридичної особи приватного права, означає утрату її правосуб'єктності.

Цивільну правоздатність громадських організацій можна окреслити як спосібність мати цивільні права і виконувати обов'язки, змістом правоздатності є особисті немайнові та конкретно майнові права, що визначаються для цих організацій Цивільним кодексом України й іншими нормативно-правовими актами, а також можуть закріплюватися статутом. Межі правоздатності певної громадської організації окреслюються метою її створення та діяльності, що передбачені статутом.

Позитивним явищем в Україні є те, що юридичним особам надана загальна правоздатність, проте, наше переконання, доцільно передбачити Цивільним кодексом України спеціальну правоздатність для всіх непідприємницьких товариств, зокрема і громадських організацій.

Громадська організація, яка набула статусу юридичної особи, володає широким спектром прав, які можна диференціювати на окремі види, а саме: права організаційно-представницького характеру (право на поширення інформації; представляти й захищати власні законні інтереси й законні інтереси своїх членів (учасників) в органах місцевого самоврядування, державних органах, установах, підприємствах та організаціях; проводити масові заходи (мітинги, збори, демонстрації тощо); право засновувати або ж

---

¹⁹⁵ Там само – С.10.

вступати між собою у різні асоціації, спілки, союзи та ін.; цивільні права (особисті немайнові та майнові) ¹⁹⁶.

Кожна громадська організація будь-якого спрямування обов'язана мати власне унікальне найменування й в жодному разі не використовувати назву іншої юридичної особи. Приватне право на найменування громадської організації передбачає: право на повну та скорочену назву (аббревіатуру), цілковите право на використання власного найменування, право вимагати від інших юридичних або фізичних осіб припинення неправомірного використання назви та право на захист від такого неправомірного застосовування. Заборона, що передбачена законодавством використовувати найменування громадської організації іншими юридичними або фізичними особами, захисту від неправомірного застосовування назви громадської організації не сприяє.

Наявність у національному законодавстві про громадські організації про їх територіальний статус (місцеві, регіональні, всеукраїнські, міжнародні) не відповідає Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (про це акурат зауважено в рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Корецький та інші проти України») ¹⁹⁷, а також Рекомендаціями CM/Rec (2007) 14 ¹⁹⁸ й Фундаментальними принципами щодо статусу неурядових організацій в Європі ¹⁹⁹. Позаяк, такий підхід порушує принцип рівності означених інститутів в громадянському суспільстві. Задля гармонізації національного законодавства про громадські організації щодо європейських стандартів, нами запропоновано запровадити два статуси – національний та міжнародний, не пов'язуючи їх безпосередньо з територією діяльності певної громадської організації. Ваговитим чинником у процесі

---

¹⁹⁶ Менджул М. В. Громадські організації як об'єкти цивільного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2011. С.14.

¹⁹⁷ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Корецький та інші проти України». *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_446

¹⁹⁸ Рекомендація CM/Rec (2007) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо правового статусу неурядових організацій). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_937

¹⁹⁹ Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_209

визначення статусу громадської організації має виступати теж і громадянство її засновників та членів (учасників).

Аналізуючи Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. № 2460-XII зауважуємо, що він не відповідав Рекомендаціям СМ/Rec (2007) 14 й Фундаментальним принципам щодо статусу неурядових організацій в Європі в частині можливості створення таких організацій, які не ґрунтуються на членстві. Натомість, Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. №4572-VI вже не заперечує перспектив утворення таких інститутів громадянського суспільства, проте окремо не регламентує їх правове становище. Таким чином, гармонізації національного законодавства про громадські організації щодо європейських стандартів необхідно застосувати низку конкретних заходів в законодавчо-нормативній площині задля усунення цієї прогалини.

На нашу думку, доцільно надати громадським організаціям право нормотворчої ініціативи на місцевому рівні. Сьогодні внутрішня структура громадських організацій в Україні, передбачена чинним Законом України «Про громадські об'єднання» в цілому не відповідає Рекомендаціям СМ/Rec (2007) 14 й Фундаментальним принципам щодо статусу неурядових організацій в Європі через надмірну ускладненість. Відтак запропоновано громадські організації, які передбачають наявність членства, створювати в організаційно-правовій формі непідприємницького товариства, з доконечною присутністю таких органів, як загальні збори членів (учасників) та виконавчий орган (збіжна структура органів для членських громадських організацій, що легалізуються методом повідомлення). Варто, також детально регламентувати в Законі України «Про громадські об'єднання» процедури скликання й проведення загальних зборів членів (учасників) громадських організацій.

Грунтовний аналіз Закону України «Про громадські об'єднання» показує, що нині не всі його норми є чинними. Це обумовлено тим, що до 1 січня 2018 р. громадські організації зобов'язані були привести власні статутні документи відповідно до нових законодавчих норм, проте де-факто, значна частина і

надалі користується своїми корпоративними нормами, які основані на Законі України «Про об'єднання громадян» (1992 р.). На основі порівняння Законів України «Про громадські об'єднання» та «Про об'єднання громадян» приходимо до висновку, що чинний закон у значній мірі відповідає європейським стандартам щодо громадських організацій.

Висновки. Визначальними європейськими стандартами про громадські організації, доміанти яких доцільно враховувати при наступному вдосконаленні чинного національного законодавства про громадські організації, є Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі 2007 р. № CM/Rec(2007)14 й Фундаментальні принципи статусу неурядових організацій в Європі 2002 р., які мають рекомендаційний характер. На основі вивчення цих європейських стандартів слід зауважити, що вони є значно гнучкішими, а ніж чинне законодавство України про громадські організації, а також у більшості питань створення та діяльності громадських організацій опираються на норми цивільного права.

Відтак, нами запропоновано визначальні напрями гармонізації національного законодавства про громадські організації з європейськими стандартами, такі як: гармонізація законодавства України про створення громадських організацій з Рекомендацією № CM/Rec(2007)14 та Фундаментальними принципами; гармонізація національного законодавства про статус засновників та членів громадських організацій з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Рекомендацією № CM/Rec(2007)14 та Фундаментальними принципами; гармонізація законодавства України про діяльність громадських організацій з Рекомендацією № CM/Rec(2007)14 та Фундаментальними принципами.

Процес формування інститутів громадянського суспільства сьогодні в Україні відбувається у площині модернізації, себто комплексу політичних, правових, соціальних, економічних, культурних, інтелектуальних трансформацій. Основними чинниками становлення громадських організацій в

контексті модернізації є значне розширення індустріальних технологій, які ґрунтуються на використанні капіталу й наукового знання, інтенсивний розвиток ринкових відносин, зростання майнової диференціації, поділ діяльності на політичну, суспільну та виробничу, себто послаблення традиційних типів соціальності та розвиток нових цілераціональних зв'язків, оснований на ринкових або професійних критеріях. В культурній сфері – секуляризація громадянської свідомості, інтернаціоналізація системи освіти, вестернізація ціннісних орієнтацій та духовних систем, глобалізація національної культури, плюралізація ідеологічних течій, свобода засобів масової інформації. Визначальну роль на становлення громадських організацій має модернізація національної правової системи в інституційному, нормативному, ідеологічному, функціональному та інфраструктурному напрямках.

У площині складних та суперечливих трансформаційних процесів українського соціуму простежуємо дві основні тенденції: традиціоналізм й модернізм, які визначають особливі «пасажі» можливостей для розвою громадянського суспільства²⁰⁰.

Основами традиціоналістської тенденції є особливості історичного розвитку та соціокультурні фактори, що виявляються через масові стереотипи мислення. Внаслідок яких у соціумі інституціоналізуються структури й механізми, які визначають доіндустріальні форми соціальних відносин. Сутнісними атестаціями означеної тенденції є єдність таких компонентів, як низька мобільність соціуму, закритість політичної і соціальної стратифікації, механічна перцепція сучасних цінностей і норм (політичних, правових, духовних, культурних) при фактичному домінуванні традиціоналізму (у політиці, праві, культурі), схильність індивідів до неформалізованих методів громадянської активності, а також нахил державних органів до політики патримоніально-адміністративного типу тощо.

---

²⁰⁰ Безродна В. І. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації. *Держава і право*. Вип. 17. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 484.

Побік традиціоналізму простежується й тенденція модернізму. Комплекс обумовлених нею метаморфоз певною мірою сприяє формуванню інститутів громадянського суспільства, що вимагає вирішення завдань суспільної модернізації, головними характеристиками якої є засвоєння масовою свідомістю засад демократії, ідеологічний плюралізм, створення диференційованої суспільної структури з гінкою спеціалізацією ролей та інститутів; розвиток національного законодавства у відповідності до міжнародних стандартів; розширення сфери громадянської активності, постійне залучення в політичне життя соціальних спільнот й груп інтересів; заміна традиційних еліт модернізаторськими та їх легітимізація; поява й динамічне зростання раціональної бюрократії та ін.

Безумовно, що оперативність будь-якого суспільного процесу, дій залежить від певної ідеологічної основи. Влада, суспільство в цілому нині постають перед нагальністю пошуку парадигми, яка передбачає ідеологію та стратегію правового, політичного та економічного розвитку. Актуальністю є вироблення певної концептуальної системи, яка повинна закладатися не лише в основу політичного курсу, але й сприйнята, передусім, соціумом, що унеможливить контрверзи процесу державотворення.

Важливим напрямком дій сучасної української еліти є вироблення своєрідної ідеології модернізації, опрацювання такої доктрини, за сприянням якої зможе сформуватися ідейний взаємозв'язок «низів» і «верхів», що виступить активізатором суспільної волі, джерелом суспільного порозуміння, основою утвердження суспільних цінностей, зумовить певну «революцію свідомості». Ідеологія модернізації повинна бути конструктивною, раціональною, прагматичною та інтегративною, опиратися на звершення світової суспільної думки, культурні й духовні традиції, передусім – національні, разом з тим забезпечувати зміни минулих ідеологічних парадигм²⁰¹.

---

²⁰¹ Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2006_3_9

В сучасній науці ідеологія тлумачиться як система духовних, правових, філософських й політичних уявлень, ідей, поглядів, у яких усвідомлюється та оцінюється ставлення соціуму до дійсності. Метою ідеології є пояснювати, яким способом певні явища стали такими, якими вони є; окреслювати напрямки розвитку цих явищ (скерування до дії) тощо ²⁰². Більшість вчених розглядають ідеологію, як систему концептуально організованих уявлень, ідей, поглядів на суспільне життя, що відображає світогляд, ідеали, інтереси, умонастрої індивідів, соціальних класів, спільнот, громадських рухів, політичних партій, націй, соціуму та інших суб'єктів суспільного буття ²⁰³.

Ідеологія виконує мотиваційну, мобілізаційну, когнітивну та нормативну функції, які дозволяють суб'єктові окреслювати зразки і норми соціальної поведінки, систему ціннісних орієнтацій. Ідеологія консолідує соціум, запмагає формуванню самосвідомості й свідомості, визначає систему ціннісних орієнтацій, є основою громадянської активності індивіда. Метою ж її є забезпечення існування та функціонування суспільства, системи суспільних відносин та громадянських інститутів.

Сучасний розвиток України має амбівалентний характер – водночас модернізаторський та антимодернізаторський. Перша тенденція проявляється в активній громадянській позиції індивідів й соціальних груп, зниженні впливу традиційної політичної еліти, послабленні її легітимності. Рівень довіри українського населення як до державних, так і недержавних інституцій в цілому гранично низький. Безумовно, інститути громадянського суспільства, відносно державних органів й установ, мають значно вищий рівень довіри соціуму. Позаяк, інститути громадянського суспільства є недержавними, а відтак протиставляються державній владі, яка вкрай рідко користується авторитетом у суспільстві ²⁰⁴.

---

²⁰² Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2006_3_9

²⁰³ Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2 – вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. С. 226.

²⁰⁴ Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. Відп. ред.: Ю. Саенко. К.: Стило, 2002. С. 38.

Друга тенденція полягає у специфічній формі реалізації модернізації, що виражається в авторитарних методах діяльності та менталітеті правлячої еліти, яка передбачає лише вузьке – згори вниз – спрямування команд при закритому характері прийняття певних рішень. Відтак, політичний режим в Україні являє собою різновид гібридизації – поєднання демократичних інститутів, норм, цінностей з повновладними, тому динаміка трансформаційних процесів є незначною. На переконання дослідника М. Ходаківського, специфіка цієї тенденції полягає в «остатках старого радянського світогляду; патерналізмі; націонал-романтичній ідеї; регіональному партикуляризмі; особистісному інтересі, кожен з яких має власні культурно-світоглядні орієнтації, установки, переконання та моделі поведінки»²⁰⁵. Тому, саме на цю специфіку необхідно особливо зважати у процесі вироблення ідеології модернізації, окресленні методів й шляхів консолідації соціуму.

Зауважимо, що більшість українських громадян асоціює демократичні цінності не лише зі свободами та правами людини, але й із підвищенням матеріального добробуту. Як показує соціологічний аналіз, серед визначальних ознак демократичної суспільної системи, важливе місце посідають соціально-економічні аспекти. Значна частина українського соціуму переконана, що демократія визначається гарантуванням основних матеріальних благ, покращанням економічних умов²⁰⁶.

Специфіка України та окремих пострадянських держав в тому, що незадоволення та недовіра соціуму до діяльності нинішніх демократичних інститутів обумовлена фактом розчарування в самій демократії. Неефективність діяльності значної низки сучасних громадянських інститутів дискредитують самі ідеї демократії, формують непевність, сумніви щодо доцільності їх втілення в українському суспільстві. В цілому незадоволення соціально-економічною та політичною реальністю продукує, не лише

---

²⁰⁵ Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава. *Віче*. 1998. № 9. С. 41.

²⁰⁶ Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2006_3_9

громадянську пасивність у розвитку демократичної правової держави, але й певні прояви форм антидемократичного радикалізму²⁰⁷.

Безумовно, модернізація фактично ніколи не визначається стабілізацією діючих суспільних інститутів. Зокрема, українська модернізація нині наштовхується на низку перешкод політичного клієнтелізму та патерналізму на шляху не лише підвищення рівня політичної участі, але, передусім, розвитку системи в ширшому значенні – її соціально-історичному вимірі. Слабка інфраструктура громадянського суспільства та брак потенцій для самовираження певних суспільних груп компенсуються появою багатьох елітних груп. Відтак, замість розвиненого суспільного плюралізму швидкими темпами формується елітний корпоративізм.

Мета інститутів громадянського суспільства визначається, передусім, здійсненням представництва інтересів й запитів усіх верст населення. В умовах громадянського суспільства, наявності значного масиву інформації та її мобільності, інтереси індивідів часто проявляються у розбіжних площинах.

Закономірність розвитку різних інститутів громадянського суспільства визначається перетворенням певних інтересів в альтернативні, відповідним чином обґрунтовані, та їх оптимальною реалізацією. Вони покликані моторити компромісні політичні рішення, формувати активну громадську позицію, значимість якої в умовах розвою громадянського суспільства динамічно зростає. Інститути громадянського суспільства й суспільні доктрини взаємопроникають і зливаються тією мірою і в тому сенсі, що й ті, які бажають консолідувати соціум, об'єкти та події під певним поняттям спільного інтересу чи спільного добра²⁰⁸.

Направляючи громадянську ініціативу в певне русло, інститути громадянського суспільства виконують контроль над державою, формують у

---

²⁰⁷ Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. Відп. ред.: Ю. Саєнко. К.: Стило, 2002. С. 36.

²⁰⁸ Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. Пер. з англ. К.: Основи, 1997. С. 20.

соціумі позитивне ставлення до діючого державного механізму, політичного режиму елімінуючи тим самим потенційні конфлікти.

Інститути громадянського суспільства покликані гарантувати зворотній зв'язок між державою та соціумом, забезпечувати контроль за діяльністю державних органів, консультувати у процесі вирішення кризових ситуацій, пропонувати їм свої програми щодо розв'язання проблемних питань. Вагому роль у цьому відіграють засоби масової інформації, створені політичними партіями та громадськими організаціями (або за їх участю).

Громадські організації, як уже нами зауважувалося, є конститутивною складовою громадянського суспільства. Згідно закону «Про громадські об'єднання» громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якої є фізичні особи. Натомість, громадський союз – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права і фізичні особи ²⁰⁹[8]. Себто закон «Про громадські об'єднання» диференціює їх саме за організаційно-правовою формою та визначає відмінності щодо правового статусу обох форматів.

Нині існують різні підходи у зарубіжній та вітчизняній науці порівняльного правознавства щодо класифікації громадських об'єднань. Науковому підтвердженні або ж критиці можна піддати кожен спробу поділити об'єднання громадян на певні види. Це обумовлено національною правовою системою, різними підходами до типології недержавних організацій у державах Європейського Союзу та низкою інших чинників. Проте необхідно виокремити генеральні критерії, які дозволяють вирізнити громадські об'єднання одне від одного, окреслити його правовий статус та в цілому їх місце в системі інститутів громадянського суспільства.

Громадські об'єднання, незважаючи на істотні відмінності щодо організації та форм їх діяльності, мають чимало спільних ознак, які дозволяють

---

²⁰⁹ Закон України «Про громадські об'єднання». Відомості Верховної Ради України. 2013, № 1, ст.1. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

об'єднати в єдину групу. По-перше, громадські об'єднання створюються без мети отримання прибутку; по-друге, вони діють з метою задоволення суспільних потреб, а не політичних інтересів (на противагу політичним партіям), хоча в багатьох ситуаціях здійснюють істотний вплив на процес прийняття державних рішень (як, приміром, Федерація незалежних профспілок України, Асоціація міст України, Національна асоціація адвокатів України та ін.). Відтак, для громадських організацій політична діяльність виступає не метою, а лише модусом досягнення певних цілей.

Окрім громадських організацій, які виконали визначену державою процедуру легітимації, є організації, що діють як рухи, себто без чітко визначеного членства.

Зосереджуючи в собі значний інтелектуальний потенціал, громадські організації здійснюють істотний ідеологічний вплив на різні сфери буття соціуму та держави. Разом з тим вкрай актуальним є те, що в умовах розвинутої системи громадських організацій постають суттєві перепони для домінування націоналістичної чи вузькокланової ідеології. Ідеологічні дезидерати соціуму за таких умов націлені на безпосередню реалізацію положень саме загальносоціального характеру.

В процесі розвитку демократичного суспільства громадські організації виконують роль певної альтернативи діючій державній владі. Як правило, ця альтернативність не має характеру відкритої конфронтації, себто, з одного боку, забезпечує стабільність, а з іншого – поступальний рух суспільства.

Процес модернізації національної правової та політичної системи не виключає обставини, коли певні сфери суспільного буття з різних причин регулюються не належному рівні або взагалі ж залишаються поза увагою держави. В таких умовах громадські організації, владаючи різними ресурсами (зокрема фінансово-матеріальними) забезпечують процес оптимізації діяльності соціальних інститутів. Серед них визначальної значимості сьогодні набуває підтримка соціально незахищених громадян, благодійницька

діяльність, просвітницька й наукова робота, налагодження міжнародних зв'язків тощо.

У площині взаємодії з державою виняткового значення набувають саме правозахисні громадські організації. Позаяк, вони зобов'язані забезпечувати громадський контроль за дотриманням прав і свобод людини, передусім – з боку держави. Як показує соціологічний аналіз, 41 % респондентів переконана, що порушення прав і свобод людини обумовлюється апатичним ставленням до цього окремих установ та інституцій ²¹⁰. Разом з тим громадські організації беруть дедалі активнішу участь у сприянні розвитку демократичних процесів, з кожним роком помітно зростають обсяги фінансування різних соціально-благодійницьких та науково-навчальних проектів. Особливу ініціативність у цій площині виявляє, зокрема, фонд «Відродження», який фінансує значну низку проектів, передбачених для недержавних організацій, спрямованих на розвиток громадянського суспільства в Україні («Подолання безкарності за масові порушення прав людини та інші міжнародні злочини, вчинені в умовах збройного конфлікту», «Безпечна та правоспроможна громада», «Протидія катуванням – системні та стабільні рішення», «Кошти місцевих бюджетів на послуги зменшення шкоди» та ін.).

Висновки. Таким чином, аналізуючи діяльність сучасних інститутів громадянського суспільства у контексті формування ідеології модернізації українського соціуму, можна зауважити наступні тенденції.

Інститути громадянського суспільства беруть активну участь у формуванні державного курсу, націленого на вирішення актуальних проблем українського соціуму. Цей процес реалізовується шляхом залучення наукового потенціалу, який характеризується належним етичним й інтелектуально-професійним рівнем, динамічним створенням аналітичних центрів, ґрунтовним вивченням громадської думки та проведенням оперативних

---

²¹⁰ Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. Відп. ред.: Ю. Саєнко. К.: Стило, 2002. С.69.

громадських слухань. Отже, потенціал громадянського суспільства залучається до вирішення назрілих політичних, правових, соціальних проблем.

Інститути громадянського суспільства популяризують цінності громадянства, ініціативно впроваджують систему заходів ідеологічного спрямування, що здійснює позитивний вплив на соціум.

Становлення інститутів громадянського суспільства без втручання держави, а прямої наближеності до соціуму обумовлює вирішення наявних та потенційних конфліктів, незгод. Альтернативні підходи до вирішення різних суспільних проблем сприяють якісному формуванню оптимальної стратегії держави.

В контексті самобутньої розбудови національних держав якраз інститути громадянського суспільства виступають ґрунтом консолідації нації та основою формування стратегії національної політики та.

Вагомим завданням, яке окреслюють перед собою інститути громадянського суспільства, є ідеологічна діяльність та виховання соціуму. В умовах, коли інститути громадянського суспільства визнають демократичні ідеали, сповідують загальнолюдські цінності, ідеологічна діяльність сприяє зростанню та утвердженню правової культури громадян.

Аналізуючи безпосередній вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток ідеології, необхідно зауважити, що у процесі модернізації визначальне значення їх діяльності є в тому, що вони інтегрують численність, неоднозначність особистісних інтересів окремих індивідів, соціальних прошарків, зацікавлених груп у загальний інтерес громадянського суспільства.

Отже, модернізація неевентуальна без синхронної політичної, правової та соціально-економічної стабілізації українського суспільства. Саме від вибору модусів, механізмів стабілізації залежить, якими пульсами Україна звершить модернізацію, витворить постіндустріальне суспільство, у результаті чого зможе приєднатися до єдиного плину світового розвитку, або ж створить деформовану модель суспільства за взірцем відсталих країн, утвердить державно-бюрократичну орієнтацію.

РОЗДІЛ VI

АДВОКАТСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проголошення незалежності України, її розвиток як правової держави, формування громадянського суспільства активізували професійну адвокатську спільноту у напрямку визнання незалежності інституту адвокатури, виходу з декларативного рівня на практичний – надання належного статусу в системі органів правосуддя. Консолідація адвокатського потенціалу довкола цінностей власної професії, намагання досягнути законодавчого захисту прав адвокатів й гарантій адвокатської діяльності відповідно до міжнародної практики, запровадження високих кваліфікаційних стандартів виступили мотивуючими чинниками для організації адвокатського самоврядування в Україні.

В межах європейських устремлінь, 5 липня 2012 року був прийнятий новий закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який уперше визначив самоврядну модель української адвокатури²¹¹. Закон певною мірою імплементував кращі європейські практики організації інституту адвокатури, зокрема врахував рекомендацію Парламентської асамблеї Ради Європи для України «Функціонування демократичних інституцій в Україні «створити професійну асоціацію адвокатури відповідно до зобов'язання України, взятого при вступі до Ради Європи»²¹². Профільний закон про адвокатуру в цілому відповідав висновкам Венеціанської комісії та зобов'язанням України як члена Ради Європи. Відтак, наприкінці 2012 р., українська адвокатура відстояла власну незалежність, етичні й професійні стандарти, відданість європейському вибору.

---

²¹¹ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

²¹² Резолюція 1755 (2010) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a19

На сучасному етапі розвитку української держави одним з найважливіших правозахисних інститутів виступає адвокатура. У контексті поступової інтеграції національної системи права у європейський правовий простір, проблема значимості адвокатури як одного з інститутів демократії, гаранта захисту прав і свобод соціуму та внутрішньої організації громадянського суспільства є досить назрілою та важливою. Саме забезпечення права на захист постає визначальним напрямом діяльності будь-якої розвинутої демократичної держави, який унеможлиблюється без оперативного функціонування інституту адвокатури. Актуалізується проблематика також у зв'язку з необхідністю гармонізації національного законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність із міжнародними стандартами. У правовій матерії роль інституту адвокатури бачиться як своєрідного індикатора оптимальної реалізації законодавчих ініціатив на практиці.

Система європейського права відводить інституту адвокатури значне місце, позаяк саме адвокати виступають гарантом реалізації права на захист. Доказовим у цьому, є судова практика Європейського суду з прав людини, звернення до якого є евентуальне за участі адвоката.

Правовою основою діяльності сучасної української адвокатури є Конституція України ²¹³, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» ²¹⁴ та підзаконні нормативно-правові акти. Вагому роль у функціонуванні цього інституту відіграють акти Національної Асоціації Адвокатів України, що підкреслює його особливий незалежний статус.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у ст. 2 визначає адвокатуру як недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання іншої правової допомоги на

---

²¹³ Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141. Верховної Ради. 2016, № 31, ст.545. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

²¹⁴ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

професійній основі, а теж самостійно вирішує питання своєї організації та діяльності у порядку, передбаченому цим законом ²¹⁵.

Система органів адвокатське самоврядування в українській правовій реальності вперше була визначена у 2012 р. Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до ст. 2. ч. 3. задля забезпечення належного виконання адвокатської діяльності, дотримання її гарантій, захисту професійних прав адвокатської спільноти, гарантування високого професійного рівня адвокатів та розв'язання питань дисциплінарної відповідальності адвокатів в Україні діє адвокатське самоврядування ²¹⁶. Звідси, адвокатське самоврядування постає як гарант оптимальної діяльності адвокатської спільноти та захисту їх прав й інтересів певних індивідів (клієнтів).

Згідно наукової позиції Д. Фіолевського для оперативного розвитку України як демократичної правової держави доконечним є гарантування громадянам права на доступну (безкоштовну), якісну та дієву правничу допомогу. Разом з тим він зауважує, що нині назрілою є не лише підготовка високопрофесійних адвокатів, але й формування незалежного й сильного, асоційованого на ініціативних основах та домінантах повного самоврядування інституту адвокатури ²¹⁷.

У науковому правовому дискурсі самоврядування здебільшого пов'язується з управлінням. Так, у юридичній енциклопедії самоврядування тлумачиться як тип соціального управління, в якому об'єкт і суб'єкт управління збігаються, себто самі ж індивіди управляють власними справами, спільно приймають певні рішення, діють з ціллю їх реалізації ²¹⁸. Також самоврядування часто розглядається як самостійність організованої соціальної

---

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

²¹⁷ Фіолевський Д. П. Адвокатура: підручник. 3-тє вид., стереотипне. К.: Алерта, 2017. с. 52–53.

²¹⁸ Батанов О.В. Самоврядування. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 5 : П-С. 1998. С. 413.

спільноти в управлінні своєю діяльністю ²¹⁹, або ж, форма управління, за якого соціум, певна інституція, організація, адміністративна чи господарська одиниця має право самостійно, незалежно вирішувати питання внутрішнього керівництва ²²⁰.

Основними особливостями самоврядування є: належність влади всьому персоналу, її реалізація безпосередньо колективом або певними виборними органами; збіг, єдність об'єкта та суб'єкта управління; саморегуляція і самоконтроль шляхом спільно прийнятих соціальних норм; самофінансування; спільне, колективне ведення загальних справ; захист та відстоювання спільних інтересів на засадах самовідповідальності й самодіяльності ²²¹.

Сьогодні спостерігаються активні процеси децентралізації – передача значної частини повноважень органів державної влади органам місцевого самоврядування чи певним об'єднанням громадян, самоврядним професійним організаціям тощо. При цьому держава визнаючи автономію узаконює їх правовий статус, залишає за собою обмежений контроль. Втім найчастіше термін самоврядування застосовується в контексті місцевого самоврядування, себто права територіальної громади самостійно займатися вирішенням проблем місцевого характеру в межах чинного національного законодавства. Справедливо зауважує В. Решота, що самоврядування може мати й нетериторіальне значення, зокрема, коли мова йде про професійне самоврядування (адвокатське, суддівське) тощо ²²². Відтак, за цільовою ознакою співтовариства виокремлюють: самоврядування територіальне

---

²¹⁹ Гайворонська В.В. Формування висококваліфікованого адвокатського корпусу як гарантія надання якісної правової допомоги. *Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення*: матеріали міжнар.наук.–практ. семінару, 1-2 груд. 2005 р., м. Харків. Х. ; К. : ЦНТ «Гопак» Ред. кол. В. В. Сташис та ін. , 2006. С. 62.

²²⁰ Самоврядування. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980) : в 11-ти т. Ред. кол. І. К. Білодід та ін. К.: Наук. думка, 1970-1980. Т. 9. К. : Наук. думка, 1978. С. 32.

²²¹ Батанов О.В. Самоврядування. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 5 : П-С. 1998. С. 413, 414.

²²² Решота В. В. Організація адвокатського самоврядування в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 267.

(регіональне й місцеве самоврядування) та самоврядування корпоративне (виробничої сфери, громадських об'єднань)²²³.

Окрім цього, у галузі конституційного права самоврядування пов'язується з прямою демократією, аналізується як організаційно-правова форма реалізації останньої. Наприклад, як слушно зауважив В. Погорілко стосовно місцевого самоврядування, що в основі реалізації територіальною громадою прямої влади є саме безпосередня демократія як модус здійснення цієї влади, а місцеве самоврядування виступає організаційно-правовою формою її виконання²²⁴.

Адвокатське самоврядування декларується як гарантоване державою право адвокатів самостійно розв'язувати питання як організації, так і діяльності адвокатури в порядку, передбаченому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Конститутивні засади діяльності адвокатського самоврядування теж визначаються нормами означеного Закону, який анонсує інститут адвокатури, по-перше, недержавним, по-друге, самоврядним.

Заслугує уваги дефініція запропонована В. Решотою, що адвокатське самоврядування є гарантована державою можливість та спосібність української адвокатури (як спільноти, що об'єднує усіх адвокатів України), самостійно формувати внутрішню корпоративну структуру, визначати порядок організації та діяльності органів адвокатського самоврядування²²⁵. Втім, ці визначення викликають певні зауваги, – у практичній площині інститут адвокатури в Україні позбавлений можливості самостійно вирішувати значну частину питань своєї організації та діяльності, позаяк вони закріплені у законодавчому порядку.

---

²²³ Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: навч. посіб. Київ: КНТ. 2010. 232 с.

²²⁴ Погорілко В. Ф., Ставнійчук М. І., Руда Н. І. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2001. С.122.

²²⁵ Решота В. В. Організація адвокатського самоврядування в Україні. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2013. Вип. 11. С. 267.

Згідно позиції М. Ворошило та Д. Кухнюка, до адвокатського самоврядування доцільно застосовувати підхід Т. Джеферсона, який він запропонував щодо самоврядування громад. Відповідного до нього адвокатське самоврядування аналізується як влада (можливість та право розпоряджатися, керувати чимось або кимось), яка не підпорядковується уряду та його місцевим органам, а контролюється законом й судом. Відтак, можемо говорити про «адвокатську владу» – «це відносини підкорення та панування між органами адвокатського самоврядування, з одного боку, та адвокатами чи особами, які виявили бажання стати адвокатами – з іншого»²²⁶. Таке тлумачення є цінним у тому плані, що показує підконтрольність адвокатського самоврядування суду та закону. Це підтверджує нашу думку, з приводу неможливості адвокатського самоврядування у багатьох випадках самостійно визначати питання організації інституту адвокатури через їх законодавчу визначеність.

Вчений Ю. Панійко розмежовуючи самоврядування на територіальне та нетериторіальне, до останнього зачисляє низку публічно-правових професійних спільнот, об'єднань, що виступають, передусім, і як професійне самоврядування. Воно характеризується такими особливостями, як обстоювання інтересів певної закритої категорії осіб й чітко окреслена діяльність цієї соціальної групи²²⁷. З огляду на це, варто погодитися з дослідницею А. Іванцовою, що саме до таких нетериторіальних спільнот професійного самоврядування належать органи адвокатського самоврядування, котрі мають корпоративний характер, себто об'єднують закриту категорію осіб з вузькопрофесійними та пов'язаних з ними інтересами²²⁸. Однак, така наукова позиція не показує наявності регіональних

---

²²⁶ Ворошило М. І., Кухнюк Д. В. Підходи до розуміння поняття адвокатського самоврядування. *Право: історія, теорія, практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 14–15 березня 2014 р.). Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 160.

²²⁷ Панійко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів: Літопис, 2002. С.34.

²²⁸ Іванцова А. В. Ознаки та загальні риси адвокатського самоврядування. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 9. С. 2. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/533/553>

утворень в інституті української адвокатури, котрі мають власну структуру та повноваження.

Того у процесі визначення поняття адвокатського самоврядування потрібно брати до уваги те, що таке самоврядування є виявом демократії в інституті української адвокатури, самостійним вирішенням адвокатською спільнотою спектру питань, які згідно національним законодавством належать до відання адвокатської професійної асоціації. На що, власне, й вказує лексичне визначення слова «самоврядування». Тому й, визначення поняття адвокатського самоврядування повинно відображати евентуальні форми участі адвокатів у розв'язанні цих питань, які в концепції самоврядування пов'язуються з видами (формами) демократії.

Теорія конституційного права визначає, що демократія як влада більшості передбачає – безпосередню участь суб'єкта у вирішенні справ (збори громадян, мітинги, демонстрації, плебісцити, референдуми) або через обраних нею представницькі органи. З огляду на це, можемо говорити про дві форми участі адвокатів у самоврядуванні: безпосередню – участь адвокатів як суб'єктів цього самоврядування у самостійному вирішенні певних питань та опосередковану – через представницькі органи адвокатського самоврядування. Це, на нашу думку, сприятиме уникненню помилок у процесі дослідження проблем самоврядування.

Беручи до уваги вищенаведене вважаємо, що адвокатське самоврядування – це гарантоване державою право адвокатів брати участь (безпосередню або через самостійно сформовані представницькі органи) у вирішенні питань діяльності інституту адвокатури в межах та порядку, передбачених національним законодавством.

Формування в українському суспільстві ефективного адвокатського самоврядування є вкрай актуальним питанням, позаяк його інституалізація розпочалось фактично нещодавно. Цьому передувало створення належної

нормативно-правової бази та прийняття нового Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»²²⁹.

До того ж, в Україні функціонувала лише Всеукраїнська громадська організація – Спілка адвокатів України, членство в котрій було добровільним. Зважаючи на те, що не всі адвокати були її членами, вона не була в праві формувати загальнообов'язкові норми та правила для всієї адвокатської спільноти, а відтак й представляти їх законні інтереси. Відтак, реальне адвокатське самоврядування в Україні є новим явищем, котре нині проходить випробовування щодо координації регіональних та загальнонаціональних інтересів, специфіки виконання адміністративних функцій в інституті адвокатури тощо.

Держава, яка передбачає адвокатське самоврядування покликана забезпечити належну правову базу, відповідні гарантії для його самостійності та самоврядності. Натомість інститут адвокатури самостійно, виборчим шляхом, формує необхідні органи, які представлятимуть інтереси адвокатської спільноти у процесі взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами.

У процесі вирішення завдань адвокатського самоврядування беруть участь всі адвокати України. Звісно, як і кожному іншому виді самоврядування, в адвокатському самоврядуванні найбільш ефективним способом було б отримання більшості голосів адвокатської спільноти. Втім, забезпечити участь кожного адвоката у вирішенні кожного питання неможливо передусім фізично. Тому практика вимагала окреслення особливих організаційних форм адвокатського самоврядування, в межах котрих вирішуються ті чи інші питання.

Питання щодо організаційних форм та системи органів адвокатського самоврядування у національному законодавстві є певною мірою спірними. Відповідно до ч. 1 ст. 46 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську

---

²²⁹ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

діяльність» організаційними формами адвокатського самоврядування є: конференція адвокатів регіону, рада адвокатів регіону, Рада адвокатів України, З'їзд адвокатів України. Однак, згідно ч. 2 даної статті, адвокатське самоврядування реалізовується не тільки через означені організаційні форми адвокатського самоврядування, але й через Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури, Вищу ревізійну комісію адвокатури, ревізійні комісії адвокатів регіонів. З огляду на це постає цілком аргументоване питання, чи визначені комісії інституту адвокатури не є організаційними формами адвокатського самоврядування. Разом з тим, з дефініцією організаційної форми адвокатського самоврядування, ст. ст. 31, 32, 34, 43, 47, 54 профільного закону вживають термін орган адвокатського самоврядування. Тому теж постає питання щодо співвідношення цих понять. Звідси, можемо зробити загальний висновок, що національне законодавство про адвокатуру ще не сформувало належну термінологію, тому для ефективного вирішення цієї проблеми необхідно залучити науковців.

Аналіз положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» показує, що поняття «органи адвокатського самоврядування» та «організаційні форми адвокатського самоврядування» вживаються як синонімічні. Зауважимо, що термін організаційної форми адвокатського самоврядування є інновацією цього Закону, натомість поняття органу адвокатського самоврядування вже застосовувалося наукою про адвокатуру. Так, А. Іванцова формулює «органи адвокатського самоврядування – це органи саморегулюючої адвокатської спільноти, які формуються цією спільнотою з метою вираження їх інтересів, виконують покладені на них національним законодавством повноваження щодо внутрішнього управління інститутом адвокатури задля забезпечення його незалежності»²³⁰.

---

²³⁰ Іванцова А. В. Ознаки та загальні риси адвокатського самоврядування. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 9. С.2. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/533/553>

На основі аналізу норм Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» можемо визначити основні органи адвокатського самоврядування, а саме: Рада адвокатів України (РАУ), Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури (ВКДКА), Вища ревізійна комісія адвокатури (ВРКА), Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія (КДКА), Ревізійна комісія адвокатів регіону (РКАР). Стаття 57 означеного закону відносить до системи органів адвокатського самоврядування також з'їзд адвокатів України та конференції адвокатів регіонів, рішення яких є обов'язковими до виконання всіма адвокатами. Зауважимо, що брати участь у роботі органів адвокатського самоврядування та бути обраними до їх складу можуть лише адвокати України ²³¹. Сьогодні інституційна спроможність налічує 113 органів адвокатського самоврядування регіонального та національного рівнів, до складу яких входять обрані професійною спільнотою 902 адвоката ²³².

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» в статті 44 визначає основні завдання, які покладаються на адвокатське самоврядування, зокрема це: забезпечення незалежності адвокатів та захист від втручання у виконуваних ними адвокатської діяльності; сприяння та розвиток високого професійного рівня адвокатів; створення оптимального середовища для реалізації адвокатської діяльності; утворення та забезпечення належної діяльності кваліфікаційно-дисциплінарних комісій інституту адвокатури; забезпечення та гарантування відкритості інформації про адвокатську діяльність та інститут адвокатури; забезпечення прозорого ведення Єдиного реєстру адвокатів України; активна участь у формуванні Вищої ради правосуддя в порядку, передбаченому законом ²³³. Так, до складу вищих колегіальних органів правосуддя України вибрано: 3 представники до Вищої ради правосуддя, 1 представник є в Кваліфікаційно-дисциплінарній комісії

---

²³¹ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

²³² 5 років успіху української адвокатури. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

²³³ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

прокурорів, 1 – у Вищій кваліфікаційній комісії суддів України²³⁴. Разом з тим, конституційні зміни 2016 р. уперше надали право адвокатам брати участь у конкурсі до Верховного суду. Саме Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 2012 р. вперше передбачив обрання представників адвокатури до вищезначених державних інституцій.

Втім окреслений законом спектр завдань адвокатського самоврядування є дещо неповним, обмеженим. Зокрема, закон лімітував завдання адвокатського самоврядування стосовно формування органів адвокатського самоврядування, надавши право лише на утворення та забезпечення діяльності КДКА. Поза увагою залишилося формування та забезпечення функціонування інших органів адвокатського самоврядування, приміром, Вищої ревізійної комісії інституту адвокатури чи рад адвокатів.

Зрозуміло, що завдання адвокатського самоврядування втілюються у повноваженнях органів адвокатського самоврядування, і, насупроти, ті чи інші повноваження цих органів є виявом виконання завдань адвокатського самоврядування. Того при нормативному формулюванні в законодавстві загальних завдань адвокатського самоврядування необхідно враховувати повноваження усіх органів адвокатського самоврядування.

Втім, закон при визначенні завдань адвокатського самоврядування формулює їх виходячи скоріше з повноважень З'їзду адвокатів України чи конференцій адвокатів, не зважаючи на повноваження інших органів, наприклад, КДКА. Одним з визначальних завдань адвокатського самоврядування, яке не передбачене профільним законом, є формування високого професійного адвокатського корпусу та рішення питань стосовно притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності. Приміром, у формуванні прокурорського, суддівського чи нотаріального корпусу та процесі вирішення їх дисциплінарної відповідальності бере участь низка інститутів громадянського суспільства, натомість, у входженні до адвокатської асоціації

---

²³⁴5 років успіху української адвокатури. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

та визначенні дисциплінарної відповідальності адвокатів участь беруть виключно адвокати. З цією метою створюються відповідні органи адвокатського самоврядування – КДКА, членами яких є лише адвокати. Зауважена особливість є вкрай важливою, позаяк вона відрізняє адвокатуру від інших правових інститутів, а саме питання формування корпусу адвокатів та їх притягнення до дисциплінарної відповідальності реально визначає ці повноваження як самоврядні.

Враховуючи вищезначене вважаємо, що Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» має передбачати положення стосовно наступних завдань адвокатського самоврядування: формування та забезпечення діяльності органів адвокатського самоврядування; формування професійного адвокатського корпусу; притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності.

Усі завдання адвокатського самоврядування, на нашу думку, доцільно класифікувати на внутрішні та зовнішні. Внутрішніми завданнями є: формування та забезпечення діяльності органів адвокатського самоврядування; забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України; формування професійного адвокатського корпусу; сприяння зростанню професійного рівня адвокатів; вирішення питань стосовно притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності; створення оптимальних умов для реалізації адвокатської діяльності. До зовнішніх завдань належать: забезпечення незалежності адвокатів, захист від втручання у виконання адвокатської діяльності; участь у формуванні Вищої ради правосуддя в порядку, передбаченому законом.

Слушною є наукова позиція А. В. Іванцової, яка стверджує, що органи адвокатського самоврядування за своєю природою є органами саморегулюючого об'єднання адвокатів, що формуються цією спільнотою для вираження власних професійних інтересів та здійснюють, передбачені законодавством, повноваження з внутрішнього управління адвокатами задля

забезпечення їх незалежності ²³⁵. Сучасна правова доктрина визначає дві основні моделі саморегулювання: 1) американська модель (норми, правила, приписи, розроблені саморегулювальними інституціями, ніяким чином не затверджуються з боку державних органів); 2) європейська (її ж називають «спільним регулюванням») ²³⁶.

З метою гарантії ефективної діяльності адвокатське самоврядування ґрунтується на певних основах, а саме: домінантах виборності, гласності, обов'язковості для виконання адвокатами всіх рішень органів адвокатського самоврядування, підзвітності, заборони втручання цих органів у професійну діяльність адвоката ²³⁷.

Особливої уваги, у контексті актуалізації проблеми адвокатського самоврядування, потребує аналіз діяльності Національної асоціації адвокатів України (далі – НААУ). Вона є недержавною некомерційною професійною організацією, котра об'єднує усіх адвокатів України та створюється задля забезпечення оптимальної реалізації основних завдань адвокатського самоврядування. НААУ є першою та єдиною загальноукраїнською професійною організацією, до котрої ввійшли всі адвокати України. Разом з тим, НААУ уповноважена ст. 45 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» представляти інститут адвокатури у відносинах з органами державної влади, місцевого самоврядування (їх посадовими й службовими особами), громадськими об'єднаннями, установами, підприємствами, організаціями (незалежно від форм власності) та міжнародними організаціями ²³⁸. НААУ ознайомлює широкий загал із діяльністю адвокатського самоврядування, популяризує правові знання,

---

²³⁵ Іванцова А. В. Ознаки та загальні риси адвокатського самоврядування. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 9. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/533/553>

²³⁶ Ворошило М. І., Кухнюк Д. В. Підходи до розуміння поняття адвокатського самоврядування. *Право: історія, теорія, практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–15 березня 2014 р.)*. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 158.

²³⁷ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

²³⁸ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

здійснює наукові дослідження стосовно проблем адвокатури, розробляє профільні видання, онлайн-ресурси та ін.

НААУ представляє інститут адвокатури у законотворчих процесах, пов'язаних з реалізацією реформ щодо розбудови європейської правової держави. Після створення у 2014 р. при Президентові України Ради з питань судової реформи, НААУ активно виступає за право участі у реформі інституту адвокатури та системи правосуддя. Так, за результатами обговорень лідерів регіональних адвокатських спільнот та комітетів, у березні 2016 р. НААУ скерувала до означеної Ради пропозиції змін стосовно профільного закону. Значним успіхом у контексті реформи правосуддя стало запровадження на конституційному рівні виключного права адвокатів щодо представництва у судах. Відтак, українська адвокатура увійшла в систему національного правосуддя з особливим статусом, який відповідає європейським правовим стандартам, випередивши за темпами реформ окремі країни СНД та Східної Європи ²³⁹. НААУ, по-суті, стало модусом створення незалежного адвокатського самоврядування в пострадянському просторі, який нині передає власний унікальний досвід.

З початку створення НААУ розпочала активну системну співпрацю з національними адвокатурами інших держав, ключовими організаціями та інституціями, які формують сучасну модель юридичної професії. Упродовж 2015–2018 рр. НААУ увійшло до International Bar Association (IBA), Union Internationale des Avocats (UIA), The Council of Bars and Law Societies of Europe (CCBE). Нині асоціація має свої представництва у багатьох державах світу (США, Австралія, Мексика, Франція, Італія, Португалія, Іспанія, Польща, Греція, ОАЕ, Кіпр, Туреччина, Ізраїль та ін.). Оперативне управління в міжнародному напрямку здійснює Комітет НААУ з міжнародних зв'язків. Результатом успішної роботи стало відкриття представництв НААУ в низці іноземних країн, рішення про їх створення приймає Рада адвокатів України за

---

²³⁹5 років успіху української адвокатури. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

поданням цього Комітету. НААУ визнана світовою спільнотою як єдина професійна незалежна організація адвокатів в Україні.

Визначальними напрямками діяльності представництв НААУ є: офіційне представництво інституту української адвокатури у відносинах з адвокатурами інших держав, їх органами, громадськими інституціями, науковими закладами, юридичними та фізичними особами; співпраця з іноземними дипломатичними представництвами в країні пробування; налагодження комунікацій із закордонними партнерами з метою обміну позитивним досвідом між адвокатурами різних держав; встановлення з ними тісного співробітництва задля спільного вирішення різних назрілих проблем; популяризація діяльності НААУ за кордоном та формування позитивного іміджу інституту української адвокатури; організація лекцій, семінарів, тренінгів, коучингів, конференцій та інших інформаційно-освітніх заходів. Уся діяльність представництв НААУ закордоном реалізовується за рахунок коштів меценатів, спонсорів, європейських партнерів, благодійних фондів ²⁴⁰.

Стартом створення єдиної професійної незалежної організації адвокатів в Україні став установчий з'їзд, який був проведений 17 листопада 2012 р. в м. Києві. Відтак, демократичним шляхом створено Національну асоціацію адвокатів України – цілісну систему органів адвокатського самоврядування. Єдина професійна організація від моменту створення набула легітимності та здобула значну довіру з боку адвокатської спільноти. З метою забезпечення оптимального розвитку та стабільної діяльності адвокатського самоврядування було сформовано належну нормативно- правову базу.

Вищим органом адвокатського самоврядування відповідно до ст. 54 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», є З'їзд адвокатів України ²⁴¹. До його складу входять делегати, обрані на конференціях адвокатів регіонів шляхом голосування релятивною більшістю голосів делегатів, які

---

²⁴⁰5 років успіху української адвокатури. URL:https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

²⁴¹Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

брали у них участь. З'їзд адвокатів України повинен скликатися Радою адвокатів України не менше одного разу на три роки. Скликання здійснюється у шістдесяти денний строк у випадках: з ініціативи Ради адвокатів України; на вимогу не менш як однієї третини рад адвокатів регіонів; на вимогу не менш як однієї десятої від загальної кількості адвокатів, які включені до Єдиного реєстру адвокатів України.

До компетенцій з'їзду адвокатів України входить: обрання голови Ради адвокатів України та його заступників, голови Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури і його заступників, голови Вищої ревізійної комісії адвокатури та її членів, а також достроково відкликає їх з вищеназваних посад; затвердження статуту НААУ та вносить до нього правки, зміни; визначення та затвердження правил адвокатської етики; ухвалення положень про Раду адвокатів України, про Вищу ревізійну комісію адвокатури, про Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури; розгляд та затвердження звітів Ради адвокатів України, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, висновків Вищої ревізійної комісії адвокатури; обрання представників (двох членів) до Вищої ради правосуддя; затвердження кошторисів Ради адвокатів України, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та звітів про їх виконання²⁴². Разом з тим, З'їзд адвокатів України у праві прийняти рішення щодо сплати щорічних внесків адвокатів з метою забезпечення ефективної реалізації адвокатського самоврядування, сформулювати оптимальні напрямки їх використання та визначити відповідальність за несплату внесків.

Профільним законом передбачено і те, що у випадку не скликання Радою адвокатів з'їзду адвокатів України упродовж шістдесяти днів з моменту надходження пропозиції про його скликання, адвокати або представники регіональних рад адвокатів, які ініціювали її, приймають рішення про утворення організаційного бюро. Воно користується законодавчим правом

---

²⁴²Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

скликати та забезпечувати належне проведення з'їзду адвокатів України, призначати особу, яка головуватиме на засіданні з'їзду. Зауважимо, що організаційна інформація про з'їзд адвокатів України повинна бути доведена до відома членам не пізніше як за двадцять днів до дня початку його роботи.

У період між з'їздами адвокатів України функціональне призначення адвокатського самоврядування реалізовує Рада адвокатів України. До складу якої входить тридцять членів – голова, його заступники та представники від кожного регіону (по одній особі). Втім, Рада адвокатів України є цілком підконтрольна та підзвітна з'їзду адвокатів України.

Рада адвокатів України покликана передусім, забезпечувати вчасне та належне скликання й проведення з'їзду адвокатів України. Разом з тим, вона веде Єдиний реєстр адвокатів України, контролює своєчасне внесення регіональними радами відомостей до Єдиного реєстру адвокатів України, надання ними відповідних витягів. До функціональних обов'язків Ради адвокатів також входить затвердження регламентів регіональних конференцій адвокатів та їх положень (про раду, про кваліфікаційно-дисциплінарну та ревізійну комісію адвокатів регіону, і зокрема, про комісію з оцінювання якості, своєчасності й повноти надання адвокатами безоплатної правничої допомоги). Щодо зобов'язань фінансового характеру, то Рада визначає розмір й порядок сплати щорічних членських внесків адвокатами (за умови наявності відповідного рішення з'їзду адвокатів України); забезпечує розподіл коштів та їх оптимальне використання; встановлює розмір відрахувань кваліфікаційно-дисциплінарних комісій на забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури²⁴³. В цілому Рада адвокатів України зобов'язана максимально сприяти ефективному функціонуванню рад адвокатів регіонів, координувати їх діяльність, вживати усіх евентуальних засобів щодо якісного забезпечення гарантій адвокатської діяльності та захисту як професійних, так і соціальних прав адвокатів.

---

²⁴³5 років успіху української адвокатури. URL:https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

До адвокатського самоврядування належить і Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури (далі – ВКДКА), яка є колегіальним органом, підконтрольним й підзвітним Раді адвокатів України та з’їзду адвокатів України. Конститутивним завданням діяльності ВКДКА є розгляд скарг на дії чи бездіяльність та рішення кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури (далі – КДКА). Не менш важливим напрямком її діяльності, є всебічне та ґрунтовне узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури. Склад ВКДКА представлений тридцятьма членами – головою та двома його заступниками, які обираються на з’їзді адвокатів України, та представниками від кожного регіону (по одній особі). Як свідчать статистичні дані, з грудня 2012 р. до вересня 2017 р. було проведено – 48 засідань, розглянуто близько 4500 звернень, в результаті який ухвалено – 44 постанови та прийнято – 1139 рішень²⁴⁴. Це, безумовно, підтверджує як ефективність діяльності ВКДКА, так і її значущість у розвитку адвокатського самоврядування в Україні.

Контроль за фінансово-господарською діяльністю НААУ, її органів, Ради адвокатів України, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, рад адвокатів регіонів, діяльністю ревізійних комісій адвокатів регіонів покладено на ВРКА, яка є підконтрольна і підзвітна З’їзду адвокатів України. На виконання вимог чинного національного законодавства секретаріат НААУ, Рада адвокатів України щороку оприлюднює консолідовану фінансову звітність органів адвокатського самоврядування. Фінансова звітність органів адвокатського самоврядування є доступною для широкого загалу з якою можна ознайомитись на офіційному сайті НААУ. За період 2012 – 2017 рр. НААУ перевірялася ВРКА чотири рази, у процесі яких не було виявлено жодних зловживань та порушень. В цілому, упродовж означеного часу, було проведено 35 засідань

---

²⁴⁴5 років успіху української адвокатури. URL:https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

ВРКА, 43 виїзних перевірок, затверджено 66 висновків стосовно органів адвокатського самоврядування²⁴⁵.

У системі Національної асоціації адвокатів України функціонує 14 комітетів, кожний з котрих відповідає за окремий напрямок діяльності адвокатського самоврядування, а саме: захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності; захисту прав людини; з питань адвокатської етики; з міжнародних зв'язків; з питань стратегічного розвитку та визначення пріоритетних напрямків діяльності НААУ; законотворчих ініціатив з питань адвокатської діяльності; з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки; медичного і фармацевтичного права та біоетики; з питань безоплатної правничої допомоги; з питань координації надання правової допомоги учасникам антитерористичної операції, членам їх сімей та переселенцям; експертного забезпечення адвокатської діяльності; з наближенню системи адвокатури України до європейських правових стандартів; з питань медіації; з питань фізичної культури та спорту ²⁴⁶.

НААУ проводить систематичну роботу щодо підвищення професійної кваліфікації адвокатів, з метою її ефективності діє спеціальний департамент, який відповідає за нормативні, організаційні та експертні напрями. Значним здобутком у цій площині стало підписання Меморандуму з Радою правничих та адвокатських товариств Європи (ССВЕ) 16 вересня 2016 р. у Відні в рамках засідання постійного комітету ССВЕ. Нині, ССВЕ є найбільшою професійною організацією правників на європейському континенті. Меморандум передбачає взаємне визнання кваліфікаційних заходів (зокрема, академічних балів або годин підвищення кваліфікації) в інших європейських країнах-членах організації ²⁴⁷.

НААУ активно підтримує видання профільної літератури (методичних розробок, науково-популярних праць з проблематики інституту адвокатури,

---

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ 5 років успіху української адвокатури. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

²⁴⁷ Меморандум ССВЕ про взаємне визнання транскордонного підвищення кваліфікації адвокатів від 16. 09. 2016 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/69d0c18f97b340020eb1_file.pdf

його історії), які курує Центр досліджень адвокатури і права. Як уже нами зауважувалося створено значну низку комітетів, які предметно займаються визначеними напрямками розвитку інституту адвокатури, Вищу школу адвокатури, мережу іноземних представництв. Відтак, кожен адвокат має можливість для власного професійного розвитку, становлення себе як професіонала, у розгалуженій структурі НААУ.

НААУ визначила власну місію розвитку та діяльності в українському суспільстві відповідно до сучасних глобалізаційних викликів. Вона передбачає насамперед оптимальне сприяння незалежності та розвитку адвокатського самоврядування в Україні. Здійснення системної роботи щодо максимального зміцнення авторитету й ролі інституту адвокатури в українському соціумі, реалізацію комплексних заходів з підвищення статусу адвоката, його професії та зростання суспільної довіри до неї. Якісно репрезентувати інститут адвокатури, активно відстоювати його інтереси у відносинах з органами місцевого самоврядування, державної влади, громадськими організаціями та міжнародними інституціями. НААУ повинна брати діяльну участь у процесах впровадження правових реформ й законотворення та сприяти підняттю рівня правової культури соціуму. Ну і, безумовно, забезпечувати гарантії діяльності адвокатів, захищати професійні права адвокатської спільноти, а також сприяти підвищенню рівня професійної підготовки адвокатів, шляхом систематичного підвищення їх кваліфікації адвокатів та гарантувати дотримання етичних стандартів адвокатської діяльності ²⁴⁸.

Гарантії адвокатської діяльності визначають основні заходи стосовно забезпечення виконання адвокатської діяльності без втручання, будь-якого зовнішнього тиску, впливу, перешкод. Втім саморегуляція адвокатської спільноти означає, що певні напрями захисту професійних та соціальних прав, законних інтересів адвокатської спільноти в органах влади, державних установах, органах місцевого самоврядування, громадських інституціях,

---

²⁴⁸5 років успіху української адвокатури. URL:https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

міжнародних установах та організаціях інститут адвокатури повинен реалізовувати самостійно зважаючи на його конститутивні характеристики – незалежність та самоврядність.

У Рекомендаціях № 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів декларується, що адвокатські колегії та інші професійні адвокатські об'єднання необхідно стимулювати до захисту ролі адвокатів у соціумі. Професійним адвокатським об'єднанням потрібно вдаватись до усіх необхідних дій, зокрема і захист інтересів адвокатів у певному органі, у випадках: а) затримання або арешту адвоката; б) будь-котрого рішення розпочати провадження, що ставить під сумнів добросовісність адвоката; в) будь-котрого розшуку адвокатів чи їхнього майна; г) будь-котрого вилучення матеріалів чи документів, які знаходилися у розпорядженні адвоката; д) публікацій у ЗМІ, які вимагають дій від імені адвокатської спільноти ²⁴⁹.

Повноваження НААУ, передбачені її Статутом, конкретизують означені напрями та гарантують дотримання професійних прав адвокатів. Це основне завдання адвокатського самоврядування базується на його організаційних засадах та виконується через повноваження певних органів адвокатського самоврядування. Саме такий захист забезпечує належне виконання інститутом адвокатури її конститутивного призначення, визначальної функції – надання правничої допомоги.

Аналіз діяльності НААУ дозволяє нам визначити функції цієї адвокатської організації, а саме: представницька; захисна; пропагандистська; інформаційна; нормотворча; функція контролю; превентивна; освітянська; виховна; видавнича; дослідницька; організаційна; міжнародного співробітництва.

Відтак, НААУ є потужною та авторитетною професійною організацією, яка стоїть на засадах служіння як адвокатській спільноті, так і суспільству

---

²⁴⁹ Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів від 25 жовтня 2000 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf

загалом. Нині, вона користується беззаперечним національним і міжнародним визнанням, виступає дійовим інструментом захисту прав громадян в Україні, є ефективним гарантом незалежного статусу кожного адвоката та його професійної свободи.

Наявна система адвокатського самоврядування в Україні викликає низку проблем, які вимагають розв'язання. Передусім, це питання цивільно-правової дієздатності НААУ, а також органів адвокатського самоврядування як юридичних осіб. Згідно ч. 1 ст. 92 Цивільного кодексу особа набуває цивільних прав та обов'язків та реалізовує їх через свої органи, що діють згідно чинного закону та установчих документів та закону. Відповідно до ч. 3 ст. 45 профільного закону НААУ виступає юридичною особою, яка діє через організаційні форми адвокатського самоврядування, визначені цим законом. Отож, органи адвокатського самоврядування де-факто є органами НААУ, через котрі вона діє, хоч і закон прямо не визначає органи адвокатського самоврядування органами НААУ.

Також зі закону виходить те, що і НААУ взагалі, та певні окремо визначені органи адвокатського самоврядування (ВКДКА, КДКА, ради адвокатів регіонів) є юридичними особами. Така структура цивільно-правової моделі суб'єктів правовідносин – юридичних осіб, на нашу думку, обумовлює нетипову ситуацію, за обставин якої орган однієї юридичної особи виступає сам юридичною особою. Така обставина викликає, передусім, проблему кваліфікації діянь певного органу адвокатського самоврядування – юридичної особи: чи це є власними діяннями, які формують права та обов'язки для певного органу адвокатського самоврядування як юридичної особи, чи є вони діяннями органу НААУ, у результаті котрих постають права та обов'язки для НААУ. Незрозумілість цього питання, передусім, ускладнює визначення суб'єкта майнових відносин за участі НААУ та органів адвокатського самоврядування, суб'єкта майнової відповідальності у цих відносинах, їх спосібності бути позивачами або відповідачами у суді. Орім того, повстає наступне питання, через які саме органи сама НААУ як суб'єкт правовідносин

набирає майнових прав та обов'язків. Так, підпункт 15. 5 Статуту НААУ визначає, що розпорядження майном НААУ реалізують у межах визначеної цим документом компетенції належні органи НААУ, проте перелік цих органів є спірним.

Зважаючи на вищенаведене можемо зробити висновок, що цивільно-правовий статус органів адвокатського самоврядування не є повністю узгоджений з концепцією цивільного права та вимагає подальшого розвитку й значного удосконалення.

Демократизація адміністративних відносин в українському суспільстві та надання державою значно більших повноважень регіонам має сходиться й з тенденціями в інституті адвокатури. Всі найважливіші питання розвитку та діяльності інституту адвокатури повинні проходити всебічне публічне обговорення на місцях й тільки затим ставати предметом обговорення на З'їзді адвокатів України. Незалежність адвокатського самоврядування зобов'язана проявлятися і в тому, що ні регіональні, ні центральні органи НААУ не можуть брати на себе обов'язків, які вони не спроможні виконати самостійно та за власний кошт.

У процесі аналізу проблем самоврядування завше актуальним є питання його територіальної організації. У контексті аналізу місцевого самоврядування справедливо зауважує В. Шарий, що територіальна організація – це одне з найголовніших питань формування системи місцевого самоврядування як в певній державі, так і у світовому вимірі. Саме вибір оптимальних меж території, на котрій має здійснюватися місцеве самоврядування, залежить від різних протилежно діючих чинників, тому дослідження у цьому напрямку є завжди актуальними ²⁵⁰.

Національний та регіональний рівні системи органів адвокатського самоврядування визначають територіальну організацію адвокатського самоврядування, яка формується на базисі адміністративно-територіального

---

²⁵⁰ Шарий В. І. Територіальна організація місцевого самоврядування: ефективність управління надвеликими агломераціями та мегалополісами. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 261.

устрою. Центральні органи адвокатського самоврядування побудовані на загальнодержавному рівні, регіональні – на обласному, відповідно до адміністративно-територіального поділу України. Однак така дворівнева система, на нашу думку, є недосконалою, позаяк вона належно не вбезпечує безпосередню участь адвокатського корпусу у вирішенні проблем самоврядування, не відображує всі наявні в українському суспільстві форми адвокатського самоврядування.

Зокрема, нині на законодавчому рівні не регламентована первинна форма здійснення адвокатського самоврядування, що територіально найбільш приближена до них – збори адвокатів. До компетенції яких передусім віднесено обрання делегатів на регіональні конференції адвокатів. Втім, законодавством про адвокатуру та адвокатську діяльність узагалі не визначено порядок проведення цих зборів, їх компетенцію та квоту представництва.

Існуюча система органів адвокатського самоврядування в Україні, діє за правилом «згори донизу», а має організовуватися вільно, в адвокатських спільнотах у регіонах. Адвокатське самоврядування не повинно насаджуватися механічно, воно має формуватися як органічна можливість вирішення адвокатами будь-яких питань організації інституту адвокатури.

Ефективний розвиток адвокатського самоврядування забезпечується передусім незалежністю самого інституту адвокатури. Тому, повинні існувати не лише надійні механізми забезпечення принципу незалежності, але й безумовне його дотримання. Національним законодавством України принцип незалежності адвоката в процесі адвокатської діяльності закріплений у статті 4 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»²⁵¹. Зокрема, в преамбулі Правил адвокатської етики в Україні проголошується, що «адвокатура України – це недержавний самоврядний інститут, який забезпечує здійснення представництва, захисту та надання інших видів професійної правничої

---

²⁵¹ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

допомоги на професійних основах, а теж самостійно вирішує питання щодо організації та діяльності адвокатури»²⁵².

Засади організації й діяльності інституту адвокатури, функціонування належного адвокатського самоврядування та здійснення безперешкодної адвокатської діяльності визначаються українським законодавством. Втім, істотну роль у забезпеченні гарантій адвокатської діяльності здійснюють міжнародно-правові документи. Позаяк, ст. 9 Конституції України декларує, що діючі міжнародні договори, згода на обов'язковість яких ухвалена Верховною Радою України, виступають частиною національного законодавства.

Самоврядність та незалежність адвокатської професії, як її конститутивні цінності, декларуються міжнародно-правовими актами, а саме: Рекомендаціями Ради Європи № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів, ухваленою 25 жовтня 2000 р. на 727 засіданні заступників міністрів²⁵³; Основними принципами ООН щодо ролі адвокатів від 14 грудня 1990 р.²⁵⁴; Хартією основних принципів європейської юридичної професії²⁵⁵; Загальним кодексом поведінки європейських адвокатів²⁵⁶. Принципи, визначені цими документами, з одного боку є досить простими та зрозумілими, з іншого – настільки ґрунтовно продуманими та змістовними, що виступають своєрідними заповідями сучасного європейського адвоката. Як слушно зауважує експерт програми «Адвокат Майбутнього» О. Жуковська, що якими б різноманітними не були варіації портретів інститутів адвокатури у різних країнах, основні риси її обличчя повинні залишатись незмінливими, щоб могли зберегти генетичну

---

²⁵² Правила адвокатської етики. Постанова Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури від 17 листопада 2012 року. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12>

²⁵³ Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів від 25 жовтня 2000 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf

²⁵⁴ Основні принципи ООН щодо ролі адвокатів від 14 грудня 1990 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_313

²⁵⁵ Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів. *Адвокат майбутнього*. URL: http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Hartiya_brenduvannya.pdf

²⁵⁶ Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343

пам'ять та ідентичність адвоката як носія виняткової місії в соціумі ²⁵⁷. Таким чином, одним з визначальних чинників забезпечення гарантій адвокатської діяльності є імплементація положень національного законодавства з проблем інституту адвокатури та адвокатської діяльності до норм міжнародно-правових документів.

Правнича наука на значному науковому рівні обґрунтовує принцип незалежності інституту адвокатури. Зосереджується увага на тому, що незалежність адвокатури передбачає дві складових, з яких перша – незалежність адвокатури та адвокатських об'єднань як інституцій, які здійснюють адвокатську діяльність, і, друга – незалежність самих адвокатів у процесі їх діяльності. Характеризуючи принцип незалежності адвокатури більшість науковців передусім, досліджують незалежність адвокатури загалом, і лише затим – незалежність адвоката. Втім, є й наукова позиція щодо існування окремішнього принципу незалежності адвоката ²⁵⁸[23, с. 172], проте зміст аналізу його знову ж таки охоплює собою незалежність інституту адвокатури ²⁵⁹.

Істотною є саме незалежність адвоката у процесі здійснення адвокатської діяльності, себто функціональний принцип, а незалежність інституту адвокатури виступає однією з організаційних основ, яку в контексті незалежності адвоката при виконанні адвокатської діяльності необхідно аналізувати як гарантію забезпечення саме такої незалежності.

Разом з тим, незалежність інституту адвокатури не доцільно розглядати як самостійний принцип, позаяк в силу системності принципів організації та діяльності вона виступає основною гарантією принципу незалежності адвоката й знаходить свій вияв у корпоративному самоврядуванні адвокатурою. Саме

---

²⁵⁷ Жуковська О. Хартія основних принципів європейської адвокатської професії – тепер і українською. URL: <http://legalspace.org/ua/biblioteka/korisni-poradi/item/9124-khartiia-osnovnykh-pryntsyviv-ievropeiskoi-advokatskoi-profesii-teper-i-ukrainskoiu>

²⁵⁸ Калинюк С. С. Інститут адвокатури в механізмі реалізації права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2015. С.172.

²⁵⁹ Там само. С.114–135.

незалежність інституту адвокатури є базисом адвокатського самоврядування, його органічною складовою [24].

Аналізуючи незалежність інституту адвокатури необхідно чітко розуміти від кого і для чого вона повинна бути незалежна. Відтак, для чого – для того, щоб шляхом здійснення своєї конституційної місії – захисту прав і свобод фізичних, юридичних осіб мати дійсну можливість захищати їх права та інтереси, не допускати їх порушення, зокрема і з боку держави, що є особливо важливим. Від кого – передусім, від держави в особі її владних органів й посадових осіб [25, с. 430].

У висновку Міжнародної асоціації адвокатів слушно актуалізується необхідність підтримки незалежності правничої професії, проте зауважується, що ніяка держава не в спроможі миритися з абсолютною незалежністю адвокатської професії, та й будь-якою іншою професією в нинішньому суспільстві.

У цьому ж міжнародно-правовому документі незалежність адвокатури тлумачиться, як: 1) незалежність від впливу держави, під яким розуміється втручання у відносини адвоката та клієнта, що заважає виконанню першим власних професійних обов'язків; 2) незалежність способом самоврядування – адвокатура та її члени зобов'язані самостійно управляти своїми справами. Втім державні органи та посадові особи можуть виявляти певний інтерес до діяльності інституту адвокатури; 3) незалежність, визначальною засадою якої є порядність адвоката ²⁶⁰.

Захист від всяких спроб державного втручання у регулювання інституту адвокатури загалом, та діяльність адвокатів зокрема є одним з головних пріоритетів НААУ. Незалежність та саморегулювання інституту адвокатури забезпечується наступними шляхами: надання права кожному адвокату бути обраним та обирати органи адвокатського самоврядування як регіонального,

---

²⁶⁰ 23. Калинюк С. С. Інститут адвокатури в механізмі реалізації права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2015. С.120.

так і національного рівня. Зауважимо, що до складу органів адвокатського самоврядування обираються виключно адвокати, які повинні мати не менше п'яти років адвокатського стажу та обов'язково бути внесеним до ЄРАУ; формування органів адвокатського самоврядування регіонального рівня як окремих юридичних осіб з повним спектром повноважень та власним бюджетом. НААУ не в праві втручатися у професійну практику адвокатів та діяльність регіональних органів адвокатського самоврядування; володіння виключним правом встановлення кваліфікаційних вимог щодо набуття адвокатської професії, застосування дисциплінарних процедур відносно практикуючих адвокатів та визначення порядку підвищення їх професійної кваліфікації. Утилітарна реалізація означених повноважень покладена на ВКДКА та КДКА ²⁶¹. Внаслідок, мобільного реформування інституту адвокатури та оперативному розвитку адвокатського самоврядування НААУ є лідером змін у Східній Європі та на теренах СНД.

Стосовно окремих повноважень адвокатського самоврядування: визначити й ухвалювати Правила адвокатської етики може лише з'їзд адвокатів України; ведення Єдиного реєстру адвокатів є виключною компетенцією Ради адвокатів України; рішення адвокатського самоврядування мають обов'язковий характер для всіх адвокатів; система адвокатського самоврядування є на самофінансуванні, яке здійснюється шляхом щорічних членських внесків адвокатів та благодійних коштів ²⁶².

З метою гарантування незалежності адвокатура в Україні діє за модусом корпоративного самоврядування. Позаяк, адвокатське самоврядування є запорукою запобігання неправовому впливу на адвоката у процесі здійснення ним професійної діяльності та ефективності управління в системі адвокатури. Незалежність адвокатури від державних органів, її самостійність є одним із визначальних моментів належної організації цього правового інституту. Так, у

---

²⁶¹ 5 років успіху української адвокатури. С. 18. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf

²⁶² Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

«Стандартах незалежної юридичної професії»²⁶³, ухваленої Міжнародною асоціацією юристів у вересні 1990 р., акцентується, що незалежність юридичної професії – це конститутивна гарантія реалізації захисту прав людини, доконечна для отримання якісної правничої допомоги. І тому, щоб ця допомога була високоякісною та дійсно професійною, в Україні функціонує адвокатське самоврядування – визначена національним законодавством система органів, яка надає кожному адвокату право на здійснення правових гарантій адвокатської діяльності, метою яких є забезпечення правничої допомоги на доволі високому професійному рівні.

Таким чином, нині в Україні створено розгалужену систему органів адвокатського самоврядування як на загальнодержавному, так і регіональному, так рівні, цілю яких є представництво інтересів кожного адвоката, формування засад та правил, яких має дотримуватись адвокатська спільнота. Така система адвокатського самоврядування має на меті формування окремішньої, незалежної від держави, системи самоорганізації та самоуправління всього адвокатського корпусу. А це, передусім, повинно консолідувати усіх адвокатів, сприяти постійному підвищенні їх професійної кваліфікації, діяти як єдиний суб'єкт з метою захисту прав. Разом з тим, органи адвокатського самоврядування в українському суспільстві знаходяться лише на етапі їх становлення, а тому питання ефективності їх діяльності, здійснення покладених на них функцій, дійсне представництво та рівень самоорганізації адвокатської спільноти повинно стати предметом подальшого наукового опрацювання.

---

²⁶³ Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної асоціації юристів. URL: <http://bibliograph.com.ua/kodex-9/24.htm>

РОЗДІЛ VII

ПРАВОВА МОДЕЛЬ ПАРТНЕРСТВА СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Формування та розвиток громадянського суспільства суверенної національно-демократичної держави Україна – імператив її успішного розвитку. Правову державу як основу демократичної неможливо побудувати без розвинутого громадянського суспільства, так і громадянське суспільство не може існувати без правової держави. Характерологічною особливістю сучасного реформування є запровадження концепції сервісної держави в якій влада, зокрема судова, постає інструментом служіння людині.

Безумовно, становлення незалежної та неупередженої судової системи неможливе без довіри громадян до судових процесів і рішень, без підтримки інститутів громадянського суспільства, що сприятиме виробленню оперативного зворотного зв'язку між державою та соціумом. Відтак, особливої актуальності набуває пошук моделі взаємодії інститутів громадянського суспільства та судової влади, яка здатна забезпечити партнерські відносини між державою та її громадянами, стимулювати громадянську активність і, у кінцевому підсумку, гарантувати підвищення авторитету та довіри соціуму до судової влади.

Проблеми функціонування органів судової влади та інститутів громадянського суспільства присвячено достатньо велику кількість наукових праць, які заклали фундамент у дослідження обраної проблематики. Безпосередньо питання взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства досліджували: Д. Баронін, М. Булкат, М. Вільгушинський, Л. Вінокурова, С. Гладій, В. Городовенко, П. Каблак, І. Марочкін, Л. Москвич, Л. Наливайко, О. Овсяннікова, В. Олійник, С. Прилуцький та ін.

Втім, незважаючи на значну низку наукових робіт зарубіжних й вітчизняних дослідників, присвячених проблемам судової влади та громадянського суспільства, практично, більшість аспектів їх взаємодії залишаються доволі дискусійними. Окрім того, у глобалізованому світі реалії громадянського суспільства динамічно змінюються, що вимагає щоразу нового теоретичного осмислення особливостей цих трансформацій. У наукових розвідках вчених практично не висвітлюються типологічні риси української моделі демократичних перетворень, зокрема в контексті взаємовпливу судової влади та громадянського суспільства. Все це, ми можемо сфокусувати в корисний результат – вироблення моделі позитивної взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства.

Формування громадянського суспільства та правової держави висуває низку проблем, які доконче вирішити у процесі реалізації судово-правової реформи. Визначальними завданнями цієї реформи є піднести соціальний престиж суду, поставити його у незалежне становище, зробити його надійним гарантом кожної людини та забезпечити справедливе правосуддя. Як слушно зауважує В. Четвернін, «основні механізми саморегулювання громадянського суспільства – це вільний ринок (економічний механізм), політична свобода і вільний доступ до незалежного правосуддя (юридичний механізм)»²⁶⁴.

В Україні, яка обрала громадянське суспільство одним зі стратегічних пріоритетів суспільного розвитку, актуальним є формування сильної та незалежної судової гілки влади, спосібної швидко й ефективно реагувати на всі суспільні потреби, задовольняти інтереси громадян – забезпечуючи справедливе правосуддя. З метою оперативної реалізації судової реформи, постає об'єктивна необхідність пошуку модусів підвищення ефективності взаємодії між органами судової влади та інститутами громадянського суспільства. Конструктивний вплив громадянського суспільства, зокрема, й

---

²⁶⁴ Проблемы общей теории государства и права: учебник для юридических вузов. Москва: Норма-ИНФРА, 1999. С.628.

виконання ним контрольної функції, має стати потужним каталізатором цього процесу та гарантією дотримання відповідних міжнародних стандартів.

Беручи до уваги складні умови перехідних економічних відносин й модернізацію публічної влади можемо стверджувати, що становлення незалежної та дієвої судової влади в Україні не зможе відбутися без прямої та активної ролі соціуму. Тим самим шлях до зміцнення громадянського суспільства має проходити через пряму участь громадян у політичному житті держави та організації відповідальної судової влади ²⁶⁵.

У правовій державі суди покликані встановлювати та підтримувати атмосферу законності й правопорядку, виступати своєрідним арбітром між державою і людиною, а також до певної міри між різними гілками влади ²⁶⁶. Отже, судова влада будучи інтегрованою в державний механізм, здійснює функцію посередника в соціальних конфліктах між учасниками суспільного життя та являє собою достатньо ефективний засіб їх розв'язання. У цьому вбачається визначальна соціальна цінність правосуддя та головна причина «конституювання» інститутами громадянського суспільства судової влади. Водночас, судова влада та інституції громадянського суспільства як обов'язкові системні компоненти правової держави мають причинно-наслідковий зв'язок, що виступає об'єктивною умовою їх ефективного функціонування. У державі, в якій відсутня громадянська ініціатива, не може бути незалежної судової влади, а нігілістичні настрої масової свідомості щодо легальних (правових) форм задоволення власних потреб й захисту інтересів знищують об'єктивні основи існування судової влади ²⁶⁷. Отже, розвиток одного феномену є неможливий без адекватних змін іншого, що в цілому забезпечує їх еволюцію та сприяє утворенню правової держави.

---

²⁶⁵ Гриценко І. С., Прилуцький С. В. Судова влада і громадянське суспільство: концепт взаємодії. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 245–246.

²⁶⁶ Наливайко Л. Р., Олійник В. М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства. Дніпро: Дніпроп. держ. унт внутр. справ, 2019. С. 58.

²⁶⁷ Прилуцький С.В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя: теоретико-правовий аспект. *Кримінальне право та кримінологія*. 2010. № 1. С. 243.

Звідси, ступінь самостійності, незалежності й авторитету судової влади визначається рівнем правосвідомості та правової культури суспільства, його історичними особливостями, традиціями, пануванням тоталітарної або правової державності. Як справедливо відзначають Л. Наливайко та В. Олійник, в Україні існує вагома демократична спадщина при тонкому прошарку демократичних традицій, і тому лише на сучасному етапі становлення правової держави можемо говорити про створення реальних основ демократизму. Відтак видається, що основне завдання при дослідженні судової влади, її ролі у розвитку громадянського суспільства в нашій державі полягає в пошуку та реконструкції тих демократичних принципів, які лежать в основі національної правової культури і можуть бути розвинені у процесі позитивної взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства ²⁶⁸. Адже, і становлення незалежної судової влади як обов'язкової ознаки правової держави, так і розвиток інститутів громадянського суспільства мають спільну місію – зміну поведінки соціуму, які передбачають елімінацію широко поширених стереотипів масової правосвідомості щодо соціальної активності людей.

Важливою проблемою у період становлення та розвитку правової держави, формування громадянського суспільства постає проблема сутності судової влади і гарантій забезпечення її незалежності. Позаяк, саме незалежність судової влади України загалом та суддів зокрема є однією з вагомих демократичних засад суспільства, реалізація якої – необхідна умова побудови правової держави. Функціонування самостійної й авторитетної судової влади, яка відповідає європейській системі цінностей та стандартам захисту прав людини, є визначальною передумовою існування демократичного суспільства, що керується верховенством права.

Світова практика сучасних демократичних країн показує, що судова влада – це результат політичного компромісу, який досягається між

---

²⁶⁸ Наливайко Л. Р., Олійник В. М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства. Дніпро: Дніпроп. держ. унт внутр. справ, 2019. С.58.

законодавчою та виконавчою владою. Синхронно незалежна судова влада – це результат компромісу, що досягається між державою та громадянським суспільством. Адже, саме за допомогою відповідних інститутів громадянського суспільства попереджається й не допускається виключна підлеглисть судової влади державі в особі її органів чи посадових осіб. С. Прилуцький шукаючи балансу між державою та громадянським суспільством вважає, що спільний компроміс між ними у питаннях організації судової влади та здійснення правосуддя здійснюється, передусім, у формі громадянського контролю. Зокрема, суспільство має реалізовуватися через відповідні механізми організації суддівського корпусу, шляхом безпосередньої участі представників громадянськості (присяжних). Рівновазі між суспільством та державою повинна сприяти адвокатура як незалежний правозахисний інститут громадянського суспільства, що має виступати важливою опорою судової влади. Окрім того, громадський контроль над судовою владою має здійснюватися через відкритість правосуддя (гласність та відкритість судочинства), доступність засобів масової інформації до судової інформації та її об'єктивне висвітлення ²⁶⁹.

Зосереджуючи увагу на проблемах налагодження взаємодії громадськості та судової влади, слід прийняти за аксіому, що доконечною умовою є транспарентність судової влади. Більшість вчених сходяться на думці, що транспарентність є однією з основних засад усіх гілок влади, яка забезпечує розвиток демократії, громадянського суспільства в сучасному світі. Транспарентність як засадниче поняття в тісному взаємозв'язку поєднує декілька категорій, таких як: прозорість, відкритість, гласність, доступність, громадську участь тощо, які визначають форми та способи функціонування державної влади у демократичній державі.

Для нас з цієї позиції важливо зауважити, що відсутність хоча б одного з перелічених компонентів принципу транспарентності не дозволяє

---

²⁶⁹ Прилуцький С.В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя: теоретико-правовий аспект. *Кримінальне право та кримінологія*. 2010. № 1. С. 236.

забезпечувати ефективність судової влади як інструменту демократії. Транспарентність судової системи за своїм сутнісним навантаженням є багатостороннім поняттям, яке у вітчизняній правничій науці протягом останнього часу активно обговорюється. Так, транспарентність аналізується як: принцип судової влади (В. Городовенко); організаційний аспект судової системи і юридичної діяльності суду (О. Овсяннікова); інформаційна доступність суду (О. Абросімова); інструмент комунікації між державою та громадянським суспільством (Т. Андрійчук, Е. Афонін, І. Ібрагімова, О. Суший); правовий режим, спрямований на забезпечення оптимального стану інформаційної відкритості судової влади (І. Спіцин).

Метою цієї статті є аналіз транспарентності в контексті комунікації органів судової влади з інститутами громадського суспільства, забезпечення ефективного діалогу влади з громадськістю. Вивчення зарубіжного досвіду діяльності недержавних інституцій показує, що ініціативи та активна позиція останніх сприяють розвитку держави на позиціях демократії, гуманізму та забезпечення прав людини. Натомість становлення інституту демократичної громадянськості передбачає транспарентність та відкритість влади громадянам у процесі підготовки та прийняття політичних рішень. Як слушно зауважує О. Афанасьєва, поява імперативу транспарентності зазвичай пов'язується із поступальним розвитком публічного права і демократії, і в той же час його поява фіксує певний дефіцит інституційної якості. Іншим словами, транспарентність – це слоган, який лаконічно та коротко формулює сучасний соціальний запит ²⁷⁰.

Багатозначний функціональний характер феномену транспарентності констатується всіма науковцями, втім змістовно найбільш вдало, на нашу думку, дефінізувала В. Ярошенко, а саме – це: необхідна властивість, умова відповідальності та ефективності державної влади; форма взаємодії держави та громадян, яка забезпечує участь громадян у суспільно-політичному житті;

---

²⁷⁰ Афанасьєва О. В. «Открытое государство» в понятийной системе обществознания. *Вопросы государственного и муниципального управления*. 2014. № 1. С. 182–183.

спосіб досягнення суспільної злагоди та громадянського консенсусу; ефективний спосіб забезпечення прав громадян; інструмент, який забезпечує двосторонній політичний зв'язок між державою та громадянським суспільством «на вході» – соціальне замовлення та «на виході» – зворотній зв'язок і контроль; інструмент політичної соціалізації; фактор національної і інформаційної безпеки; маніпулятивна технологія.

Компонентами транспарентності є: 1) нормативний – законодавче закріплення прозорості та відкритості владних інституцій; 2) інституціональний – наявність організаційних структур – форм, механізмів, процедур як влади так і громадянського суспільства (двох рівнів – внутрішній – між самими органами влади і зовнішній – між владою і громадянами); 3) особистісний – прозорість і відкритість діяльності посадових осіб, що передбачає відповідний рівень політичної культури, етики і професіоналізму ²⁷¹.

Необхідність забезпечення прозорості судової діяльності сьогодні актуалізується двома чинниками. По-перше, судовій владі дедалі частіше делегуються функції щодо формування застосованого права при розгляді конкретних справ, які є аналогічні правотворенню. Це, звісно, є адекватним результатом процесу розвитку та ускладнення правових відносин, вимог забезпечення прав людини, інтернаціоналізації права. Зростаюче значення судової влади диктує, відповідно, значно більшого соціального контролю за її діяльністю, що може бути забезпечений лише за умови прозорості судової практики.

По-друге, питання ефективної судової влади згідно до зарубіжних підходів, тісно перекликається із колом принципів запобігання корупції. Корупційні діяння в межах судової системи можуть переслідувати різні цілі: від прийняття неправомірного рішення до елементарного прискорення

---

²⁷¹ Ярошенко В. М. Транспарентність та відкритість влади як механізми становлення інституту демократичної громадянськості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія.* 2012. Т. 182, Вип. 170. С. 87.

судового розгляду справи. Вирізняють два види корупції, які найбільше стосуються судової системи: політичне втручання в судові процеси носіїв законодавчої і виконавчої та підкуп суддів. Прозорість судової влади може забезпечити лише значне зниження рівня корупції як у сфері зміцнення її незалежності від політичного тиску, так і перешкодження процесам прямого підкупу суддів²⁷². Це ставить засаду транспарентності, по-суті, на друге місце за значенням після верховенства права, позаяк обидва ці принципи мають розгалужену систему елементів, що разом формують фундамент справедливого правосуддя. Розвиток концепції транспарентності судової системи є однією із найбільш консеквентних світових тенденцій щодо реформування судової влади.

Серед існуючого у науці різноманіття дефініцій транспарентності судової системи, в контексті нашого дослідження заслуговує уваги позиція О. Хотинської-Нор. Опираючись на розроблені в теорії функції транспарентності державної влади, враховуючи специфіку реалізації судової влади (її соціальне призначення), дослідниця формулює наступні:

- інформаційна – забезпечення суспільства інформацією про функціонування судової системи;
- просвітницька – завдяки належному рівню поінформованості про діяльність судової системи громадяни стають більш обізнаними про свої права та свободи, а також способи та механізми їх захисту;
- профілактична – передбачає виявлення фактів порушення прав і свобод людини у судовій системі та сприяє ліквідації та профілактиці кризових явищ у ній (корупції, впливу і тиску на суддів, низької кваліфікації суддівських кадрів тощо);
- стимулююча – спонукає до змін у суспільній свідомості, розвитку громадянської активності та правової культури тощо;

---

²⁷² 8. Хотинська-Нор О. З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 178.

– комунікативна – забезпечує відкритий діалог судової системи з суспільством;

– захисна – захищає судову систему від необґрунтованої критики та політичного тиску (чим більше суспільство поінформоване про роботу та ефективність судової системи, тим менше можливостей у політичній владі для реалізації безпідставних змін у судовій системі з точки зору власної вигоди);

– створення та забезпечення можливостей впливу суспільства на розвиток судової системи, процес її реформування;

– забезпечення громадського контролю за діяльністю судової влади ²⁷³.

Як бачимо, основою транспарентності судової системи виступає тісна взаємодія із громадянським суспільством, яка фактично передбачена кожною із перелічених функцій. Тому транспарентність як феномен характеризує з одного боку вплив судової системи на людину як носія та елемента соціальної структури суспільства. Відтак, транспарентність судової системи забезпечує формування належного рівня розуміння соціумом різних аспектів діяльності судової влади, а відтак сприяє зростанню обізнаності громадян в правових нормах та вихованню правової культури. Саме розвиток транспарентності судової системи у напрямі вчасного, конструктивного, цілковитого, достовірного та актуального інформування соціуму про діяльність судової системи, безпосередньо впливає на еволюцію масової свідомості як передумову формування громадянського суспільства. Отже, від цього залежать й суспільні настрої до судової влади, які зумовлюють фактичне ставлення громадськості до судової системи.

Інформацію про функціонування судової системи, яка впливає на зміни в громадянському суспільстві, зокрема, суспільну свідомість, її структуру можна розглядати з різних позицій. Так, О. Абросімова виокремлює декілька видів інформації про правосуддя, що повинна бути доступна зацікавленому суб'єкту, які, на думку дослідниці, водночас є визначальними формами

---

²⁷³ Хотинська-Нор О. З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 179.

транспарентності судової влади. До них належить: 1) інформація про суд; 2) інформація про суддівське самоврядування; 3) інформація про конкретний судовий процес ²⁷⁴.

Згідно позиції О. Овсяннікової, найбільш актуальною для суспільності є можливість отримання наступної інформації: 1) про суд як орган державної влади; 2) про органи суддівського самоврядування та суддів; 3) про конкретний судовий процес; 4) можливість отримати доступ до судових рішень ²⁷⁵.

Розглядаючи транспарентність судової системи як чинник формування громадянської свідомості суспільства, найбільш значимою та змістовною з погляду впливу на соціум є інформація, спрямована на широку (необмежену) аудиторію (масова інформація). Відтак, це інформація:

1) про організацію судової системи в державі. Йдеться про такі прописні істини як засади організації системи судів: їх предметну та територіальну юрисдикцію; розмежування судової спеціалізації; ієрархію судових інстанцій та їх повноваження; організаційні основи діяльності інституту адвокатури;

2) про процесуальний аспект діяльності судової системи. До цієї групи входять відомості про склад суду та порядок його формування, про порядок звернення до суду, порядок оскарження судових рішень, про судові рішення, про судову практику у справах, які є найбільш актуальними та поширеними на певному етапі суспільного розвитку, про право на захист і правничу допомогу;

3) про суддів і адвокатів. Цей вид інформації передбачає собою відомості про доступ до суддівської та адвокатської професії, дані про кандидатів на посаду суддів та суддівську кар'єру, про притягнення до відповідальності суддів і адвокатів, про їх права та обов'язки. Також сюди

---

²⁷⁴ Абросимова Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. Москва: Институт права и публичной политики, 2002. С.123–124.

²⁷⁵ Овсяннікова О. О. Транспарентність судової влади: поняття та зміст. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 4 (55). С. 231.

необхідно віднести доступність відомостей про майно та рівень доходів суддів та членів їх сімей;

4) про резонансові судові процеси: їх хід та результати;

5) про судову реформу. Така інформація повинна розкривати відомості про мету та цілі реформування судової системи, конкретні заходи та терміни, а теж очікуванні результати.

На думку О. Хотинської-Нор особливістю інформаційної складової транспарентності судової системи як чинника, що здійснює безпосередній вплив на еволюцію громадської свідомості, є семантичний аспект інформації, яка спрямовується до масової, індивідуально невизначеної аудиторії, й відображає функціонування судової системи як соціального інституту суспільства ²⁷⁶.

Необхідно відзначити, що як на законодавчому рівні, так і безпосередньо у судовій системі докладено чимало зусиль у напрямі розвитку її транспарентності. Зокрема, йдеться про імплементацію міжнародних норм, і прийняті основоположні законодавчі акти у цій сфері, а також про внутрішньо-системні заходи, цілеспрямовані на доступність, відкритість, прозорість та зрозумілість судової системи для соціуму. Використання новітніх форм взаємодії та комунікації судової системи з суспільством дозволяє розвиватися транспарентності судової системи як інструменту, за допомогою якого формується таке суспільне ставлення до судової системи, при якому громадяни реалізують своє право бути поінформованими про те, що відбувається у судовій системі та навколо неї, здійснюють контроль за її функціонуванням, внаслідок чого змінюється та еволюціонує громадянська свідомість суспільства.

Засада взаємодії з громадськістю та впливу громадськості на судову владу є однією із визначальних домінант принципу транспарентності. Так, дослідник цієї концепції А. Галай стверджує: вивчення іноземного досвіду дає

---

²⁷⁶ Хотинська-Нор О. З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 180.

змогу стверджувати, що ініціативи та активна позиція недержавних інституцій сприяють розвитку держави на позиціях демократії, гуманізму та забезпечення прав людини. До змісту принципу транспарентності належить ціла група засадничих основ: участь інститутів громадянського суспільства в розробленні та обговоренні проектів нормативно-правових актів; здійснення взаємоконтролю щодо розв'язання проблем, що мають важливе суспільне значення; надання інститутами громадянського суспільства соціальних послуг населенню на виконання завдань та функцій держави; утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, робочих груп; співпраця щодо підготовки кадрів; одержання органами судової влади інформації, зібраної недержавними інституціями ²⁷⁷.

Судова влада в сучасному суспільстві, будучи інтегрованою у державний механізм, має виконувати функцію посередника в суперечках між учасниками суспільного життя і являє собою доволі ефективний засіб примирення і розв'язання соціальних конфліктів. У цьому вбачається головна соціальна цінність правосуддя і основна причина, через яку суб'єкти соціального життя конституують судову владу. Водночас судова влада (як і інші гілки влади) та структури громадянського суспільства є генетично пов'язаними. У суспільстві, де немає місця для громадянської ініціативи, не може існувати і незалежна судова влада, а значне поширення нігілістичних настроїв масової свідомості щодо легальних форм задоволення своїх потреб і захисту інтересів руйнує фундамент існування судової влади ²⁷⁸.

Висновки. Таким чином, дослідження форм взаємодії судової влади та інститутів громадянського суспільства, які забезпечують участь громадян у суспільно-політичному житті, транспарентність і відкритість влади виявляється важливим механізмом становлення правової держави й формування інституту демократичної громадянськості. Громадянське

---

²⁷⁷ Галай А.О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління: монографія. Київ: КНТ, 2015. С.335–336.

²⁷⁸ Гриценко І. С., Прилуцький С. В. Судова влада і громадянське суспільство: концепт взаємодії. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 248.

суспільство це – процес, який вимагає суспільно-громадянських зусиль щодо його підтримки та відтворення у нових актуальних формах. І саме транспарентність і відкритість судової влади є важливими механізмами цього демократичного процесу.

РОЗДІЛ VIII

ПРИНЦИПИ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Сучасна історія розвитку України дозволяє констатувати, що питання взаємодії громадянського суспільства та збройних сил є не лише актуальними, а і принциповим для досягнення цілей національної безпеки щодо формування навколишнього безпекового середовища. Взаємодія збройних сил та інститутів громадянського суспільства уявляє собою складну взаємозалежну відкриту систему, від якості функціонування якої залежать як рівень розвитку демократичних відносин у державі, правової свідомості суспільства, так і національний добробут.

Нормативно-правове оформлення взаємодії Збройних Сил України та інститутів громадянського суспільства в Україні, на відміну від інших європейських країн, знаходиться на початковому етапі, тому потребує детального аналізу та наукового супроводження.

Прийняті за останній період нормативно-правові акти, спрямовані на регулювання сфери взаємодії між громадянським суспільством і Збройними Силами України остаточно не унормували її процеси та процедури. Насамперед це пов'язано з нормативною неусталеністю мети та принципів взаємодії вищезазначених суб'єктів. Питання наукового супроводження організації взаємодії збройних сил та інститутів громадянського суспільства в частині визначення її мети та принципів є наразі актуальним та такими що потребують уважного розгляду.

Додаткової актуальності дослідженню надає затвердження Указом Президента України Стратегічного оборонного бюлетеня України, в п. 4 якого зазначено, що рушійною силою оборонної реформи в Україні є підтримка сил оборони з боку волонтерського руху та громадського резерву, що передбачає

посилення уваги до взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства ²⁷⁹.

Базуючись на філософських концепціях, теорія управління визначає взаємодію як погоджену у часі і місці спільну діяльність, спрямовану на досягнення загальної мети. Мета або ціль – означає стан в майбутньому, котрий можливо змінити відносно теперішнього та варто, бажано або необхідно досягти. Тим самим мета є бажаною кінцевою точкою процесу, діяльності. Взаємодію як управлінське поняття можна розглядати як форму зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємно доповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування всієї системи в цілому. Причому необхідно мати на увазі, що взаємодія як управлінська категорія виявляється не тільки у внутрішньо- організаційній діяльності системи, але й в зовнішніх її функціях ²⁸⁰.

Мета взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства є похідною мети діяльності кожного суб'єкта. ЗСУ є державним інститутом, мета його діяльності визначена Конституцією України та законами України. Зокрема, стаття 19. Конституції України визначає, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Відповідно Збройні Сили України діють в межах своїх повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією України та Законом України «Про Збройні Сили України» ²⁸¹.

---

²⁷⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 6 червня 2016 року №240/2016. Офіційний вісник України. 2016. №45. Ст.1641. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006525-16#Text>

²⁸⁰ Філософський словник. За ред. В.І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. С.285.

²⁸¹ Закон України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991 № 1934- XII Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст.108. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>

Мета діяльності різних інститутів громадянського суспільства може бути як задекларованою, так і не формалізованою. У першому випадку вона визначається у локальних правових актах, якими є статuti, програми розвитку певного напрямку діяльності тощо. У другому випадку мета може усвідомлюватися представниками певного суб'єкта громадянського суспільства, втілюватися в їх діяльності, але не здобути закріплення у правовому документі. В обох випадках така мета не повинна суперечити чинному законодавству.

Взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави виражається в поєднанні багатьох їх цілей та завдань. Метою формування громадянського суспільства і розбудови правової держави є функціонування соціальних інститутів, які покликані служити людині та захищати її права та інтереси. Цей процес взаємодії має відбуватися на основі принципу верховенства права, побудови системи економічних відносин на правових засадах ²⁸².

Метою функціонування громадянського суспільства є забезпечення прав і свобод кожної особистості, максимально повна їх реалізація. Саме громадянське суспільство, активно взаємодіючи з державною владою, стає в сучасних умовах важливою рушійною силою історії і суб'єктом побудови правової держави ²⁸³. Справді, історичний розвиток сягнув нині тієї межі, яку суспільствознавці іменують персоналістичною революцією – особистість-персона вимагає від державної влади стосунків партнерства, а не домінування-підкорення. Принаймні, західні демократичні суспільства, поділившись на громадянське суспільство як позадержавну сферу життя і державу, стверджують ці стосунки ²⁸⁴.

---

²⁸² Шестопалова Л. М. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: Прецедент, 2006. С.43.

²⁸³ Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центральньо- європейський досвід. За ред. В. П. Мельника. Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 1999. С.112.

²⁸⁴ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних баченнях. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С.46.

У сучасній інтерпретації громадянське суспільство – це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, які не залежать від держави, а взаємодіють з нею, створюючи суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, морального і культурного статусу на базі розвинутих правових відносин.

Найважливішою метою громадянського суспільства є обмеження владних функцій держави певними правовими рамками²⁸⁵. Але якщо категорія «громадянське суспільство» є більш загальною та філософською, то термін «інститути громадянського суспільства» набувають правового оформлення у чинному законодавстві, тому в своєму дослідженні ми будемо оперувати останнім.

У сучасних умовах розвитку інститутів громадянського суспільства та формування демократичної держави діяльність Збройних Сил України повинна бути спрямована на виконання основних функцій, визначених в Конституції України²⁸⁶, Законах України «Про оборону України»²⁸⁷ та «Про Збройні Сили України»²⁸⁸. Збройні сили займають особливе місце в системі державного апарату. Вони вбирають в себе ознаки державного апарату та є важливим елементом механізму держави. Б. Демідов, ототожнюючи механізм держави та державний апарат наголошує на те, що важливим елементом його є збройні сили²⁸⁹.

---

²⁸⁵ Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соціально-філософського аналізу. Київ: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2006 . 502 с.

²⁸⁶ Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141. Верховної Ради. 2016, № 31, ст.545. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

²⁸⁷ Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

²⁸⁸ Закон України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991 № 1934- ХІІ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст.108. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>

²⁸⁹ Демідов Б.О. Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Книга 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки. К.: КНТ, 2004. С.520.

Щодо мети діяльності Збройних Сил України існує декілька підходів. За Конституцією України оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. У разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення щодо застосування ЗСУ.

Збройні Сили України - це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом. Тобто основною метою діяльності збройних сил є забезпечення територіальної цілісності шляхом застосування зброї та військової техніки. Виходячи з цієї мети європейські політики припускають і іншу мету діяльності, яка включає в себе не лише застосування збройної сили, а і створення інструменту стримування від зовнішніх загроз. Дедалі частіше озвучується позиція щодо політико-військового призначення збройних сил і звідси нового місця збройних сил в системі безпеки – вони розглядаються як військово-політичний інструмент забезпечення безпеки як в регіоні так і в середині самих країн.

Організація взаємодії зумовлена необхідністю виконання завдань, що стоять перед ЗСУ, інститутами громадянського суспільства та їх правовим забезпеченням. Необхідно зазначити, що цілі діяльності інститутів громадянського суспільства є досить різноманітними. Але з боку Збройних Сил України є чітко визначена мета взаємодії, яка обмежена метою діяльності самих збройних сил, визначеною в законодавстві. Аналізуючи статутні документи та положення про громадські організації, та нормативно-правові акти, що регулюють діяльність збройних сил, ми можемо виокремити загальну мету їх діяльності та відповідно мету взаємодії цих суб'єктів. Приходимо до висновків, що при здійсненні взаємодії мета кожного суб'єкта може бути

спільна (забезпечення сталого розвитку держави) та окрема для кожного суб'єкта (так, мета мобілізації - наповнення військово-навченим ресурсом ЗСУ, тобто мета взаємодії з боку збройних сил – отримання ресурсу).

Як зауважують фахівці з теорії управління, взаємодія – більш широке поняття, і, на відміну від партнерства, передбачає взаємний вплив, взаємообмін видами та результатами діяльності, засновану як на співробітництві, так і на впливі або примусі однієї з сторін ²⁹⁰.

Метою взаємодії збройних сил та громадянського суспільства є створення умов для їх належного функціонування та розвитку: 1) з боку Збройних Сил України – забезпечення захисту держави, громадянського суспільства в цілому від загроз ззовні, а при необхідності відсіч збройної агресії; 2) з боку громадянського суспільства – забезпечення безпечного розвитку та задоволення власних потреб в умовах вільного розвитку особистості та впливу на напрями розвитку держави у відповідності до викликів сучасності.

Розглядаючи взаємовідносини громадських організацій з органами державної влади та іншими суб'єктами суспільного ладу, О. Ващук запропонувала наступне визначення взаємодії між органами державної влади та об'єднаннями громадян – «це взаємний зв'язок двох сторін, які мають взаємні обов'язки правового характеру, але кожна з них наділена різними за своїм змістом повноваженнями» ²⁹¹.

Принципи взаємодії є важливим елементом структурної складової механізму взаємодії. Рішення спрощуються, якщо підходити до них з позицій фундаментальних принципів ²⁹².

Здійснення спільних заходів ЗСУ з інститутами громадянського суспільства для досягнення мети як спільної так і окремої кожного суб'єкта

---

²⁹⁰ Атаманчук Г.В. Особенности процессов управления в развитом социализме. М.: Мысль, 1985. С.8.

²⁹¹ Ващук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2004. С.43.

²⁹² Кунц Г., О'Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1981. Т. 1. С.57.

вимагає, щоб їх діяльність базувалася на чітко визначених, однакових для всіх засадах. Такими засадами, за загально визнаною думкою, є принципи взаємодії. Визначення принципів взаємодії суб'єктів дослідження є важливим інструментом для характеристики самої її сутності.

Досить слушне, на наш погляд, трактування поняття принципів взаємодії запропоноване О. Музичуком, який під основними принципами взаємодії розуміє «основні поняття, положення, які відображають найбільш суттєві, головні сторони і прояви взаємодії. Вони охоплюють риси, властиві всій управлінській системі, а не тільки окремим елементам або рівням, явищам або процесам»²⁹³.

До основних принципів взаємодії вчені відносять наступні: законності, науковості, економічної доцільності, безперервності, плановості, гласності, системності, комплексності, спільності інтересів, «головної ланки», маневреності, паритетності (рівності), спеціалізованості (оптимального використання можливостей взаємодіючих суб'єктів), пропорційної відповідальності за наслідки взаємодії, посилення управляючих параметрів системи, не пересічення компетенції, комплексного використання сил та засобів взаємодіючих сторін та деякі інші. Усі зазначені принципи поділяються на загальні і спеціальні²⁹⁴.

Думку щодо поділу принципів взаємодії на дві групи поділяє і О. Музичук, який стверджує, що «принципи, на яких засновується взаємодія органів внутрішніх справ (міліції) та громадськості, необхідно поділити на дві групи: загальні і спеціальні. До загальних принципів взаємодії слід віднести принципи науковості, правової упорядкованості, законності, гласності, плановості. Що стосується спеціальних принципів, то вони за своєю природою є похідними, по-перше, від принципів першої групи, тому конкретизують і

---

²⁹³ Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика. Підручник для вузів. / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. За науковою редакцією А. Колодій. 2-е видання, перероблене і доповнене. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. С.150.

²⁹⁴ Заброда Д. Г. Колпаков В. К. Адміністративно-правові проблеми взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією. Д. Г. Заброда. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2007. С.86.

доповнюють їх; по-друге, від найбільш загальних принципів управління. Це пояснюється тим, що сутність будь-якої взаємодії полягає в узгодженні, координації зусиль її суб'єктів. До них можна віднести такі принципи як: принцип спільності інтересів; безперервності; «головної ланки»; «резерву»; маневреності; оптимального використання можливостей взаємодіючих елементів; принцип координованості дій; принцип паритетності; принцип спеціалізації; принцип взаємодопомоги; пропорційної відповідальності за наслідки взаємодії ²⁹⁵.

Досліджуючи взаємовідносини громадських організацій з органами державної влади та іншими суб'єктами суспільного ладу, О. Вашук зазначає, що «взаємостосунки громадських об'єднань та влади повинні будуватися шляхом діалогу, який заснований на взаємній повазі та врахуванні інтересів обох сторін. Цей принцип не повинен порушуватися у взаємодії суб'єктів системи «громадські організації – органи місцевого самоврядування» ²⁹⁶.

Невід'ємним елементом механізму взаємодії є принцип координації дій, що є засобом забезпечення узгодженості. Поняття «координація» (від латинського «соо» – спільно, «ordinatio» – упорядкування, взаємозв'язок, узгодження). В. Завгородній відносить до загальних та спеціальних принципів наступні:

1) загальні принципи: законність, плановість, доступ до інформації, безперервність, прозорість діяльності, гласність, науковість, комплексність, системність;

2) спеціальні принципи: спільність інтересів, координація дій, оптимальне використання можливостей взаємодіючих суб'єктів, конфіденційність, державний захист осіб, які надають допомогу у здійсненні

---

²⁹⁵ Музичук О. М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями : дис. ...кандидата юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2003. С.155.

²⁹⁶ Вашук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2004. С.53.

заходів щодо запобігання та протидії корупції, державне стимулювання, паритетність, активність ²⁹⁷.

Теорія управління розглядає соціальну систему як цілісну та динамічну сукупність частин і елементів, взаємопов'язаних між собою ²⁹⁸. Взагалі формальний тип організації та взаємодії складових соціальних систем може забезпечити ефективність розвитку відповідних процесів лише в тому випадку, якщо: по-перше, він об'єктивно віддзеркалює соціальні потреби; по друге, формує науково обґрунтовані засоби, механізми, форми і способи задоволення, вирішення соціальних потреб чи завдань; по-третє, визначальне місце серед засобів, механізмів, форм і способів займають організаційно-правові; по-четверте, враховуються властиві даному типу закономірності та тенденції суспільного розвитку.

Саме характер зв'язку – прямий чи опосередкований, кількісний чи якісний, внутрішній чи зовнішній, змістовний чи формальний тощо, і обумовлює сутність і результати взаємодії. Тим самим взаємодія відображає в будь-якому соціальному явищі його сутність і структуру, зміст і форму, обумовлює логічну та історичну послідовність процесу розвитку ²⁹⁹.

Окремо необхідно приділити увагу принципам діяльності інститутів громадянського суспільства, тому що принципи взаємодії, як визначено нами раніше, не можуть виходити за межі принципів діяльності суб'єкта і це суттєво впливає на форми зв'язку та можливі принципи взаємодії між громадянським суспільством та Збройними Силами України.

Найбільш узагальнено принципи діяльності та принципи взаємодії громадянських інститутів визначено у Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі ³⁰⁰, а саме: входження до процесів

---

²⁹⁷ Завгородній В. А. Поняття взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 30 жовтня 2009 р.). Запоріжжя: Запорізьк. юрид. ін-т ДДУВС, 2009. Ч.2. С. 64.

²⁹⁸ Фесюнін В. М. Організаційно-правові засади взаємодії органів Державної податкової служби з населенням: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків., 2007. С.23.

²⁹⁹ Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем. Под общ. ред. Е.Б. Кубко. К.: Юринком, 1997. С.81.

³⁰⁰ Шевченко А. Є., Старостюк А. В. До питання функціонування громадянського суспільства та розбудови правової держави в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. №4(33). С.44.

формулювання державної політики з одного боку з іншого держава не повинна намагатися заволодіти чи змушувати працювати під своїм контролем неурядові організації.

В національному законодавстві визначено наступні принципи діяльності об'єднання громадян: добровільності, самоврядності, вільного вибору території діяльності; рівності перед законом; відсутності майнового інтересу їх членів (учасників); прозорості, відкритості та публічності ³⁰¹.

Перші принципи взаємодії громадянського суспільства та органів державної влади було зафіксовано в документі Кабінету Міністрів України ³⁰², де було окреслено п'ятнадцять позицій. Для прикладу необхідно привести деякі з них: соціальне партнерство; забезпечення рівних можливостей; взаємовідповідальність; відкритість та прозорість; розроблення і впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій з громадськістю; надання інформації про свою діяльність; проведення роз'яснювальної роботи щодо доцільності; розроблення проєктів рішень; висвітлення у засобах масової інформації проєктів ефективного співробітництва; участь інститутів у формуванні та реалізації державної політики; визнання органами виконавчої влади різних видів діяльності інститутів; невторчання; ефективність процесу взаємодії.

Пізніше кількість принципів взаємодії в нормативних документах була зменшена, а протягом чотирьох років у 2012 та 2016 принципи взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства було уточнено шляхом прийняття двох Указів Президента: №212\2012 та №68\2016 відповідно.

Окремо розглянемо деякі з них. Принцип «соціального партнерства» викладений у розпорядженні КМУ ³⁰³, трансформувався в принцип

---

³⁰¹ Закон України «Про громадські об'єднання». Відомості Верховної Ради України. 2013, № 1, ст.1. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

³⁰² Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. N 1035-р. Офіційний вісник України. 2007. №89. Ст.3284. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>

³⁰³ Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. N 1035-р. Офіційний вісник України.

«партнерства та конструктивної взаємодії держави та громадянського суспільства» і в подальшому в принцип «забезпечення конструктивної взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства». В результаті трансформації в нормативному акті термін «держава» було переформатовано в термін «органи державної влади».

Надалі на нашу думку некоректно визначено саму сутність терміну громадянського суспільства, на сприяння якого направлені Указ Президента №68/2016. Виходячи з цього принципу громадянське суспільство обмежується «організаціями громадянського суспільства». Натомість відповідно до ПКМУ³⁰⁴, до інститутів громадянського суспільства віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Формулювання принципу як «забезпечення конструктивної взаємодії» виглядає упереджено – сама взаємодія не може базуватися лише на конструктивних засадах і історія це неодноразово демонструвала.

Принцип забезпечення рівних можливостей³⁰⁵ було трансформовано спочатку у принцип «рівності та недискримінації», а в подальшому в принцип «політичної неупередженості і недискримінації стосовно усіх видів громадянського суспільства». Необхідно наголосити, що до видів громадянського суспільства відносимо часові або історичні моделі громадянського суспільства. Поряд із ними можуть бути виділені моделі, в яких враховано переважання тих чи інших функцій у життєдіяльності громадянських суспільств. Вони також властиві певним етапам його еволюції,

---

2007. №89. Ст.3284. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. N 1035-р. Офіційний вісник України. 2007. №89. Ст.3284. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>

або певним країнам. Варіантом такого «моделювання» є виділені Н. Розенблум такі різновиди громадянського суспільства як «демократичне», «посередницьке» та «виборче громадянське суспільство». І дійсність, і теорія еволюціонуючи в часі, зазнали змін, які були узагальнені під назвами «громадянського суспільства I, II та III типів»³⁰⁶.

Тобто формулювання в тексті вищевказаного правового акту «щодо усіх видів громадянського суспільства» не несе жодного семантичного навантаження, а сутність самого принципу нівелюється. До того ж до інститутів громадянського суспільства ми не відносимо політичні партії (не лише суто з позиції законодавця, а і з позиції існуючих концепцій громадянського суспільства). Виявляється незрозумілим зміст формулювання «політичної упередженості до інститутів громадянського суспільства», сутність діяльності яких лежить поза межами політики та політичних рухів.

Принцип забезпечення рівних можливостей у взаємовідносинах та взаємодії держави та громадянського суспільства не може бути реалізований виходячи з правового статусу суб'єктів правовідносин – держави та неурядових організацій, які не мають владних повноважень відносно апарату держави. Різниця в правах та обов'язках, які власне визначають правовий статус будь якого суб'єкта правовідносин, виключає рівність у взаємодії держави та громадянського суспільства і відповідно застосування у цих взаєминах принципу рівності.

Принцип взаємовідповідальності окреслений в Розпорядженні КМУ³⁰⁷ було переформатовано у принцип «взаємної відповідальності держави та громадянського суспільства» в Указі Президента №68/2016. В подальшому принципи взаємовідповідальності і відкритості та прозорості діяльності органів державної ваді та органів місцевого самоврядування оформлено у

---

³⁰⁶ 204. Колодій А. Ф. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21 С. 23–42.

³⁰⁷ Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. N 1035-р. Офіційний вісник України. 2007. №89. Ст.3284. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>

єдиний принцип «Прозорості, відкритості та взаємовідповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства». Хочемо зазначити що поєднання цих двох принципів не є зовсім обґрунтованим. У Рішенні Конституційного суду України ³⁰⁸ зазначено: «Преамбула Конституції України виходить з широкого розуміння поняття «відповідальність». У ній зазначено, що Верховна Рада України, здійснюючи установчу владу Українського народу і від його імені приймаючи Конституцію України, усвідомлює свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями.

Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який проявляється передусім у конституційному визначенні обов'язків держави (статті 3, 16, 22). Така відповідальність не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності як застосування заходів публічно-правового (в даному випадку - конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків. Зокрема, стаття 55 Конституції України надає кожному право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатись за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а стаття 152 Конституції України зобов'язує державу відшкодувати матеріальну чи моральну шкоду, завдану фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними. Відшкодовується також державою завдана безпідставним осудженням шкода у разі скасування вироку суду як неправосудного (стаття 62 Конституції України).

Конституція України передбачає відповідальність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб,

---

³⁰⁸ Рішення Конституційного суду України №7-рп-2001. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS01010.html

встановивши за певні дії чи бездіяльність відповідні заходи впливу (санкції) до них. Тобто принцип відповідальності означає, що держава сама приймає на себе зобов'язання забезпечення свобод особистості, але при цьому громадянин бере на себе обов'язок підкорятися встановленим законом загальним правилам.

Як вже було зазначено принцип відповідальності держави та відповідно органів державної влади закріплений у Конституції України та Законах України які регламентують їх діяльність. Також принцип відповідальності закріплений у Кримінальному, Господарському, Цивільному кодексах України, Кодексі адміністративного судочинства України та інших нормативних документах (громадські об'єднання, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій за порушення законодавства несуть відповідальність, передбачену цим та іншими законами України ³⁰⁹)

Аналізуючи норми правових актів, що регулюють діяльність органів державної влади, можна переконатися, що принципу взаємної відповідальності, особливо у відношенні до інститутів громадянського суспільства, не існує. Існує принцип відповідальності, солідарної відповідальності та ін. (наприклад – діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості ³¹⁰.)

На нашу думку, принцип взаємної відповідальності не відповідає сутності відносин та взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. Відносини, врегульовані законодавством базуються на принципі відповідальності за дотримання закону та відповідальності за вчинені дії. Наголошуємо, Конституція України передбачає відповідальність державних органів, органів місцевого

---

³⁰⁹ Закон України «Про громадські об'єднання». Відомості Верховної Ради України. 2013, № 1, ст.1. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

³¹⁰ 205. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 13. Ст. 222. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>

самоврядування та їх посадових і службових осіб, встановивши відповідальність за певні дії чи бездіяльність, але не оперує категорією «взаємовідповідальність». Також громадські організації несуть відповідальність за порушення законодавства, але не мають взаємної відповідальності. В Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави» одним з принципів, на основі якого здійснюється цивільний контроль, визначено принцип відповідальності органів державної влади та органів військового управління у межах визначених законодавством за виконання покладених на них функцій³¹¹.

Принцип прозорості пропонується визначати як систематичне висвітлення діяльності органу державної влади, роз'яснення цілей, змісту і механізму реалізації державної політики, а відкритість – як створення органом державної влади умов для безперешкодного доступу громадян до інформації про його діяльність і до процесу прийняття рішень на всіх етапах їх готування³¹².

Відповідно до Принципів Європейського адміністративного простору (SIGMA-1999) принцип відкритості і прозорості розуміється як відкритість на противагу секретності; прозорість на противагу дискретності; винятковість конфіденційного та секретного характеру діяльності органів публічної влади; набрання законної сили тільки після офіційного опублікування; підлеглість публічних адміністрацій зовнішньому контролю; обов'язкове обґрунтування та наведення підстав прийнятого рішення особі, чії права або законні інтереси зачіпаються з його прийняттям³¹³. Отже принципи відкритості та прозорості не розділяються.

---

³¹¹ 206. Koropatnik I.M. Principles of interaction between civil society and the armed forces of Ukraine in current period. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doswiadczenie*. 2016. № 2(6). P. 40.

³¹² Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади. За заг. ред. Н. К Дніпренко. К.: ТОВ «Вістка», 2008. С.22.

³¹³ 208. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право. Авер'янов В. Б., Дерещ В. А., Ославський М. І. та ін.; За ред. В. Б. Авер'янова. К.: Юстиніан, 2007. С.277.

Ми вважаємо, що цей принцип взаємодії, визначений в Указі Президента України №68/2016, в його існуючій редакції не може бути практично реалізований та повинен бути розділений на два окремих. Це принцип «відкритості та прозорості» та принцип «відповідальності».

Ці два принципи можливо застосувати до взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства, але із застереженням. Враховуючи, що інформація щодо діяльності ЗСУ не завжди може бути оприлюднена та має містити інформацію з обмеженим доступом то принцип прозорості не може бути застосований по відношенню до діяльності ЗСУ. Він буде поглинутий принципом відкритості. Принцип відкритості у взаємодії з громадянським суспільством реалізовується ЗСУ шляхом видання кожного року довідника «Біла книга» згідно положень Закону України «Про демократичний контроль над Військовою організацією та правоохоронними органами»³¹⁴ з метою систематичного інформування громадськості про діяльність Збройних Сил України. Принцип відкритості для суспільства інформації про діяльність (взаємодію) ЗСУ, яка не становить державну таємницю, відображено в ст. 4 вищезгаданого закону (принципи здійснення цивільного контролю).

В «Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі» сформовано наступний принцип «Органи державної влади не повинні намагатися заволодіти НУО чи змушувати працювати під своїм контролем». В Розпорядженні КМУ³¹⁵ та в Указі Президента України він звучить як «невтручання» та «невтручання органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в діяльність інститутів громадянського суспільства» відповідно, а в Указі Президента України №68/2016 він взагалі відсутній. На нашу думку, відсутність цього принципу в відносинах громадянського

---

³¹⁴ Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 № 975-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст.366. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text>

³¹⁵ Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. N 1035-р. Офіційний вісник України. 2007. №89. Ст.3284. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>

суспільства та держави нівелює саму ідею розвитку демократичної держави та громадянського суспільства в тому числі.

Саме принципи є базовим фундаментом у відносинах, що виникають між державою та суспільством. На наше переконання, юридичне закріплення принципів, проголошених державою, є інструментом впливу як на органи виконавчої влади, так і на суспільство. Від відповідального та обґрунтованого вибору принципів взаємовідносин залежить подальша ефективність взаємодії громадянського суспільства та держави, і, відповідно, ЗСУ та інститутів громадянського суспільства як їх складових. Наявність або відсутність певних вихідних принципів взаємодії може служити як поштовхом до ефективної співпраці так і бар'єром в їх розвитку ³¹⁶[158].

Ми вважаємо за необхідне визначити та закріпити на законодавчому рівні принципи взаємодії Збройних сил України та інститутів громадянського суспільства, враховуючи європейський досвід та специфіку діяльності збройних сил як силового інструменту держави.

Спираючись на визначення цивільно-військових відносин, відображеного в законодавстві як сукупність правових взаємовідносин між суспільством та складовими частинами Воєнної організації держави, які охоплюють політичні, фінансові-економічні, соціальні та інші процеси у сфері національної безпеки і оборони ³¹⁷, існує потреба у фіксуванні самих принципів цих правових відносин. На нашу думку, принципи взаємодії Збройних Сил України та інститутів громадянського суспільства необхідно закріпити в доктринальному документі, який би відображав сутність взаємовідносин та окреслив напрями та способи цих взаємовідносин. За основу пропонується взяти Доктрину військово- цивільного співробітництва НАТО.

---

³¹⁶ Коротатнік І.М. Мета і принципи взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства. *Juridic national: Teorie si Practica*. 2016. № 3(19). С. 77–82.

³¹⁷ Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 № 975-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст.366. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text>

До основних принципів, які доцільно буде винести в доктрину цивільно-військового співробітництва, ми пропонуємо віднести: принцип верховенства права; дотримання прав і свобод людини; відкритості; відповідальності; системності; невтручання; деполітизації; деідеологізації.

Необхідно зазначити, що мета взаємодії громадянського суспільства та ЗСУ може бути спільна або різна та може бути змінена в процесі взаємодії внаслідок суб'єктивних або об'єктивних обставин та факторів. Принципи взаємодії повинні бути однаковими, тому загальні та спеціальні принципи взаємодії будуть обмежені специфікою діяльності ЗСУ.

У контексті діяльності Збройних Сил України активність громадянського суспільства довгий час не була точкою докладання основних зусиль. З нашої точки зору, це було викликано певним відчуженням інституту Збройних Сил України від зони інтересів і потреб громадянського суспільства, що було викликано недооцінкою ролі Військової організації в забезпеченні національної безпеки України і обумовлювалося комплексом як суб'єктивних, так і об'єктивних причин. Спроби подолати це відчуження хоча б на рівні визначення напрямків розвитку співпраці з суспільством періодично робилися: так, 27 квітня 2009 року Міністром оборони України була підписана директива № Д-13 «Про вдосконалення співпраці органів військового управління з громадськими організаціями», в якій, зокрема, вказувалося, що сучасні умови розвитку Збройних Сил України викликають необхідність застосування якісно нових взаємин армії і суспільства, спрямованих на об'єктивне інформування громадськості про діяльність Збройних Сил України, формування високого рівня довіри суспільства до Збройних Сил України. Визнавалося, що співпраця Міністерства оборони України, органів військового управління з громадськими організаціями має будуватися на принципах відкритості та взаємоповаги, врахування взаємних інтересів і внеску громадських організацій у зміцнення обороноздатності держави, патріотичного виховання громадян ³¹⁸.

---

³¹⁸ Про вдосконалення співпраці органів військового управління з громадськими організаціями: Директива Міністра оборони України від 27.04.2009 № Д-13. URL: [http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-](http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z)

Докорінно ситуація змінилася на початку 2014 р. Необхідно відзначити, що спроба залучити Збройні Сили України в конфлікт влади з громадянським суспільством виявилася невдалою: зокрема, вказівки керівництва Генерального Штабу Збройних Сил України щодо використання військовослужбовців для застосування силових впливів до учасників подій, які супроводжували суспільно-політичну кризу кінця 2013 – початку 2014 рр., здебільшого бойкотували на місцях, армія не дала себе втягнути в таку, що суперечить її законодавчо – визначеним функціями діяльність, що порушує права і свободи людини і громадянина. Така позиція відбилася на рівні довіри населення до Воєнної організації: так, відповідно до даних соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і соціологічної служби Центру Разумкова у 2014 році, рівень довіри до Збройних Сил України виріс на 25%, в той час як довіра до судової системи, правоохоронних та інших державних органів істотно знизилася ³¹⁹.

Однак дії по анексії Автономної Республіки Крим та окремих територій Донецької і Луганської областей показали, що стан боєздатності Збройних Сил України не дозволяє адекватно реагувати на загрози державному суверенітету та територіальній цілісності. До вирішення оборонних завдань активно підключилися представники громадянського суспільства. На відміну від попередніх етапів взаємодії, в цей період, процес визначення мети спільної діяльності в значній мірі визначався ініціативами громадянського суспільства. Саме це, на наш погляд, відрізняє реальну взаємодію від декларативної: усвідомлення представниками громадянського суспільства своєї соціальної відповідальності за процеси, що відбуваються в державі, зумовило стрімкий розвиток нових форм і методів співпраці.

---

gromadskisty/gromadska-rada/direktiva-ministra-oboroni-ukraini-pro-vdoskonalennya-spivpraczi-organiv-vijskovogo-upravlinnya-z-gromadskimi-organizacziyami.html.

³¹⁹ Результати соціологічного дослідження «Громадська думка: підсумки 2014 року». Сайт Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=573

Серед основних напрямків взаємодії того часу необхідно назвати спільне вирішення питань забезпечення підрозділів Збройних Сил України, які ведуть бойові дії, відсутніми обмундируванням, продуктами харчування, технікою; запобігання гуманітарній кризі в районах, прилеглих до місць ведення бойових дій; евакуацію з них місцевого населення; забезпечення медичною допомогою як військових, так і мирного населення. Завдяки підключенню ресурсів громадянського суспільства частина проблем, які впливали на боєздатність Збройних Сил України, була успішно вирішена. І на сьогоднішньому етапі розвитку досліджуваного виду взаємодії актуальними стають напрямки, пов'язані зі спільним рішенням завдань, які є спільними як для Збройних Сил України, так і для громадянського суспільства. З нашої точки зору, до них відносяться:

1) запобігання корупції в Збройних Силах України. Ведення бойових дій в усіх державах супроводжується ускладненням системи звітності про військові витрати, що служить причиною виникнення корупційних ризиків ³²⁰. Системна цілеспрямована робота, що включає нівелювання умов і причин, що породжують корупцію, з використанням методів моніторингу з боку громадських організацій принесла певні успіхи, пов'язані з підвищенням прозорості тендерних закупівель для Міністерства оборони України. Так, прийняття Закону України «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони» ³²¹, проект якого був підготовлений представниками волонтерських організацій, дозволило в значній мірі підвищити підконтрольність військових витрат громадськості. Однак в даному напрямку є ще значна кількість інших завдань;

---

³²⁰ Шопіна І. М. Проблеми протидії корупції під час проведення антитерористичної операції на Сході України. *Законодавче забезпечення вдосконалення правової системи України щодо захисту прав і свобод людини і громадянина: матеріали науково-практичної конференції* (м. Київ, 25 травня 2016 р.). С. 49.

³²¹ Закон України «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони» від 12.05.2016 р. № 1356-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 24. Ст. 488. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356-19#Text>

2) усунення негативного впливу факторів, що викликають недовіру населення до діяльності Збройних Сил України. Слід зазначити масштабну роботу, проведenu в цьому напрямку громадською організацією

«Харківський інститут соціальних досліджень», представники якої регулярно здійснюють моніторинг факторів, що негативно впливають на довіру до армії в Донецькій, Луганській, Одеській та інших областях України, а також розробляють методики нівелювання впливу зазначених факторів ³²²;

3) цивільно-військове співробітництво, у межах якого здійснюється координація надання допомоги в районах проведення антитерористичної операції, а також інші заходи, спрямовані на підвищення ефективності співпраці Збройних Сил України та громадськості. Зокрема, слід звернути увагу на співробітництво з метою відновлення системи надання медичної допомоги в районах проведення антитерористичної операції. Система охорони здоров'я зазначених районів, діяльність якої була в значній мірі дестабілізована веденням бойових дій в 2014 – в першій половині 2015 року, на даний момент здатна виконувати поставлені перед нею завдання, разом з тим постійно виникають ситуації, зумовлені як недостатнім фінансуванням медичної галузі в цілому по країні, так і з особливостями надання медичної допомоги особам, які проживають в районах, прилеглих до місць ведення бойових дій. Взаємодія військового і цивільного секторів в даному випадку знаходить свій вияв насамперед у моніторингу актуальних потреб цивільної медицини і окремих, які потребують термінової або дорогої медичної допомоги пацієнтів, потреби яких не можуть бути задоволені іншим шляхом. Після цього представники громадянського суспільства, які здійснили такий моніторинг, виступають з ініціативами щодо вирішення у правовому полі таких проблем, в тому числі з використанням в необхідних випадках супроводу медиків в районах ведення бойових дій представниками Збройних Сил України, використання

---

³²² Безпека жителів Донецької, Луганської та Одеської областей: ситуація, фактори, особливості (за результатами соціологічного дослідження). Д. Кобзін, А. Черноусов, С. Щербань, М. Колоколова, К. Коренева. Харків: ХІСД, 2016. 209 с.

діагностичної та іншої медичної апаратури військово-медичних підрозділів для потреб мирного населення тощо.

Межами цивільно-військового співробітництва охоплюється і діяльність з евакуації тіл громадян України, як військових, так і цивільних, які загинули в результаті ведення бойових дій на Сході України в 2014-2016 рр. Ця робота координується Управлінням цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, проте пошукові роботи здійснюються представниками об'єднань громадян ³²³. Протягом 2014- 2015 років в рамках спільного гуманітарного проекту «Евакуація-200» було знайдено і евакуйовано з районів проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, в тому числі зі тимчасово окупованій території, з моргів і з позицій підрозділів Збройних Сил України більше 675 тіл і останків загиблих.

На відміну від інших напрямів взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України, для яких характерним є наявність багатьох суб'єктів, наміри і зусилля яких часто є нескоординованими, цивільно- військово співробітництво уявляє собою більш цілеспрямовану діяльність, основу на узгодженні взаємних інтересів. Це досягається завдяки постійному діалогу представників Управління і підрозділів (груп) цивільно-військового співробітництва з громадськістю, що має своїми правовими наслідками укладення меморандумів про співробітництво, включення представників громадянського суспільства, які мають необхідні для діяльності груп цивільно-військового співробітництва знання, вміння та навички, до складу означених груп, регулярному проведенню круглих столів та науково-практичних конференцій з питань співпраці Воєнної організації та населення тощо. Більш детально особливості цивільно- військово співробітництва як провідного напрямку взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України буде розглянуто у розділі 4 роботи.

---

³²³ Відбулося засідання Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. Сокальсько-Жовківська Єпархія Української Греко-Католицької Церкви: веб-сайт. URL: <http://www.sokaleparchy.org.ua/index.php/41-2009-06-04-08-59-18/2009/91- kapelaniakoltun>.

Цими напрямками взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України не вичерпується. Серед напрямків їх співпраці слід назвати також спільну нормопроектну роботу, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зокрема, порушених внаслідок ведення бойових дій в окремих районах Донецької і Луганської областей, культурно-масові та інформаційно-пропагандистські заходи, спрямовані на підтримання ідей української державності, захист національних цінностей, і ряд інших. Перспективними напрямками взаємодії ми також вважаємо спільне усунення шкоди, завданої навколишньому середовищу внаслідок ведення бойових дій, адаптацію демобілізованих військовослужбовців і сприяння їх реінтеграції в систему трудових відносин.

На сьогоднішньому етапі розвитку держави Україна систему взаємодії між Збройними Силами України та громадянським суспільством можна вважати сформованою. Це не означає, що вона є досконалою: недостатність нормативно-правової бази, що забезпечує її функціонування; слабкість системи контролю за законністю дій представників самого громадянського суспільства, які можуть переслідувати різні цілі в такій взаємодії; подолання тривалої закритості Воєнної організації в інформаційній сфері значно ускладнюють досягнення загальних для військового і цивільного сектора цілей.

Разом з тим, як свідчать результати аналізу вже реалізованих напрямків взаємодії у зазначеній сфері, потенціал громадянського суспільства здатний в значній мірі підвищувати ефективність діяльності Збройних Сил України, як шляхом надання їм необхідних ресурсів, перш за все в інформаційній сфері, так і шляхом громадського контролю за законністю діяльності представників військового сектора.

Таким чином, як провідний напрям взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України цивільно-військове співробітництво охоплює відносини, які складаються між органами військового управління, з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами з одного боку, і

інститутами громадянського суспільства, до яких належать харитативні утворення (благодійні та волонтерські); правозахисні; релігійні та військово-патріотичні організації, інші об'єднання громадян, незалежні ЗМІ, територіальні громади та окремі громадяни. Виокремлено завдання цивільно-військового співробітництва, до яких віднесено підвищення рівня взаємної довіри громадян і Збройних Сил України; усвідомлення та підвищення рівня соціальної відповідальності суб'єктів цивільно-військового співробітництва; підвищення рівня правосвідомості військовослужбовців з метою виключення випадків неправомірної поведінки, яка порушує права, свободи та інтереси цивільного населення; зниження рівня внутрішніх загроз, що виникають внаслідок ведення бойових дій на території держави; створення якісно підготовлено військового резерву; консолідація українського суспільства.

РОЗДІЛ ІХ

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Проблема відносин держави та громадянського суспільства безпосередньо стосується облаштованості та стабільності українського соціуму. Звідси стає все більш очевидною нагальна потреба у розробці системи, що визначатиме майбутню взаємодію правоохоронних органів і громадянського суспільства в Україні – адже саме сьогодні формуються основні соціальні умови та передумови, необхідні та достатні для того, щоб успішно вирішити це завдання. Однак розвиток взаємин правоохоронних органів і громадянського суспільства в Україні ускладнюється тим, що досі не існує чіткого переліку органів, які належать до правоохоронних, а також широко використовувані поняття взаємодії як принцип відносин у державному управлінні ще не визначено.

Однак у результаті змін суспільних потреб сформувалися умови, коли діяльність української системи державного управління стала відставати від рівня та обсягів соціально-економічних проблем. Виникла так звана „проблема зростання”, з якою на певному етапі свого розвитку стикається будь-яка управлінська система. Проявами цієї проблеми є низький рівень координації та погодженості дій влади і суспільства, зниження виконавчої дисципліни, недостатній рівень соціально-економічного розвитку³²⁴. У цих умовах вектори суспільного розвитку та державного управління усе більше розходяться, що породжує в системі стан нестійкості.

Відсутність системного підходу при формуванні правоохоронних органів зумовлює те, що сьогодні діюча в Україні структура цих органів вже не відповідає функціональним завданням, що стоять перед українським

---

³²⁴ Шпигаева Т. Спад темпов роста экономики как результат замедления реформ. *Финансовые риски*. 2003. № 1 (32). С.7.

суспільством. Колишній підхід не забезпечує ефективного реформування, оскільки його основним принципом виступає локальна зміна окремих інститутів правоохоронних органів, що не змінює структури та змісту діяльності цих органів у цілому.

Саме поняття «правоохоронні органи» в наукових дослідженнях трактується сьогодні по-різному. Це, на нашу думку, пов'язане з тим, що за короткий період становлення державного управління в Україні не сформувався єдиний підхід щодо розуміння сфери їх діяльності. Існують різні погляди на це питання. Так, деякі науковці відстоюють думку, що правоохоронні органи – це органи, що уповноважені державою здійснювати контроль і нагляд за дотриманням законів, охорону правопорядку та боротися з правопорушеннями. Зокрема, Р. Тевлін вважає необхідним розрізняти поняття правоохоронних органів у вузькому (спеціальному) та широкому розумінні³²⁵. Перше, на його думку, охоплює державні органи, які спеціально створені для забезпечення законності та правопорядку, боротьби з правопорушеннями та злочинністю і, яким з цією метою надані повноваження застосовувати передбачені законом заходи державного примусу та перевиховання правопорушників. У вузькому розумінні термін «правоохоронні органи» вживається тоді, коли йдеться про координаційні наради керівних працівників правоохоронних органів, в яких беруть участь представники органів прокуратури, юстиції, суду та внутрішніх справ. О. Бандурка зазначає, що правоохоронні органи – це державні заклади і організації, що функціонують у суспільстві, основною метою діяльності яких є забезпечення законності, боротьба зі злочинністю та іншими правопорушеннями³²⁶.

Критерієм виконуваних функцій виступає Закон України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і

---

³²⁵ Тевлін Р. Про поняття «правоохоронні органи» у широкому та вузькому розумінні. *Радянське право*. 1985. № 7. С.52–53.

³²⁶ Управління в органах внутрішніх справ України. За заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Сокурєнка; [О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, О.В. Джафарова та ін.; передм. В. В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Стильна типографія, 2017. С.21–23.

правоохоронними органами держави»³²⁷. Стаття 1 цього Закону визначає правоохоронні органи як «державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції».

Однак, визначення правоохоронних органів за названим критерієм є очевидно недосконалим і не дозволяє чітко встановити коло існуючих у країні правоохоронних органів – оскільки, по-перше, чинне законодавство не містить визначення понять «правоохоронні» і «правозастосовні» функції, по-друге, немає жодного державного (і недержавного) органу, який би у своїй діяльності не застосовував правові норми, тобто не виконував правозастосовні функції³²⁸. Відсутність чіткого юридичного визначення поняття правоохоронних органів ускладнює формування як загальних вимог до їх діяльності, так і єдиної узгодженої системи взаємодії з громадянським суспільством. Більшість законів формувалися в різний час, з різною метою, вони часто ґрунтуються на різних підходах, що зумовлює наявність у загальному законодавчому масиві певних недоліків, що ускладнюють взаємодію громадянського суспільства та правоохоронних органів.

В Україні дослідження взаємодії правоохоронних органів і громадянського суспільства як бази для створення ефективної системи державного управління є відносно новим питанням, вивченню теоретичних засад якого поки що приділяється незначна увага.

У багатьох дослідженнях присутнє традиційне уявлення про правоохоронні органи як про механізм впливу на суспільство, тобто функціонування дихотомії держава – громадянське суспільство на основі механізму прямих зв'язків. Однак із позицій взаємодії правоохоронних органів і громадянського суспільства як перспективна форма управлінських відносин виступає механізм зворотних зв'язків. Механізм зворотного зв'язку можна

---

³²⁷ Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19.06.2003 № 975-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст.366. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text>

³²⁸ 220. Мельник М., Хавронюк М. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність. Навчальний посібник. Київ: Атіка, 2002. С.23.

розглядати як громадянський, демократичний контроль за діяльністю держави і її органів, «який би нейтралізував антигромадянську діяльність держави та запобігав їй»³²⁹. Відсутність сталих засад демократичного контролю над правоохоронними органами створює передумови для їх політизації, масових порушень прав і свобод громадян, корупції, все це перешкоджає розвитку демократії в Україні, наближенню її до європейських стандартів. Міжнародні зобов'язання України у сфері демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами можна умовно поділити на загальні та спеціальні. Загальні зобов'язання стосуються всієї сфери безпеки, в т.ч. діяльності правоохоронних органів; спеціальні – правоохоронних органів безпосередньо. Оскільки сфера внутрішнього правопорядку є тією частиною суверенітету, до якої жодна держава не бажає надмірного втручання третіх сторін, то міжнародний правовий доробок у цій сфері містить переважно зобов'язання політичного характеру та загальні принципи. Україна має міжнародні зобов'язання у сфері демократичного контролю над правоохоронними органами в рамках членства та співробітництва з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО та ЄС.

Доволі часто криза влади пояснюється «відсутністю ефективних механізмів зворотного зв'язку між суспільством та державою», тому «такий механізм має бути законодавчо визначений і закріплений, у тому числі й на конституційному рівні»³³⁰. Аналогічно як механізм оцінки діяльності державного управління зворотні зв'язки розглядає В. Тертичка³³¹. На нашу думку, в контексті взаємодії правоохоронних органів і громадянського суспільства механізм зворотних зв'язків – це, насамперед, механізм постановки суспільних проблем перед владою, і тільки потім – оцінки її діяльності. Оскільки у випадку постановки суспільної проблеми у влади

---

³²⁹ Мацюк А. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади, демократії. Українське право. 1995. № 1 (2). С.24–25.

³³⁰ Там само. С.27–28.

³³¹ Ребкало В., Тертичка В. Державна політика: аналіз та впровадження в Україні: конспект лекцій до навчального модуля. Укр. Акад. держ. управл. при Президентові України. К.: Вид-во УАДУ, 2002. 80 с.

виникає можливість спільного з громадянським суспільством її розв'язання, консолідуючи тим самим суспільство та підвищуючи ефективність державного управління.

Показовими у цьому відношенні можуть бути події квітня 2007 р., коли Президент України видав указ про розпуск Верховної Ради. Усі правоохоронні органи та силові структури держави зайняли позицію нейтралітету щодо політичних аспектів протистояння між гілками влади. Разом із тим, вони виконували свій безпосередній конституційний обов'язок – забезпечення дотримання правопорядку, тобто сприяли повному, вільному народному волевиявленню, що безумовно може трактуватися як дотримання певних правових засад взаємодії органів внутрішніх справ і громадянського суспільства.

У демократичній державі влада функціонує на всіх рівнях соціальної структури суспільства як сукупність можливостей формування суспільних відносин в інтересах суспільства³³². Звідси державну владу можна розглядати як засіб соціального спілкування (комунікації), що дає змогу регулювати групові конфлікти та забезпечувати інтеграцію громадянського суспільства.

Водночас сьогодні в українському соціумі не існує сталих правил або структур політичних механізмів, що визначають формування механізму взаємодії правоохоронних органів і громадянського суспільства. На наш погляд, це пов'язано з тим, що взаємодія держави в особі правоохоронних органів і громадянського суспільства виникає тільки тоді, коли державне управління функціонує як суспільний інститут.

Слід ураховувати, що широке залучення громадськості можливе лише за умови політичної структурованості суспільства та активної діяльності різноманітних організацій громадянського суспільства. Адже саме переважно через незалежні (від влади в тому числі) самоврядні осередки громадянського

---

³³² Сушинський О.І. Теоретико-методологічні засади контролю у сфері публічної влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. держ. управ.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Київ, 2003. 36 с.

суспільства (у розмаїтті їх форм) відбувається взаємодія влади з громадськістю.

Побудова незалежної, демократичної Української держави пов'язана із вирішенням складних політичних, економічних, соціальних і правових проблем. Однією з таких проблем є забезпечення конституційних засад демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами України. Конституція України визначає, що Україна є демократичною, правовою державою, в якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади (ст. 5); визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8); закріплений розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Демократичний цивільний контроль над правоохоронними органами визначається як комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності та відкритості в діяльності правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності та виконанню покладених на них функцій³³³.

Це свідчить, що при побудові системи цивільного демократичного контролю над правоохоронними органами України вирішальне значення має Конституція України, яка має найвищу юридичну силу, задає суспільним відносинам цільову та цілісну структуру. Основний Закон України закріплює принципи організації державної влади, діяльності органів влади (законодавчої, виконавчої, судової). Тому ці принципи є базовими щодо побудови та організації демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами, які структурно належать до системи органів виконавчої влади:

---

³³³ Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19.06.2003 № 975-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст.366. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text>

принцип розподілу влад (ст. 6 Конституції України); принцип демократизму; принцип верховенства права (ст. 8); принцип законності (ч.2 ст.6 та ч.2 ст. 19); принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина у діяльності правоохоронних органів України (ч.2 ст. 3); принцип відповідальності держави (посадових осіб) за свою діяльність перед громадянами (ч.2 ст. 3); принцип гуманізму; принцип соціальної справедливості.

Значення принципу розподілу влад означає, насамперед, багатофункціональність державної влади та рівноправність і незалежність органів державної влади між собою, їх взаємоконтроль. Цей принцип може постійно діяти лише за наявності законодавства про кожний вид органів державної влади і всебічне визначення в ньому як повноважень кожного з них, так і порядку діяльності, як гарантії діяльності кожного з них, так і відповідальність за свою діяльність ³³⁴.

Норми, якими врегульовується діяльність правоохоронних органів України, в основному зобов'язальні та заборонні. Конституція України, як джерело адміністративного права ³³⁵, вказує на те, що «Органи ... виконавчої влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України» (ч. 2 ст. 6 Конституції України), а також «Органи державної влади ..., їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ч. 2 ст. 19). Зобов'язаннями (ч. 2 ст. 19) та заборонами (діяти тільки так, як передбачено законом, – ч. 2 ст.6) встановлений імперативний метод правового регулювання діяльності органів виконавчої влади, у тому числі – правоохоронних. Норми Конституції України є основою для прийняття законів та підзаконних нормативно-правових актів. Розподіл влади виступає невід'ємною частиною демократії, що, своєю чергою, забезпечує співпрацю між гілками влади та їхній взаємний контроль.

---

³³⁴ Органи державної влади України. За ред. В. Ф. Погорілка. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького, 2002. С.14.

³³⁵ Адміністративное право Украины: учеб. для студ. вузов юрид. спец. Ю. П. Битяк, В. В. Богуцкий, В. Н. Гарашук и др. Под ред. Ю. П. Битяка: 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Право, 2003. С.39.

Проголошений у ст.8 Конституції України принцип верховенства права означає що вся діяльність правоохоронних органів і службових осіб повинна відповідати вимогам права, що є втіленням вищої справедливості. При цьому верховенство в системі правових норм повинно належати саме нормам Конституції. Її найвища юридична сила полягає в тому, що їй повинні відповідати усі закони, інші нормативно-правові акти, а також укладені та ратифіковані Україною міжнародні договори. Справжня свобода громадян неможлива без дотримання ними законів. За своїм змістом закони повинні бути правовими, тобто втілювати вимоги справедливості.

Безумовно, слід пам'ятати, що уся діяльність органів внутрішніх справ у період побудови громадянського суспільства повинна ґрунтуватися на певних принципах. Одним із найважливіших принципів є демократизм. У ст. 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенною та незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Поняття демократичної держави означає, що джерелом влади у країні є народ, який безпосередньо або через представників здійснює владу, а також контролює діяльність влади через своїх представників. Звідси випливає право громадян контролювати діяльність владних, зокрема правоохоронних органів, а відповідний обов'язок державних органів інформувати громадян про свою діяльність, тобто діяти прозоро. Природно, що визначальна риса держави виявляється у найважливіших умовах успішної побудови демократичної, правової соціальної держави, через забезпечення реальної участі громадян у вирішенні всієї різноманітності питань державного та суспільного життя. Саме тому участь населення в діяльності держави є неодмінним принципом керівництва державою, закріпленим у Конституції, законах України і багатьох підзаконних актах.

Так ст. 5 Конституції України фіксує положення про те, що народ України, будучи єдиним джерелом влади в державі, здійснює її як безпосередньо, так і через систему органів державної влади та місцевого самоврядування; ст. 38 Конституції надає громадянам право участі в управлінні державними справами; ст. 140 – визначає місцеве самоврядування

як право територіальної громади (жителів сіл, селищ, міст) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Зазначені конституційні положення набувають розвитку у преамбулі Закону України від 02.10. 1996 р. «Про звернення громадян»³³⁶, де підкреслюється, що цей Закон забезпечує громадянам можливість участі в управлінні державними і громадськими справами, а також впливу на поліпшення роботи органів державної влади та місцевого самоврядування.

Принцип законності. Цей принцип має найбільш загальний, всеосяжний характер. Його значення виражається у вимозі суворого та повного здійснення розпоряджень правових норм усіма суб'єктами права. Забезпечуючи реалізацію норм права, вказаний принцип одночасно сприяє втіленню в практику правового регулювання інших загальних принципів: справедливості, соціальної свободи, гуманізму. Потрібно зазначити, що всі загальні принципи тісно взаємопов'язані. Якщо діє принцип соціальної справедливості, то встановлюються і гуманні відносини між людьми, і навпаки, реалізація принципу гуманізму означає, у той же час, встановлення справедливих відносин у суспільному житті. Ще Арістотель зазначав, що справедливість тісно пов'язана з поняттям законності та рівності людей, оскільки справедливість виступає як законне і рівне, а несправедливість – як протизаконне та нерівне ставлення до людей³³⁷.

Правоохоронні органи України наполегливо працюють над створенням сприятливого правового клімату для забезпечення успішної реалізації реформ щодо трансформації суспільного устрою та економіки держави. Реформи, що здійснюються сьогодні, головною метою мають посилення захисту прав і свобод людини та громадянина. Захист цих прав і свобод визначає значення діяльності правоохоронних органів. Діяльність правоохоронних органів

---

³³⁶ Закон України «Про звернення громадян» від 02.10. 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>

³³⁷ Арістотель. Никомахова етика. Філософи Греції ЗАО Издательство «ЭКМО-Пресс», Москва, 1997. URL: http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/hist/3_kurs/Etika_Zukov_a/2012/Pril_1.pdf

здійснюється публічно, відкрито та зачіпає інтереси багатьох громадян. Отже, будь-які порушення законності, де б вони не скоювалися, завдають збитків інтересам громадян і всій державі.

Законність – важливий конституційний принцип, він полягає як у правоохоронному характері самої діяльності, так і в тому, що ця діяльність здійснюється на основі суворого дотримання законів і підзаконних актів. Забезпечення законності в діяльності правоохоронних органів – це створення такого адміністративно-правового режиму в суспільстві, за якого вся система органів, виконуючи функції щодо охорони громадського порядку, громадської безпеки та боротьби зі злочинністю, зобов'язана, з одного боку, суворо дотримуватися вимог законів, а з другого – вимагати від посадових осіб та громадян безумовного виконання цих законів та інших правоохоронних і правозастосовчих заходів з метою зміцнення правопорядку в державі. Найважливішими формами реалізації законності в діяльності правоохоронних органів є: здійснення нагляду за виконанням посадовими особами і громадянами законів та інших нормативних актів; точне і неухильне виконання та дотримання співробітниками правових актів, що регулюють застосування заходів адміністративного примусу; дотримання службової дисципліни. Принцип законності в діяльності правоохоронних органів означає, що вони є не тільки одним із гарантів точного і неухильного виконання законів, віднесених до їхнього відання, але й самі у своїй діяльності зобов'язані суворо виконувати нормативні розпорядження. Неналежне виконання своїх службових обов'язків, допущені при цьому службові проступки переслідуються згідно чинного закону.

Принцип соціальної справедливості. Цей принцип має морально-правове значення. Справедливість як багатогранна, багатокомпонентна категорія знаходить свій вияв у всіх сферах суспільного життя, інтегрує в собі економічні, політичні, етичні, правові та духовні аспекти. Принцип соціальної справедливості забезпечує відповідність між практичною роллю індивідів у житті суспільства та їхнім соціальним положенням, між їхніми правами та

обов'язками, між працею та винагородою, злочином і покаранням. Особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона у правовій сфері носить найбільш чіткий, формально визначений характер, часто пов'язаний із державним примусом. Вся правова система покликана стояти на варті справедливості, служити засобом її вираження та закріплення, охорони і захисту. Принцип справедливості має нормативно-оціночний характер, закладений у самому значенні права та знаходить своє втілення у правах і обов'язках, заходах заохочення та покарання тощо.

Принцип гуманізму. Перш, ніж говорити про цей принцип, звернемося до історії його походження. Поняття гуманізму як суспільного явища вперше з'явилося в епоху Відродження. На той час людство накопичило досить вагомий надбання в культурі, мистецтві, природничих та суспільних науках. Це була епоха заперечення норм життя Середньовіччя з його жорстокістю людей один до одного, до природи, міждержавними війнами, переходу до нових стосунків. Отже, в історії людства з'явилася нова ідеологія, що почала відстоювати найкращі сторони у стосунках між людьми, яка заперечувала нерівність людей у фінансових, майнових та інших відносинах. Ідея гуманізму полягає в закріпленні норм людяності в суспільстві, у звільненні людини від рабського, феодалного способу мислення. Надалі поняття гуманізму розповсюдилося і на міжнаціональні, міжрасові та міждержавні відносини людей. Ідея гуманізму на той час не була новою. Багато тез, що відстоює гуманізм, втілювалися в релігійних ученнях різних народів світу. Про це, наприклад, свідчать славнозвісні заповіді Біблії (не вбий, не вкради тощо). У результаті сучасного розвитку історії ми спостерігаємо збільшення впливу ідей гуманізму на міжнародне життя та життя народів нашої країни. Значення цих ідей дуже важливе у внутрішньому житті кожної країни. Усвідомлення цього владою нашої країни дозволяє уникнути серйозних конфліктів між різними прошарками населення, різними націями, перевести стосунки між людьми в цивілізоване русло.

Для того, щоб ідея гуманізму приносила свої плоди та була життєздатною, необхідно зробити так, щоб вона стала нормою життя кожної людини. Для цього кожна людина повинна керуватися ідеєю гуманізму в побуті, у стосунках із друзями, з батьками, вчителями. У чому ж полягає дотримання вимог гуманізму в повсякденному житті? Відповідь проста: це доброзичливість, ввічливість, людяність, повага до старших, співчуття чужому горю, взаємодопомога, шанобливе ставлення до природи. Адже, якщо кожний буде керуватися цими принципами на роботі, вдома та на вулиці, то це стане звичною поведінкою для нас. Це й буде запорукою розвитку нашого суспільства в бажаному напрямку – напрямку злагоди в суспільстві, миру в усьому світі. Якщо розглядати принцип гуманізму в діяльності правоохоронних органів, то це, перш за все, – захист життя, здоров'я, прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань, а також він означає шанобливе ставлення до людей, у тому числі й до правопорушників. У всіх випадках забороняється застосування методів вилучення, що принижують людську гідність. Ідея гуманізму розкриває одну з найважливіших ціннісних характеристик діяльності правоохоронних органів. Закріплює та реально гарантує природні невід'ємні права і свободи кожної людини: право на життя, здоров'я, особисту свободу та безпеку, право на охорону своєї честі та репутації, захист від будь-якого свавільного втручання в особисте життя тощо.

Принцип поваги прав людини. У законодавстві України знаходить своє відображення визнане міжнародним співтовариством положення про охорону фундаментальних прав людини (Загальна декларація прав людини), їх порушення переслідуються згідно закону. Діяльність правоохоронних органів ґрунтується на принципах поваги прав і свобод людини і громадянина, законності, гуманізму, гласності. Пріоритетне місце „поваги прав і свобод людини та громадянина” в системі принципів діяльності правоохоронних органів зумовлене тим, що в Україні „людина, її права і свободи є вищою цінністю”. Визнання, дотримання та захист прав і свобод людини та

громадянина – обов’язок держави (ст. 2 Конституції України). Оскільки діяльність правоохоронних органів, на відміну від інших органів виконавчої влади, пов’язана із застосуванням примусу, вона може містити в собі істотну загрозу правам і свободам людини та громадянина. Звідси та особлива значущість, яку законодавець надає принципу поваги та дотримання прав і свобод людини і громадянина щодо діяльності правоохоронних органів.

Принцип гласності. Принцип гласності означає забезпечення доступності обговорювання тих чи інших державних рішень на основі широкої інформованості та врахування громадської думки. Гласність включає правдиву, своєчасну і широку інформацію про дійсний стан справ у державі та виражає довіру і повагу до людей, їхню здатність розібратися в поточних подіях, виробити правильне рішення, свідомо брати участь у їх здійсненні. Поступово гласність стає інструментом популяризації діяльності правоохоронних органів і в Україні. Згідно із Законом України „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації” [194] передбачається забезпечення широкої інформованості суспільства через висвітлення діяльності органів державної влади такими засобами, щоб вони були доступні, зрозумілі та об’єктивні для всього населення.

Таким чином, вже зараз можна говорити про певний досвід запровадження «паблік рілейшнз» у системі правоохоронних органів, який ще потребує узагальнення та розвитку. Гласність дає змогу громадянам бачити механізм формування та реалізації всіх сторін державної політики та здійснення всіх процесів діяльності органів державної влади. Цей принцип ґрунтується на: доступності механізмів управління для громадян; відкритості функціонування органів правопорядку; громадському контролю, у тому числі через засоби масової інформації; судовому контролю та контролю прокуратури згідно із Законом України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави». Громадська думка відображає уявлення (оцінки, судження) найактивнішої частини

населення щодо ефективності, корисності, правильності державних рішень. Вона виступає масивом інформації для суб'єктів державної влади. Урахування громадської думки – це канал зворотного зв'язку в системі державної діяльності, використання інформаційного простору для вироблення і прийняття найбільш обґрунтованих та ефективних державних рішень. Держава забезпечує дотримання принципу гласності двома способами. По-перше, вона вимагає від державних органів гласності та відкритої діяльності для широкої громадськості. По-друге, держава стимулює прагнення населення до висловлювання суджень щодо діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також підприємств, установ та організацій.

Принцип взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями та населенням дуже важливий і складається, на думку автора, з підгруп принципів. У даному контексті, потрібно зазначити, що взаємодія – це не тільки принцип діяльності правоохоронних органів, але й вимога до них. На основі наукових досліджень і багатьох практичних експериментів останнім часом було доведено, що для успішної боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку правоохоронним органам України необхідно залучитися більшою підтримкою з боку суспільства.

Аналіз положень Конституції України та базових законодавчих актів свідчить про те, що ці документи загалом передбачають певні правові засади взаємодії органів внутрішніх справ та інститутів громадянського суспільства на основі універсальних демократичних принципів: верховенства права, поваги до прав людини і громадянина, законності, гласності.

Підсумовуючи викладене вище, можемо стверджувати, що вплив на суспільство може здійснюватися тільки в умовах дотримання прав та обов'язків у відносинах керуючого і керованого. В основу цього процесу покладено виникнення цілей державного управління знизу, від громадянського суспільства, що визначає зміст державної влади, а характер державної влади, своєю чергою, впливає на розвиток громадянського суспільства. Така взаємозалежність відображена в Конституції України, однак необхідно

визнати, що існуючі відношення «держава – громадянське суспільство» – це нормативно-правова схема, яка поки що, на жаль, не наповнена реальним змістом.

Таким чином, тільки з формуванням державного управління як суспільного інституту, що спостерігається зараз в Україні, набуває актуальності дослідження взаємодії правоохоронних органів і громадянського суспільства. Безумовно така, взаємодія є комплексною: вона стосується і структури, і функцій, і механізмів діяльності правоохоронних органів, а тому не може бути зведена лише до відносин яких-небудь окремих елементів сторін, що взаємодіють. Повномасштабна взаємодія стане можливою тільки у випадку розгляду правоохоронних органів в Україні як динамічної системи, що реагує на зміни соціально-економічної ситуації. Розробка такої системи правоохоронних органів та їх законодавче визначення та закріплення дасть змогу вчасно та адекватно реагувати на зміни суспільної ситуації, та дозволить забезпечити стабільний довготерміновий розвиток українського соціуму, що будує громадянське суспільство.

Підсумовуючи викладене у даному розділі, можемо зробити деякі висновки.

По-перше, громадянське суспільство є досить автономним суб'єктом соціальної дії, який самоорганізується та саморегулюється без участі держави, перетворюючись на могутню сферу суспільного життя. Воно безпосередньо виступає виразником інтегрованої суспільної думки та водночас породжує своєрідні форми прояву суспільної публічної влади.

По-друге, інтерес до проблем розвитку громадянського суспільства виявляє багато соціальних наук. Історією вивчаються конкретні національно-історичні форми громадянського суспільства; правова наука бачить в ньому об'єкт правового регулювання та коло суб'єктів реалізації цивільного чи приватного права; соціологія досліджує громадянське суспільство як соціальну систему, особливу форму суспільної організації та аналізує специфіку участі громадян у соціальному житті.

Проте особлива роль у науковому дискурсі щодо феномену громадянського суспільства належить політології. У межах політологічної парадигми аналізуються сутність і роль громадянського суспільства в соціально-політичних процесах минулого та сучасності, характер і форми його взаємодії з політичними та соціальними інститутами – державою та її органами влади в центрі та на місцях, економікою, політикою, культурою, соціальним контролем тощо; політологами досліджуються конкретні умови формування громадянського суспільства, процес структурування та чинники, що визначають напрямки його еволюції. Більшість сутнісних трактувань громадянського суспільства дозволяє стверджувати, що це – людська спільнота, яка формується та розвивається у демократичних державах і представлена сукупністю недержавних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових, етнічних, духовних, культурних, релігійних тощо) та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності позадержавних структур – об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів тощо.

По-третє, різноманітні об'єднання, що становлять структуру громадянського суспільства і характеризують багатоманітність його соціальних практик, відображають найширшу палітру господарських, правових, сімейних, культурних та інших потреб та інтересів людей (соціальних груп), створюються вони єдино з метою задоволення чи реалізації цих інтересів. Громадянське суспільство є тим середовищем, у якому сучасна людина законним шляхом задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходить до усвідомлення цінності групових акцій і суспільної солідарності. Крім того, специфіка організацій, які входять до структури громадянського суспільства, полягає в тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, підприємствами, корпораціями та існують автономно від неї, але відповідно до вимог чинного законодавства.

Сучасні дослідники виділяють декілька загальних об'єктивних чинників, що генерують процес формування та розвитку громадянського суспільства. Спробуємо охарактеризувати найголовніші з них.

Передусім це історико-економічний фактор, пов'язаний зі становленням ринкової економіки у будь-якій країні. Демократичне суспільство, розвиваючись, поряд з іншими свободами передбачає встановлення такої системи господарських відносин, що діє за власними економічними законами, і тільки дотримуючись їх, може успішно вести підприємницьку діяльність. Головним інтегруючим моментом виступає те, що протистояти об'єктивним „законам ринку” поодиноці дуже важко, у зв'язку з чим і почали виникати різного роду об'єднання чи організації підприємців та інших господарюючих суб'єктів громадянського суспільства, що були покликані полегшити це завдання.

Наступним чинником можна вважати існування та стан приватної власності. Саме приватна власність у всьому розмаїтті її конкретних форм є найбільш розвинутим інститутом демократичного громадянського суспільства що, визначає та робить необхідним його існування. У такому суспільстві більша частина населення – приватні власники, серед яких представники великого, середнього та малого бізнесу чи наймані працівники, які також мають прибуток від обігу своїх власних накопичень, відповідно розвинутим і численним є середній клас. Для цих людей приватна власність виступає головним засобом отримання доходів та основою добробуту їхніх родин. Не дивно, що енергійні зусилля власників спрямовані на збереження своїх матеріальних ресурсів і створення оптимальних умов щодо їх примноження. Світовий досвід показує, що найбільш ефективними стають колективні зусилля, тобто різного роду об'єднання власників із однаковими інтересами; наприклад, спілки підприємців, банкірів, асоціації фермерів, юристів, будівельників, домовласників тощо. Їх представники регулярно взаємодіють із урядом і відповідними комітетами парламенту, легітимно лобіюючи свої

інтереси та домагаючись оптимізації умов функціонування власності, що належить членам даних організацій.

Нарешті, ще одна причина, що сприяє процесам суспільної консолідації свідомої громади, полягає у розвитку демократії як суспільного стану та політичної технології, що безпосередньо створює можливості для виникнення та всестороннього розвитку громадянського суспільства в країні.

На нашу думку, важливо не лише усвідомлювати необхідність громадянського суспільства для реалізації ідей демократії, але й розкривати його потенційні можливості. Адже основна функція громадянського суспільства – найбільш повне задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб суспільства. Перш за все, це виявляється у забезпеченні соціальної свободи, демократичного державного управління, в існуванні громадської сфери політичної діяльності та публічних політичних дискусій. Вільний громадянин – це альфа і омега громадянського суспільства, а соціальна свобода якраз і створює можливості для максимальної самореалізації людини в суспільстві. Не менш важливою умовою функціонування громадянського суспільства в Україні виступає гласність і пов'язана з нею висока інформованість громадян, що дозволяє реально оцінювати господарську кон'юнктуру, бачити соціальні проблеми та вживати заходів щодо їх вирішення. І нарешті, визначальною умовою успішного функціонування громадянського суспільства є наявність відповідного законодавства і конституційних гарантій щодо його існування.

РОЗДІЛ X

ГЛОБАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО СВІТУ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Глобальне громадянське суспільство є надзвичайно суперечливим політичним інститутом щодо можливості повноцінної реалізації, тому нашим дослідницьким завданням є пошук «за» та «проти» реалізації такого загальнопланетарного проекту. Ми спробуємо визначити, наскільки реалістичною у цілому є перспектива ефективного втілення глобального громадянського суспільства у суперечливих реаліях розмаїття культур, плетива міжнаціональних інтересів, великої кількості невизначеностей у всіх сферах життєдіяльності та інших чинників.

Ще І. Кант допускав виникнення права світового громадянства, що сполучає громадян і держави у співдружність держав («універсальне громадянське суспільство»). Від цього часу дослідники дебатують предмет глобального (світового, універсального, міжнародного, мегасуспільства тощо) суспільства, сперечаючись навіть щодо його назви. Цим ми констатуємо відсутність наукового консенсусу починаючи від термінологічного маркування найменування співпраці громадськості поза національними суспільствами, політиками й економіками.

Сьогодні глобальне громадянське суспільство як політичний інститут не достатньо концептуалізоване; причиною цього може бути багатовимірність глобалізаційних процесів, їхні суперечності на національному й транснаціональному рівнях. Неузгодженою бачиться дослідникам і роль глобального громадянського суспільства: чи воно виступає у ролі обмежувача повноважень держав, чи робить політичні інститути більш відповідальними?

За характеристикою М. Шепелева, «глобальне громадянське суспільство стало транскордонною мережею груп, клубів, людей, національних і

міжнародних організацій»³³⁸. Видається, що інститути глобального громадянського суспільства мали б об'єднувати в планетарному масштабі соціально активних громадян, здатних накопичувати позитивні інституційні ініціативи та пропозиції рішень, а також конкретні умови для реалізації відповідних проектів. Ці інститути значимі задля забезпечення соціальної підтримки розробки та реалізації середньо- і довгострокових стратегій, що охоплюють великий спектр соціальних інтересів. Метою інститутів глобального громадянського суспільства, на нашу думку, є утворення широкої соціальної коаліції для громадського контролю за ефективним використанням ресурсів.

Безумовно, громадянське суспільство формується «на різних швидкостях», залежно від історичних, культурних та економічних передумов. В. Буряк зауважує, що «політико-культурні метафори «Захід» і «Схід», «Північ» і «Південь» охоплюють фундаментальні відмінності між регіонами світу. Їх відмінності склалися тисячоліттями, історичні, культурні, економічні та політичні особливості позначаються на темпах і спрямованості громадянських ініціатив»³³⁹. Глобальне громадянське суспільство не таке уже й «глобальне», бо нерівномірно проявляється на різних континентах. Глобальні трансформації як відбувалися, так і сьогодні відбуваються нерівномірно.

На думку О. Полторакова, «наразі можливо говорити лише про початкову стадію формування глобального громадянського суспільства, його перспективи досить проблематичні внаслідок існування важкої «спадщини», міжнародних протиріч, що тягне за собою домінуюча державно-центрична структура міжнародних відносин»³⁴⁰.

І все ж, незважаючи на явну аморфність такого «строкатого» утворення, реальну роз'єднаність громадянських суспільств на глобальній шкалі,

---

³³⁸ Шепелев М. Глобальне громадянське суспільство як концепт і соціальна реальність. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія : Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 33. С. 35.

³³⁹ Буряк В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции. Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. С. 38–39.

³⁴⁰ Полтораков О. Ю. Глобальне громадянське суспільство в системі міжнародних відносин. *Дослідження світової політики: зб. наук. праць*. Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України. 2008. Вип. 44. С. 155.

очевидну мозаїчність і неконсолідованість, Дж. Кейн у праці «Глобальне громадянське суспільство?»³⁴¹, наполягає на тому, що можна констатувати існування певного наддержавного специфічного громадянського утворення (дослідник його називає «society of societies» – «суспільство суспільств»). Відкритість, рух до розширення демократії, прагнення до загальнолюдських (універсальним) цінностям – його відмітні характеристики.

Визначимо основні переваги глобального громадянського суспільства, які можуть сприяти його еволюції, та ті чинники, які позитивно впливають на цей процес:

1) в останні десятиліття стрімко поширилися різноманітні глобальні кризи, які зумовлюють появу загальних інтересів і можуть продукувати усвідомлення єдиної ідентичності в усіх землях;

2) побудова глобального співтовариства, що діятиме на засадах наднаціонального політичного простору, потенційно сприятиме якщо не вирішенню глобальних проблем, то пом'якшуватиме їх наслідки;

3) характер глобальних проблем призводить до появи суспільних акторів, що вимагають міжнародного колективного управління цими проблемами не лише силами національних урядів та урядових міжнародних організацій. Деякі глобально важливі рішення (наприклад, захист біосфери, нерозповсюдження і невикористання ядерної зброї) вимагають асоційованої дії на глобальному рівні;

4) конструювання та дієве функціонування глобального громадянського суспільства уможлиблюється зацікавленістю людей у забезпеченні особистісної та планетарної безпеки;

5) глобальний формат громадянського суспільства можна розглядати й як невід'ємну частину глобалізаційних перетворень, які вже не зупинити. Глобальне громадянське суспільство окремі дослідники трактують як реакцію на глобалізацію;

---

³⁴¹ Keane J. *Global Civil Society? (Contemporary Political Theory)*. London: Cambridge University Press, 2003. 236 p

б) наявність глобального громадянського суспільства може зумовити стирання національних кордонів за рахунок появи так званого «світового громадянства» із рівними для усіх правами та свободами. Це доволі фантастична мрія, яка пропонувалася ще греками доби еллінізму, і людство за понад два тисячоліття не наблизилося до такого формату у загальнопланетарному масштабі. Зрозуміло, що у глобальному світовому просторі задля можливості циркуляції без фактичних кордонів зацікавлені громадяни тих держав, які сьогодні мають утруднене візовими перепонами пересування;

7) інформаційне суспільство швидко еволюціонує, виникають нові, незатратні способи транскордонного спілкування, зростає роль Інтернету у повсякденному житті громади. Віртуальна комунікабельність (комунікативна діяльність) перетворилася у потребу. Кожен учасник мережі має можливість спілкуватися з великою кількістю людей, впливати на них, мобілізувати їх. Віртуальна комунікація нівелює проблему нерівноправності, що існує в масовій комунікації між елітою та масою, адже у віртуальній комунікації всі рівноправні)³⁴²;

8) розвиток згаданих вище горизонтальних зв'язків у глобальній комунікації сприяє формуванню чіткої соціально-політичної позиції, впливає на можливість швидко зорганізуватись і мобілізуватись – перейти до активних дій на захист власних чи колективних інтересів;

9) завдяки глобальній громадянській співпраці недержавних суб'єктів уможлиблюється створення єдиної бази пропозицій і критики щодо тих чи інших ситуацій, рекомендацій щодо прийняття рішень та можливих шляхів їх реалізації;

10) зникають «інші» як характеристика глобальної соціальної системи майбутнього (підхід вітчизняного соціолога Т. Цимбала)³⁴³.

---

³⁴² Хома Н. М. Глобальне громадянське суспільство : утопія чи перспективна реальність. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 2. С. 166.

³⁴³ Цимбал Т. В. Зникнення «інших» як ознака глобальної системи. *«Шевченківська весна»*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. Вип. IV. Ч. 1. К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2008. С. 171–173.

Водночас чимало науковців і громадських активістів дотримуються думки, що побудувати глобальне громадянське суспільство не можливо. Створення такого типу соціального утворення дуже часто відносять до утопічних теорій, наводиться низка аргументів для підтвердження такої песимістичної гіпотези.

Спробуємо виділити основні застереження щодо реалістичності розбудови глобального громадянського суспільства та окреслимо основні перешкоди його розвитку. Насамперед, для сучасної людини характерна відсутність глобального способу мислення, вона вузько сконцентрована на локальних проблемах. У глобальному громадянському вимірі нівелюється невелике, локальне утворення, прерогатива надається великому організму. Як наслідок – знецінюється самотність й індивідуальність певної території (територій). Відбувається нав'язування чужорідних, невласних принципів врядування, диктування правил гри, насаджування чужорідних моделей політичної (і не тільки) культури. Цінності кожної спільноти різняться та залежать від багатьох чинників; сформувані єдиноприйнятні цінності для єдиного земного суспільства є не видається можливим, бо в кожній нації є власні пріоритети та переконання; діалог культур є ускладненим, кроскультурна взаємодія не має загальної підтримки ³⁴⁴.

Також звернемо увагу, що традиції громадянського активізму розвинуті у країнах Північної Америки, Західної Європи. Натомість, у великих, зазвичай, густонаселених регіонах (Африка, деякі регіони Азії та ін.), громадянське суспільство не розвивається. Не всі країни є відкритими та хочуть сприяти розвитку громадянського суспільства навіть у національному масштабі. Планета не є здатною у повному обсязі до розвитку глобального громадянського суспільства через надто відмінні у різних країнах традиції демократичної громадянської участі. Маємо нерівномірність активності учасників громадянського суспільства. Наприклад, лише на африканському

---

³⁴⁴ Хома Н. М. Глобальне громадянське суспільство : утопія чи перспективна реальність. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 2. С. 166.

континенті проживає близько 50 націй і народностей, 3 тис. племен³⁴⁵. Тобто, тут умови для укорінення громадянських традицій є не риятливі – державні кордони досі подекуди умовні; розвиваються переважно авторитарні режими; низький рівень економічного життя, сильні міжетнічні суперечності, низький рівень освіти тощо.

The Global Journal відстежує географічне розташування міжнародних неурядових організацій. Більшість МНУО (72 %) припадає на західні держави і лише 28 % – на країни Азії, Африки та Латинської Америки³⁴⁶.

Також перешкодою розвитку глобального громадянського суспільства можна вважати недостатню компетентність громадськості, яка входить до структур міжнародних центрів прийняття рішень; як наслідок – некваліфіковані рішення, виникнення додаткових проблемних ситуацій, неефективний розподіл людських і матеріальних ресурсів.

Ще одним проблемним моментом є існування різних культурних полюсів, подекуди категоричне небажання приймати іншу, культурновідмінну сторону (міжнародний тероризм, релігійний екстремізм та ін. прояви). Звернемо увагу й на таку перешкоду, як неосвідченість великої частини земель, розрив у доходах, нерівність доступу до соціальних, економічних, освітніх послуг, інші соціальні проблеми закономірно породжують відмінні інтереси народів планети.

Не можна ігнорувати й те, що у багатьох країнах зростає вплив націоналістичних рухів, які намагаються боротися проти засилля «чужого» контенту у національне середовище. Культурне відродження багатьох націй сприяє концентрації уваги на власній спадщині, підтримці національних традицій. Це входить у певний конфлікт із намаганням деякої уніфікації земель задля реалізації завдань глобального громадянського суспільства.

---

³⁴⁵ Сидоренко С. В. Політичне протистояння стратегії «зміцнення громадянського суспільства» в країнах Африки. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 55. С. 140–141.

³⁴⁶ Чалюк Ю. О. Роль міжнародних неурядових організацій у вирішенні соціальних проблем. *Формування ринкової економіки*. 2013. № 29. С. 284.

На думку окремих дослідників, зокрема вітчизняних теоретиків державного управління Е. Афоніна та Т. Бельської, входження представників глобального громадянського суспільства в міжнародні організації може мати негативні наслідки для демократії, адже коли цивільні громадяни стають управліннями, вони втрачають раніше отриманий «позитивний потенціал інакомислення»³⁴⁷ [.

Хоч формування глобального громадянського суспільства уможливилось завдяки сучасним інформаційним технологіям, які стирають кордони, але за неспинного зростання можливостей передачі, обміну інформацією, дедалі гостріше постає проблема цифрової нерівності – різниці в доступі громадян до соціальних, економічних, освітніх, культурних та інших послуг за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Це є ще однією перешкодою у наближенні реалізації проекту розбудови глобального громадянського суспільства.

За величезної прірви у соціальних показниках країн світу, культурною відмінністю між народами, спостерігаємо байдужість одних країн (країн розвинутої економіки) до проблем інших (особливо країн, що розвиваються). На нашу думку, реалізація проектів глобального громадянського суспільства передбачає реформістський розвиток країн, але не всі країни готові до реформ; національні системи не готові підлаштуватися під глобальні вимоги. Для того, щоб об'єднатися в одне глобальне громадянське суспільство, людям потрібно отримувати об'єктивну інформацію про стан справ, що не є можливе за ведення в сучасному світі агресивних інформаційних воєн.

У контексті окреслених характеристик процесу можливої еволюції глобального громадянського суспільства згадаємо підхід німецького дослідника А. Кляйна, який виділяє три моделі міжнародної політики (реальна,

---

³⁴⁷ Афонін Е., Бельська Т. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2013. № 4. С. 13.

інтернаціональна та космополітична)³⁴⁸. Якщо реальна модель опирається на необмежений суверенітет національних держав, неурядові громадські організації виконують дорадчу функцію, інтернаціональна модель – вже визнає великий вплив міжнародних організацій і неурядових громадських організацій, то космополітична модель відводить суб'єктам глобального громадянського суспільства, зокрема неурядовим громадським організаціям, роль акторів міжнародного громадянського суспільства, які оспорюють політичну домінантність національних держав.

Більшість дослідників схиляються до реальної моделі, скептично оцінюючи можливість впливу неурядових громадських організацій: 1) піддається сумніву самостійність неурядових громадських організацій як соціальних чи політичних акторів; 2) неурядові громадські організації є дуже строкатими за характером, що ускладнює взаємодію (емансиповані, консервативні, прогресивні, авторитарні, неоліберальними та ін.). Тому слушною є думка, що маємо радше гетерогенний набір окремих акторів і «інтернаціоналізоване, але не інтернаціональне громадянське суспільство»³⁴⁹.

Водночас учені-«оптимісти» притримуються думки, що у перспективі міжнародні неурядові організації можуть сформувати глобальне громадянське суспільство, яке буде впливати на систему міжнародних політичних і соціально-економічних відносин не менш істотно, аніж в національних рамках громадянське суспільство впливає на політику¹⁴¹ держави³⁵⁰. Отже, можемо констатувати, що важливою особливістю глобалізаційних тенденцій сучасності є суттєвий розвиток невлadних (громадських) стосунків на міжнародному рівні.

---

³⁴⁸ Klein A. Der Diskurs der Zivilgesellschaft: Politische Hintergründe und demokratietheoretische Folgerungen. Opladen, 2001. 236 p.

³⁴⁹ 238. Kößler R., Melber H. Chancen internationaler Zivilgesellschaft. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main, 1993. P.59.

³⁵⁰ Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Столярчук Я. М. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива. Київ: КНЕУ, 2010. С. 300.

Формування глобального громадянського суспільства, на нашу думку, є результатом вимальовування формату глобалізованого світу – специфічного, трансформованого впливом глобалізації, модерного світу.

Глобалізований світ – це : 1) злиття національних економік у єдину загальносвітову систему, засновану на легкості переміщення капіталу; 2) інформаційна відкритість світу, швидке технологічне оновлення; 3) лібералізація руху товарів та капіталу; 4) планетарна наукова революція на основі комунікаційного зближення; 5) міжнаціональні соціальні рухи; 6) інтернаціональної освіти та ін.

З іншого боку, формування глобального громадянського суспільства, на нашу думку, є відповіддю на глобальну кризу як всеосяжне явище, яке зачіпає життєво важливі інтереси всіх народів і країн світу, породжене загальними законами існування та розвитку людства. Загострюються політичні, економічні, соціальні, етнічні, демографічні, екологічні та інші протиріччя; існуючі засоби досягнення цілей уже нерезультативні, унаслідок чого виникають непередбачувані ситуації й проблеми. Глобальна криза найяскравіше розкриває сьогодення як період нестабільності або такого стану, коли наближаються серйозні зміни. Сьогодні людство переживає кризу, яка має системний, загальноцивілізаційний характер. Імперативом сучасної епохи стало усвідомлення спільності людської цивілізації на нашій планеті. Людство єдине, як єдині і його проблеми та закономірності розвитку. Оскільки подолати глобальну кризу силами однієї держави, нації неможливо, потрібне співробітництво в загальносвітовому масштабі й тісна конструктивна взаємодія як на державному, так і на недержавному рівні (у межах громадянського суспільства).

Глобальне громадянське суспільство має перспективу формування за появи глобального врядування, яке уможлиблюється лише об'єднанням зусиль урядів і неурядових суб'єктів міжнародної політики задля забезпечення керованості міжнародних відносин і глобальних процесів шляхом переговорів, укладання угод, створення координуючих світових і регіональних інституцій.

Більшість фахівців із глобального врядування вважають, що і ментальність людей XXI століття, і суспільні тенденції до посилення ролі мережевих систем управління свідчать про неможливість створення єдиної світової структури глобального врядування в досяжному майбутньому. Цінність глобального врядування є у його орієнтації на вирішення безпекових, економічних, соціальних, демографічних та інших проблем країн світу, формування глобальної публічної політики. Інституційна основа глобального врядування – це не лише надурядові, міжурядові організації, але й неурядові організації й установи світового та регіонального рівня. За відсутності світового уряду процес глобального врядування (як і публічного врядування взагалі) розвивався б по горизонталі, на основі мережевих зв'язків, інтеграції подібних форм і методів урядування, узгодження суперечностей, вироблення прийнятних способів керівництва глобальними справами.

Функціонування моделі глобального громадянського суспільства можливе, на нашу думку, за допомогою так званого управління (англ. Flexible governance) – сукупності гнучких методів ухвалення та реалізації рішень, які формулюють цілі так, що дозволяють швидко адаптуватися до нових ситуацій, реагувати на динаміку зовнішнього середовища. В основі – горизонтальні зв'язки погодження рішень. Н. Вінникова характеристиками гнучких форм управління називає: «неформальність, інтегрована поведінка учасників, здатність співіснувати як із внутрішніми, так і зі зовнішніми ієрархіями, що, у свою чергу, надає більшій ефективності процесу прийняття рішень, що дозволяє оперативнo змінювати організаційні форми та забезпечувати їхню міцність»³⁵¹.

На нашу думку, практичне втілення глобального громадянського суспільства можливе на основі гетерархічного (розподіленого) управління. Адже така форма управління передбачає децентралізовану структуру та формування влади по горизонталі. Формування гетерархії відбувається на основі відносин взаємозалежності й самоорганізації, організаційної

---

³⁵¹ Вінникова Н. Гнучке управління. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий світ-2000, 2015. 492 с. С. 73–74.

гетерогенності та горизонтальної підзвітності. На відміну від ієрархії, заснованої на принципі вертикальної підпорядкованості, гетерархії властива горизонтальна узгоджуваність ухвалення рішень. Саме гетерархія є адаптивною управлінською моделлю, в якій переплетено множинність організаційних принципів, що дозволяє швидко пристосовуватися до змін зовнішнього середовища за рахунок відповідного коригування своєї структури.

Отже, на нашу думку, глобальне громадянське суспільство могло б стати новою моделлю розвитку, яка дозволила б кардинально збільшити інвестування в людський потенціал і забезпечення соціального середовища при скороченні участі в цьому держави та залученні нових акторів; воно є бажаною формою всесвітньої асоціації людей, народів, транснаціональних спільнот.

З огляду на невизначені перспективи інституціоналізації владних (централізованих) структур на глобальному рівні, можна прогнозувати, що на ньому оперуватимуть «м'які» форми регулювання – міжнародний клас експертів та інші форми організації громадянського суспільства. Але суб'єкти глобального громадянського суспільства, зокрема міжнародні неурядові громадські організації, залишаються маргінальними акторами, у кращому випадку з непрямим впливом на окремі аспекти (між)державного прийняття рішень. Політична сфера є здебільшого закритою для недержавних організацій.

Безумовно, під впливом глобалізації громадянське суспільство розширюється, утворюються транснаціональні співтовариства, транснаціональні неурядові організації, глобальні рухи, міжнародні наукові та професійні асоціації тощо. Тобто формується унікальний суспільний простір, удосконалюються основні загальні права, робиться спроба запобігти глобальним загрозам без участі держав. Але реалістична оцінка цього процесу свідчить про ще доволі нечітку перспективу генези феномена глобального громадянського суспільства, яка обтяжена численними гальмівними механізмами.

ВИСНОВКИ

Громадянське суспільство є складною соціальною системою, що сформувалося під час розвитку людської цивілізації, забезпечуючи нагальні потреби людей у різноманітних сферах, зокрема щодо вирішення соціально-побутових й економічних, а також політичних проблем. Виокремлюючи основні ознаки громадянського суспільства, опираючись на історичну традицію, можна вирізнити наступні: легальність – діяльність у межах правових норм; автономність – незалежність від держави; публічність – відкритий простір комунікацій, участі громадськості; плюралізм – урахування думок та інтересів його членів; діяльність з метою задоволення інтересів своїх членів; артикуляцію політичної волі та соціальних норм.

Проаналізувавши окремі філософсько-правові погляди, зауважуємо, що громадянське суспільство – це концепція, яка визначається відсутністю єдиного наукового бачення. В історичній перспективі зміст розуміння громадянського суспільства радикально змінювався, а тому колишнє значення не завжди присутнє у теперішньому підході. А це лише доводить тезу, що громадянське суспільство – складний та суперечливий феномен, істотні зрушення у дослідженні якого залежать від того, чи вдасться створити ефективну методологію, яка об'єднає зусилля різних наук, що займаються вивченням означеної проблематики.

В науковому дискурсі осмислення ролі та значення громадянського суспільства для сучасної цивілізації можна виокремити мінімум сім відносно самостійних дослідницьких підходів й багато більше спроб синергетичного поєднання різних з них у певних авторських комбінаціях. До самостійних підходів слід віднести, насамперед формально-правовий, інституційний, глобалізаційний, просторово-ціннісний, комунікаційний, діяльнісний та кейс-стаді. Запропонована класифікація дослідницьких підходів до осмислення феномену громадянського суспільства у сучасному науковому дискурсі дає можливість сфокусувати увагу у межах певного підходу на тих чи інших

інституційних, процедурних, ціннісних, діяльнісних, комунікаційних тощо характерологічних властивостях й особливостях громадянського суспільства, щоб у подальшому синергетично опрацювати узагальнюючі наукові пропозиції щодо його розвитку. При цьому, слід розуміти, що віддаючи належне визначальним положенням теорій західних дослідників, використовувати їх в сучасній українській суспільно-політичній практиці необхідно обережно. Позаяк умови формування громадянського суспільства в західних державах й у нас істотно відмінні. Разом з тим, ті ж західні вчені переконані, що основи для позитивного розвитку громадянського суспільства в Україні існують.

Громадянське суспільство – це історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різного роду об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють усі сфери суспільного життя та виступають своєрідним регулятором свободи людини.

Дане визначення громадянського суспільства поєднує асоціативний, структурний та функціональний аспект розуміння громадянського суспільства. Але не слід забувати одного важливого моменту, що громадянське суспільство, незважаючи на його структурованість, це, насамперед, суспільство, в якому пріоритетне значення мають інтереси людини.

2. Проблематика громадянського суспільства є доволі складною, вона не обмежується структурними моментами в його функціонуванні та розвитку. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що при дослідженні даного феномена особливу увагу належить приділяти тим особливостям, які притаманні громадянському суспільству, а саме:

По-перше, громадянське суспільство розглядається нами як сукупність вільних індивідів. Це знаходить вияв у різних аспектах, зокрема економічному, соціальному та політичному.

Суть економічного аспекту полягає в тому, що: кожний індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування; індивід має право на свободу вибору форм власності; на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами.

Соціальний аспект розглядається як приналежність індивіда до певної спільності (сім'ї, клану, класу) чи автономна самостійність з метою забезпечення своїх потреб.

Політичний аспект вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості бути членом партії, брати участь у виборах.

По-друге, громадянське суспільство, на нашу думку, відкрите соціальне утворення, що зумовлюється: відсутністю жорсткої регламентації з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики; правом вільного в'їзду в країну та виїзду з країни; обміном інформаційними, науковими та освітянськими технологіями з іншими державами.

По-третьє, громадянське суспільство – це складна структурована система (плюралістична), для якої характерна повнота, стійкість та відтворюваність.

По-четверте, громадянське суспільство – це система, що має свої механізми розвитку та управління, тобто: громадяни, які вступають у різного роду відносини, реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур; громадянська ініціатива, громадянський обов'язок створює можливості для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

По-п'яте, громадянське суспільство – це правове демократичне суспільство, для якого характерним є: визнання та матеріалізація ідей верховенства права, а особливістю останнього має бути поділ на публічне та приватне право, єдність права та закону; правове забезпечення та

розмежування діяльності різних гілок влади; розвиток і вдосконалення суспільства разом із розвитком та вдосконаленням правової держави.

3. Громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення та формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. Інститути громадянського суспільства виконують наступні групи функцій:

По-перше, вони є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують власними силами або спільно з органами місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують тягар проблем, які їй доводиться розв'язувати.

По-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою.

По-третє, інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна отримує шанс бути почутою на вершині владної піраміди.

По-четверте, ці інститути створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади, бо а) формують і роблять відомою позицію громадян із різних проблем суспільного життя та публічної політики; б) систематизують, упорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, пом'якшуючи, в такий спосіб конфлікти, допомагаючи знайти основу для взаємних поступок і компромісів; в) у випадку потреби допомагають людям організовано протистояти неконституційним діям осіб при владі чи спробам узурпації влади.

4. Громадянське суспільство – це складне і багатогранне явище людського буття, воно є продуктом тривалого історичного розвитку людства. Говорити про його становлення можна з того моменту, коли з'являється

громадянин як самостійний, індивідуальний член суспільства, який визнається суспільством і державою як найвища соціальна цінність і, який наділений відповідним комплексом прав і свобод і в такому статусі взаємодіє із суспільством.

5. Громадянське суспільство – це організація вільних і рівноправних індивідів, сім'ї, класів, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власниками, користуватися свободами у процесі виробництва та розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист.

6. Важливою рисою громадянського суспільства є визнання рівності всіх громадян перед законом і стосовно один одного; громадянське суспільство має за допомогою права і закону реально забезпечувати здійснення принципу рівних можливостей. Саме тому однією з основних ознак громадянського суспільства виступатиме дія принципу верховенства права і верховенства закону.

Аналізуючи діяльність сучасних інститутів громадянського суспільства у контексті формування ідеології модернізації українського соціуму, можна зауважити наступні тенденції.

Інститути громадянського суспільства беруть активну участь у формуванні державного курсу, націленого на вирішення актуальних проблем українського соціуму. Цей процес реалізовується шляхом залучення наукового потенціалу, який характеризується належним етичним й інтелектуально-професійним рівнем, динамічним створенням аналітичних центрів, ґрунтовним вивченням громадської думки та проведенням оперативних громадських слухань. Отже, потенціал громадянського суспільства залучається до вирішення назрілих політичних, правових, соціальних проблем.

Інститути громадянського суспільства популяризують цінності громадянства, ініціативно впроваджують систему заходів ідеологічного спрямування, що здійснює позитивний вплив на соціум.

Становлення інститутів громадянського суспільства без втручання держави, а прямої наближеності до соціуму обумовлює вирішення наявних та потенційних конфліктів, незгод. Альтернативні підходи до вирішення різних суспільних проблем сприяють якісному формуванню оптимальної стратегії держави.

В контексті самобутньої розбудови національних держав якраз інститути громадянського суспільства виступають ґрунтом консолідації нації та основою формування стратегії національної політики та.

Вагомим завданням, яке окреслюють перед собою інститути громадянського суспільства, є ідеологічна діяльність та виховання соціуму. В умовах, коли інститути громадянського суспільства визнають демократичні ідеали, сповідують загальнолюдські цінності, ідеологічна діяльність сприяє зростанню та утвердженню правової культури громадян.

Аналізуючи безпосередній вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток ідеології, необхідно зауважити, що у процесі модернізації визначальне значення їх діяльності є в тому, що вони інтегрують численність, неоднозначність особистісних інтересів окремих індивідів, соціальних прошарків, зацікавлених груп у загальний інтерес громадянського суспільства.

Отже, модернізація неевентуальна без синхронної політичної, правової та соціально-економічної стабілізації українського суспільства. Саме від вибору модусів, механізмів стабілізації залежить, якими пульсами Україна звершить модернізацію, витворить постіндустріальне суспільство, у результаті чого зможе приєднатися до єдиного плину світового розвитку, або ж створить деформовану модель суспільства за взірцем відсталих країн, утвердить державно-бюрократичну орієнтацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 5 років успіху української адвокатури. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/43f83bd682afc309ca20_file.pdf (Дата звернення: 01.09.2020 р.).
2. Абросимова Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. Москва: Институт права и публичной политики, 2002. 160 с.
3. Августин Аврелий блаженный. О граде Божием. Москва, 1994. Т. I. 394 с.
4. Адам Б. Селігман. Ідея громадянського суспільства. Пер. з англ. О. Камінського. Київ, 2000. 248 с.
5. Административное право Украины: учеб. для студ. вузов юрид. спец. Ю. П. Битяк, В. В. Богуцкий, В. Н. Гаращук и др. Под ред. Ю. П. Битяка: 2-е изд., перераб. и доп. Харків: Право, 2003. 576 с.
6. Александер Дж. С. Парадокси громадянського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 27–41.
7. Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиск решения. Москва: Норма, 2001. 752 с.
8. Андропова И. В. Гражданское общество: теоретико-методологические основы исследования. *Вестник ОГУ. Гуманитарные науки*. 2004. №7. С.9– 13.
9. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. Київ: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006 . 502 с.
10. Аристотель. Никомахова этика. Философы Греции ЗАО Издательство «ЭКСМО-Пресс», Москва, 1997. URL: http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/hist/3_kurs/Etika_Zukova/2012/Pril_1.pdf (Дата звернення: 01. 09. 2020 р.).

11. Атаманчук Г.В. Особенности процессов управления в развитом социализме. М.: Мысль, 1985. 200 с.
12. Афанасьева О. В. «Открытое государство» в понятийной системе общественнознания. *Вопросы государственного и муниципального управления*. 2014. № 1. С. 171–187.
13. Афонін Е., Бельська Т. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2013. № 4. С. 10–16.
14. Барматова С. П. Громадянське суспільство в Україні: тенденції та загрози. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2012. № 1. С. 27–29.
15. Батанов О. В. Самоврядування. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. Голова редкол.: Ю. С. Шемчушенко. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 5: П-С. 1998. С. 413–414.
16. Безпека жителів Донецької, Луганської та Одеської областей: ситуація, фактори, особливості (за результатами соціологічного дослідження). Д. Кобзін, А. Черноусов, С. Щербань, М. Колоколова, К. Коренева. Харків: ХІСД, 2016. 209 с.
17. Безродна В. І. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації. *Держава і право*. Вип. 17. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 481–484.
18. Білокопитов Д. В. Сутність громадянського суспільства та його функції в сучасних умовах. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 1. С. 216–223.
19. Блистів Т. Класифікація підходів до розуміння концепту громадянського суспільства в сучасному науковому дискурсі. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. Вип. 1. С. 199–205.
20. Бондаренко Н. О. Громадянське суспільство в Україні: історико-правові аспекти становлення та розвитку. *Форум права*. 2017. № 5. С. 57–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_5_9 (Дата звернення: 01. 09. 2020 р.).

21. Бублій М. П. Основні характеристики взаємодії громадянського суспільства та держави. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. № 2. С. 129–137.

22. Буряк В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции. Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. 152 с.

23. Вайз Ч. Чиновництво під парламентським контролем. *Питання відкритості влади*. 1997. №3. С.57–61.

24. Васильєв Г. Ю., Воднік В. Д., Волянська О. В. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку. Ред. М.П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с.

25. Ващук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : дис. кандидата юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2004. 207 с.

26. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем. Под общ. ред. Е .Б. Кубко. К.: Юринком, 1997. 192 с.

27. Винніков О., Ткачук А. Громадські організації в Україні: новий поступ з новим законодавством. *Голос громадянина*. 1997. №4. С.4–8.

28. Витюк В. В. Состав и структура гражданского общества как особой сферы социума. *Гражданское общество: теория, история, современность*. №2. 1999. С. 44–49.

29. Відбулося засідання Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. Сокальсько-Жовківська Єпархія Української Греко-Католицької Церкви: веб-сайт. URL: <http://www.sokaleparchy.org.ua/index.php/41-2009-06-04-08-59-18/2009/91-kapelaniakoltun> (Дата звернення: 02. 09. 2020 р.).

30. Вінникова Н. Гнучке управління. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий світ-2000, 2015. 492 с. С. 73–74.

31. Владимиров М. В. Державна влада в умовах розвитку громадянського суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. №2. С. 46–53.
32. Внук-Липинський Э. Социология публичной жизни. Москва, 2012. 536 с.
33. Возжеников А. В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. Москва: НПО «Модуль», 2000. 240 с.
34. Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. Відп. ред.: Ю. Саєнко. К.: Стилос, 2002. 368 с.
35. Волзер М. Безпека і добробут. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 486–523.
36. Волкова Д. Є. Конституційне законодавство України про громадські організації: стан та перспективи гармонізації з європейськими стандартами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 23 с.
37. Волкова О. М. Громадянське суспільство: український контекст. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 2. С. 24–28.
38. Ворошило М. І., Кухнюк Д. В. Підходи до розуміння поняття адвокатського самоврядування. *Право: історія, теорія, практика*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–15 березня 2014 р.). Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 158–160.
39. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства*. Під редакцією Варта ван Стінбергена. Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. Київ: Український Центр духовної культури, 2005. С. 49–70.
40. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Логос, 1999. 544 с.
41. Гайворонська В. В. Формування висококваліфікованого адвокатського корпусу як гарантія надання якісної правової допомоги. *Право*

обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення: матеріали міжнар.наук.-практ. семінару, (1–2 грудня 2005 р., м. Харків). Х.; К.: ЦНТ «Гопак», 2006. С. 56–64.

42. Галай А. О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління. Київ: КНТ, 2015. 408 с.

43. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва: Московская школа политических исследований, 1995. 222 с.

44. Гельман В. Как выйти з невизначеності? Pro et contra. Т. 3. Москва: Фонд Карнеги за міжнародний мир, 1998. Т. 23. 454 с.

45. Герасименко Д. Ідея громадянського суспільства (І. Кант та Е. Левінас). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. 09.00.05 – історія філософії. Київ, 2017. 199 с. URL: http://www.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/K_26.053.13/dis_Gerasimenco.pdf (Дата звернення: 02. 09. 2020 р.).

46. Гетьман Є. А., Мерник А. М. Сучасні теоретико-правові концепції громадянського суспільства. *Юрист України*. 2011. № 3(16). С. 5–9.

47. Гірман О. С. Розвиток наукових уявлень про громадянське суспільство, його роль та функції в публічному управлінні. *Державне будівництво*. 2015. № 2. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2015-2/doc/1/03.pdf> (Дата звернення: 02. 09. 2020 р.).

48. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Ч. 2. *Антология мировой политической мысли в 5-ти томах*. Москва, 1997. Т. 1. 832 с.

49. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Москва: Мысль, 1989. Т. 1. 622 с.

50. Гольбах П. А. Избранные произведения: в 2 т. Т. 1. Под общ. ред. и со вступит, статьей Х. Н. Момджяна. Пер. с фр. Москва: Соцэкгиз, 1963. 715 с.

51. Гонюкова Л., Горбань Ю. Вплив громадсько–політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 508–510.

52. Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. Отв. ред. Манов Г. Н.; АН СССР. Ин-т гос-ва и права. Москва, 1991. 120 с.

53. Гриценко І. С., Прилуцький С. В. Судова влада і громадянське суспільство: концепт взаємодії. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 241–249.

54. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. Сіренко В. Ф., Тимошенко В. І., Ковальчук Т. І. та ін. Київ: Логос, 1997. 123 с.

55. Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-європейський досвід. За ред. В. П. Мельника. Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 1999. 384 с.

56. Дворкін Р. Свобода, рівність, спільнота. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С.313–343.

57. Демидов Б. О. Системно-концептуальні основи діяльності у військово-технічній сфері. Книга 1. Концептуальні основи та елементи національної безпеки. Київ: КНТ, 2004. 736 с.

58. Денчук Є. В. Проблеми та шляхи розвитку громадянського суспільства в Україні. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 55–60.

59. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право. Авер'янов В. Б., Дерещ В. А., Ославський М. І. та ін.; За ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Юстиніан, 2007. 288 с.

60. Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність. *Розбудова держави*. 1994. № 6. С. 34–45.

61. Дорошенко В. Деякі передумови та аспекти формування громадянського суспільства в Українській державі. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 3. С. 221–226.

62. Жуковська О. Хартія основних принципів європейської адвокатської професії – тепер і українською. URL:

<http://legalspace.org/ua/biblioteka/korisni-poradi/item/9124-khartiia-osnovnykh-pryntsypiv-ievropeiskoi-advokatskoi-profesii-teper-i-ukrainskoiu> (Дата звернення: 02. 09. 2020 р.).

63. Заброда Д. Г. Колпаков В. К. Адміністративно-правові проблеми взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 176 с.

64. Завгородній В. А. Поняття взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 30 жовтня 2009 р.)*. Запоріжжя: Запорізьк. юрид. ін-т ДДУВС, 2009. Ч.2. С. 64–69.

65. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343 (Дата звернення: 04. 09. 2020 р.).

66. Задоянчук О. І. Громадянське суспільство. Київ: Знання, 1999. 18 с.

67. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ: Парламент. вид-во, 1999. 248 с.

68. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відомості Верховної Ради, 2013, № 27, ст. 282. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (Дата звернення: 04. 09. 2020 р.).

69. Закон України «Про громадські об'єднання». Відомості Верховної Ради України. 2013, № 1, ст.1. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (Дата звернення: 05. 09. 2020 р.).

70. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19.06.2003 № 975-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст.366. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text> (Дата звернення: 07. 09. 2020 р.).

71. Закон України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991 № 1934-ХІІ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст.108. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (Дата звернення: 07. 09. 2020 р.).

72. Закон України «Про звернення громадян» від 02.10. 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення: 05. 09. 2020 р.).

73. Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (Дата звернення: 07. 09. 2020 р.).

74. Закон України «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони» від 12.05.2016 р. № 1356-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 24. Ст. 488. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356-19#Text> (Дата звернення: 07. 09. 2020 р.).

75. История политических и правовых учений Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. Сост. и общ. ред. проф., д-ра истор. наук Г. Г. Демиденко. Харьков, ФАКТ, 1999. 1080 с.

76. Іванцова А. В. Ознаки та загальні риси адвокатського самоврядування. *Часопис Академії адвокатури України.* 2010. № 9. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/533/553> (Дата звернення: 04. 09. 2020 р.).

77. Іщук С. Сучасні концептуальні засади визначення поняття «громадянське суспільство» як політико-правової категорії. *Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства*. 2018. № 2. URL: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/163> (дата звернення: 03. 09. 2020 р.).

78. Каганець І. Утопія? Програма максимум. *Українські проблеми*. 1997. № 2. С. 74–79.

79. Калинюк С. С. Інститут адвокатури в механізмі реалізації права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2015. 203 с.

80. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: навчальний посібник. Київ:КНТ. 2010. 232 с.

81. Кант І. Ідея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. *Метафизические начала естествознания*. Москва: Мысль. 1999. 1712 с.

82. Кант І. Об известной поговорке: Это может быть верно в теории, но не годится в практике; II. О мнимом праве лгать из человеколюбия. Пер. Н. Вальденберг. СПб., 1913. 78 с. URL: http://kant-online.ru/?page_id=283 (дата звернення: 03. 09. 2020 р.).

83. Карась А. Громадянська ідентичність як чинник демократичного розвитку України. *Rethinking Democracy Kyiv Club*, 2011:<http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Karas.html> (дата звернення: 03. 09. 2020 р.).

84. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних баченнях. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

85. Кармазіна О. О. Взаємодія органів публічного управління з громадськістю в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2013_1_30.pdf (дата звернення: 01.09. 2020 р.).

86. Кваша А. С. Розвиток громадянського суспільства в Україні та проблеми об'єктивності його дослідження. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 44(1). С. 91–97.

87. Кин Дж. Демократия и гражданское общество. Пер. с англ. М. А. Абрамова. М.: Прогресс-Традиция, 2001. 400 с.

88. Кириченко С. Шляхи формування правової держави і громадянського суспільства. Київ, 1999. 178 с.

89. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. Пер. з англ., ред. О. Грищенко. Київ: «К.І.С.»; «АНОД», 2000. 192 с.

90. Колодій А. Історія еволюції громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів. № 21. 2001. С. 6–32.

91. Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

92. Колодій А. Ф. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. *Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центрально-східноєвропейський досвід*. За ред. А. Карася. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.

93. Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. 448 с.

94. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади. За заг. ред. Н. К. Дніпренко. К.: ТОВ «Вістка», 2008. 164 с.

95. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17. 07. 97 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 02.09. 2020 р.).

96. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141. Верховної Ради. 2016, № 31, ст.545. *База даних «Законодавство*

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.09. 2020 р.).

97. Коропатнік І.М. Мета і принципи взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства. *Juridic national: Theorie si Practica*. 2016. № 3(19). С. 77–82.

98. Косінов С. А. Контроль над публічною владою як функція громадянського суспільства. *Юрист України*. 2013. № 4. С. 5–10.

99. Костецька Т. А. Громадянське суспільство і інформаційне суспільство: концептуальні та нормативні аспекти взаємозв'язку. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 210–219.

100. Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Под общ. ред. И. И. Мюрберга, пер с англ. М.: Весь Мир, 2003. 784 с.

101. Кравчук В. Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні. *Вибори та демократія*. 2007. № 1 (11). С. 48–53.

102. Краткий политологический словарь. Под ред. С. Г. Рябова, З.И. Тимошенко. К.: РАПО «Укрвузполиграф», 1992. 104 с.

103. Кунц Г., О'Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1981. Т. 1. 493 с.

104. Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность. *Зеркало недели*. 26 января 2002. URL: <http://khp.org/index.php?id=1081365678> (дата звернення: 03.09. 2020).

105. Локк Дж. Сочинения в трех томах. Т. 3. Москва: Мысль, 1988. 668 с.

106. Лотюк О. С. Конституційно–правовий механізм формування та підтримки інститутів громадянського суспільства. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 37–42.

107. Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Столярчук Я. М. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива. Київ: КНЕУ, 2010. 334 с.

108. Мазак А. В. Управління освітньою галуззю в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: регіональний аспект: дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02. Національна академія держ. управління при Президентіві України. Київ, 2005. 199 с.
109. Макінтайр Е. Чи є патріотизм чеснотою? *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 524–543.
110. Мацюк А. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади, демократії. *Українське право*. 1995. № 1 (2). С.24–29.
111. Медведчук В. В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права. Київ: Інтерпрес, ЛТД, 1999. 236 с.
112. Мельник М., Хавронюк М. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність. Навчальний посібник. Київ: Атіка, 2002. 576 с.
113. Меморандум ССВЕ про взаємне визнання транскордонного підвищення кваліфікації адвокатів від 16. 09. 2016 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/69d0c18f97b340020eb1_file.pdf (Дата звернення: 07. 09. 2020 р.).
114. Менджул М. В. Види громадських організацій в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 184–188.
115. Менджул М. В. Громадські організації як об'єкти цивільного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2011. 20 с.
116. Менджул М. В. Сучасний етап розвитку громадських організацій в Україні: історико-правовий аналіз. *Лісабонська стратегія як визначальний чинник європейської інтеграції в галузі освіти і науки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород (Україна) – Гирляни (Словаччина), 6 – 9 травня 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Закарпат. держ. ун-т. Ужгород: Ліра, 2008. С. 200–207.*

117. Мерник А. М. Підходи до розуміння громадянського суспільства: шляхи становлення. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. пр. 2011. Вип. 21. С.148–160.

118. Михайленко О. Проблеми справедливості при розбудові правової держави. *Право України*. 1998. № 8. С. 41–48.

119. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 76–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2006_3_9 (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

120. Міхненко А., Месюк М. Владні інститути та громадянське суспільство: діалог чи маніпуляція суспільною свідомістю? *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2009. Вип. 2. С. 5–12.

121. Монтескьє Ш. О духе законів. Избр. произведения. Москва: Госполитиздат, 1955. 803 с.

122. Музичук О. М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями: дис. ...кандидата юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2003. 193 с.

123. Наливайко Л. Р., Олійник В. М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства. Дніпро: Дніпроп. держ. унт внутр. справ, 2019. 192 с.

124. Науково- практичний коментар до Кримінального кодексу України Ю. В. Александров та ін.; ред. В. Ф. Бойко та ін.. 6.вид., доп. Київ: А.С.К., 2000. 1118 с.

125. Неновски Н. Единство и взаимодействие государства и права. Москва: Прогресс, 1982. 151 с.

126. Нижник Н., Дуда А. Конституційно-правова основа діяльності та повноваження уряду України. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України*. За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. К.: Вид-во УАДУ, 1998. Вип. 1. С. 57–68.

127. Нікітін В. В. Гегель і формування теорії громадянського суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. Харків: Вид-во Хар. НАДУ «Магістр», 2005. № 3 (26). С. 90–95.

128. Новоскольцева Л. О. Демократія в громадянському суспільстві: аналіз моделі інститутів держави. *Політологічні записки*. 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2013_7_11.pdf (дата звернення: 05.09. 2020 р.).

129. Нозік Р. Розподільна справедливість. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С.239–276.

130. Овсяннікова О. О. Транспарентність судової влади: поняття та зміст. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 4 (55). С. 228–237.

131. Овчаренко В. А. Місцеве самоврядування в Україні: історичні витоки, становлення та перспективи. Київ: Логос, 2014. 911 с.

132. Одинцова А. В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее. *Социально-политические науки*. 1991. № 12. С. 41–49.

133. Олійник А. Ю. Теорія держави і права: навч. посіб. А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко; Нац. акад. внутр. справ України. К.: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.

134. Органи державної влади України. За ред. В. Ф. Погорілка. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького, 2002. 592 с.

135. Основні принципи ООН щодо ролі адвокатів від 14 грудня 1990 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_313(дата звернення: 07.09. 2020 р.).

136. Палиенко Н. И. Учение о сущности права и правовой связанности государства. URL: https://thelib.ru/books/n_i_palienko/uchenie_o_suschnosti_prava_i_pravovoy_svyazannosti_gosudarstva.html (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

137. Панійко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів: Літопис, 2002. 236 с.

138. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: этапы, направления, идеи, проблемы. *Зарубежная політологія в ХХ столітті*: Сб. науч. трудов РАН ИНИОН. Москва, 2001. С. 146–186. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalizm-v-politicheskoy-nauke-etapy-techeniya-idei-problemy> (дата звернення: 04.09. 2020 р.).

139. Пейн Т. Права людини. Львів: Літопис, 2000. 255 с.

140. Погорілко В. Ф., Ставнійчук М. І., Руда Н. І. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2001. 354 с.

141. Політичні та правові ідеї християнства. URL: <http://buklib.net/books/24254/> (дата звернення: 01. 19. 2020 р.).

142. Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

143. Політологія. За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. Київ: Вища школа, 1998. 304 с.

144. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика. Підручник для вузів. А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. За науковою редакцією А. Колодій. 2-е видання, перероблене і доповнене. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.

145. Політологія: підруч. для студ. ун-тів. За ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1993. 576 с.

146. Полтораков О. Ю. Глобальне громадянське суспільство в системі міжнародних відносин. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України. 2008. Вип. 44. С. 149–156.

147. Правила адвокатської етики. Постанова Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури від 17 листопада 2012 року. *База даних «Законодавство*

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12> (дата звернення: 07.09. 2020 р.).

148. Право и власть. Под общ. ред. М. Л. Вышинского. Москва, Прогресс, 1990. 264 с.

149. Прилуцький С.В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя: теоретико-правовий аспект. *Кримінальне право та кримінологія*. 2010. № 1. С. 236–243.

150. Про вдосконалення співпраці органів військового управління з громадськими організаціями: Директива Міністра оборони України від 27.04.2009 № Д-13. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/gromadska-rada/direktiva-ministra-oboroni-ukraini-pro-vdoskonalennya-spivpraczi-organiv-vijskovogo-upravlinnya-z-gromadskimi-organizacziyami.html> (дата звернення: 10.09. 2020 р.).

151. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 13. Ст. 222. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

152. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 6 червня 2016 року №240/2016. Офіційний вісник України. 2016. №45. Ст.1641. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006525-16#Text> (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

153. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. N 1035-р. Офіційний вісник України. 2007. №89. Ст.3284. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text> (дата звернення: 04.09. 2020 р.).

154. Проблемы общей теории государства и права: учебник для юридических вузов. Москва: Норма-ИНФРА, 1999. 832 с.

155. Проблемы общей теории права и государства. од общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. Москва: Норма, 2004. 813 с.

156. Пройсс У. Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе. *Полис*. 1996. № 4. С.121–126.

157. Пухкал О. Г. Пошук природного шляху розвитку громадянського суспільства імператив новітньої української держави. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 40–46.

158. Рабінович П. М. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування). *Українське право*. 1996. № 3. С.29–35.

159. Рассел Б. История западной философии. Книга II. перевод с английского. Москва: Миф, 1993.445 с.

160. Ребкало В., Тертичка В. Державна політика: аналіз та впровадження в Україні: конспект лекцій до навчального модуля. Укр. Акад. держ. управл. при Президентові України. Київ: Вид-во УАДУ, 2002. 80 с.

161. Резолюція 1755 (2010) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні». *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a191 (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

162. Результати соціологічного дослідження «Громадська думка: підсумки 2014 року». *Сайт Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова*. URL: www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=573 (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

163. Рекомендація CM/Rec (2007) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо правового статусу неурядових організацій). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_937 (дата звернення: 05.09. 2020 р.).

164. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів від 25 жовтня 2000 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf1 (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

165. Решота В. В. Організація адвокатського самоврядування в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 266–270.

166. Розумний М. М. «Громадянське суспільство» VS «політична нація». *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 2. С. 5–11.

167. Рокицька О. Ю. Організує значення державної влади для формування громадянського суспільства *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія*. 2012. Т. 177. Вип. 165. С. 76–82.

168. Роулз Дж. Політичний лібералізм. Сучасна політична філософія: антологія. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С.192–238.

169. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. Київ: Тандем, 1996. 240 с.

170. Рябов С. Основи політичної культури. *Розбудова держави*. 1997. № 12. С.54–59.

171. Салменниemi С. Теория гражданского общества и постсоциализм. *Журнал исследований социальной политики*. 2009. Т. 7. № 4. С. 439–464.

172. Самоврядування. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980): в 11-ти т. Ред. кол. І. К. Білодід та ін. К.: Наук. думка, 1970-1980. Т. 9. Київ: Наук. думка, 1978. С. 32.

173. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. Пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.

174. Селігман А. Б.. Ідея громадянського суспільства. Пер. з англ. О. Камінського. Київ, 2000. 248 с.

175. Сидоренко С. В. Політичне протистояння стратегії «зміцнення громадянського суспільства» в країнах Африки. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2013. № 55. С. 139–151.

176. Скрипнюк О. В. Громадянське суспільство як пріоритетний предмет конституційно-правових досліджень. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Юридичні науки. 2010. Вип. 25. С. 40–44.

177. Славна О. В. Громадянське суспільство як основа розвитку правової держави в контексті конституційної реформи. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 1. С. 16–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjju_2017_1_5 (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

178. Соловьев А.И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества. *Полис*. 1996. № 6. С. 32–39.

179. Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 933–938.

180. Сорос Д. Утвердження демократії. Пер. з англ. О. Коваленко. Київ: Основи, 1994. 222 с.

181. Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної асоціації юристів. URL: <http://bibliograph.com.ua/kodex-9/24.htm> (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

182. Струсь К. А. Развитие идеи гражданского общества в истории социально-философской и политической мысли. *История государства и права*. 2010. № 12. С. 20–25.

183. Сушинський О. І. Теоретико-методологічні засади контролю у сфері публічної влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. держ. управ.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Київ, 2003. 36 с.

184. Тацій В., Тодика В. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології. *Право України*. 1997. № 8. С.29–34.

185. Тевлін Р. Про поняття «правоохоронні органи» у широкому та вузькому розумінні. *Радянське право*. 1985. № 7. С. 51–54.

186. Тейлор Ч. Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами. *Сучасна політична філософія: антологія*. Пер. з англ. Упоряд. Я. Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 544–575.

187. Тетерук С. Парламент без білих рукавичок. *Віче*. 1997. №12. С.78–90.

188. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. № 4. С. 161–174.

189. Третяк С. М. Концептуальні засади реформування українського громадянського суспільства. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Вип. 2. С. 20–26.

190. Третяк С. М. Формування поняття «громадянське суспільство» в західній та українській політико-правовій думці. *Правова держава: щорічник наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ: Вид. Дім «Юрид. кн.», 2002. Вип. 13. С. 488–495.

191. Трима К. А. Трансформаційні чинники українського громадянського суспільства. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер. : Історія. Політологія. 2012. Вип. 3. С. 91–100.

192. Управління в органах внутрішніх справ України. За заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Сокурєнка; О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, О.В. Джафарова та ін.; передм. В. В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Стильна типографія, 2017. 580 с.

193. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. Пер. с англ. И. И. Мюрберг; под ред. М. А. Абрамова. Москва: РОССПЭН, 2000. 391 с.

194. Фесюнін В. М. Організаційно-правові засади взаємодії органів Державної податкової служби з населенням: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків., 2007. 187 с.

195. Філософський словник. За ред. В.І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

196. Фіолевський Д. П. Адвокатура: підручник. 3-тє вид., стереотипне. Київ: Алерта, 2017. 624 с.

197. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_2091 (дата звернення: 03.09. 2020 р.).

198. Хайек Ф. Дорога к рабству. Пер. с англ. Москва: Новое издательство, 2005. 264 с.

199. Халипов В. Ф. Власть. Основы кратологии. Москва: Луч, 1995. 304 с.

200. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Пер з англ. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССМЕН), 2003. 368 с.

201. Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів. *Адвокат майбутнього*. URL: http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Hartiya_brenduvannya.pdf1 (дата звернення: 07.09. 2020 р.).

202. Ховард Марк М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе. Пер. с англ. И.Е. Кокарева. Москва: Аспект Пресс, 2009. 191 с.

203. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава. *Віче*. 1998. № 9. С. 34–46.

204. Хома Н. М. Глобальне громадянське суспільство: утопія чи перспективна реальність. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 2. С. 165–169.

205. Хотинська-Нор О. З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 176–182.

206. Цимбал Т. В. Зникнення «інших» як ознака глобальної системи. *«Шевченківська весна»*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. Вип. IV. Ч. 1. К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2008. С. 171–173.

207. Чалюк Ю. О. Роль міжнародних неурядових організацій у вирішенні соціальних проблем. *Формування ринкової економіки*. 2013. № 29. С. 282–290.
208. Чанышев А. Н. Аристотель. Москва: Мысль, 1987. 221 с.
209. Черниловский З. М. Гражданское общество: опыт исследования. *Государство и право*. 1992. № 6. С. 142–151.
210. Чиркин В.Е. Основы государственной власти. Москва: изд. дом «Артикул», 1996. 112 с.
211. Шарий В. І. Територіальна організація місцевого самоврядування: ефективність управління надвеликими агломераціями та мегалополісами. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 261–269.
212. Швец Е. Е. Гражданское общество и правовое государство: политологический дискурс. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2001. Вип. 9. С. 517–528.
213. Шевченко А. Є., Старостюк А. В. До питання функціонування громадянського суспільства та розбудови правової держави в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. №4(33). С.43–46.
214. Шемшученко Ю. С. Громадянське суспільство. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.). Київ: Укр. енцикл., 1998. Т.1. С. 646–647.
215. Шепелєв М. Глобальне громадянське суспільство як концепт і соціальна реальність. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка*. Серія : Міжн. відносини. 2013. Вип. 33. С. 25–38.
216. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2006. 197 с.
217. Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія. *Розбудова держави*. 1993. № 5. С. 53–56.
218. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. № 5. С.16–27.

219. Шопіна І. М. Проблеми протидії корупції під час проведення антитерористичної операції на Сході України. *Законодавче забезпечення вдосконалення правової системи України щодо захисту прав і свобод людини і громадянина: матеріали науково-практичної конференції* (м. Київ, 25 травня 2016 р.). С. 48–51.

220. Шпигаева Т. Спад темпов роста экономики как результат замедления реформ. *Финансовые риски*. 2003. № 1 (32). С.6–9.

221. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова, державна і політична свідомість громадян; Ін-т системи досліджень освіти; Східноукр. держ. ун-т. Київ: ІСЛО, 1994. 112 с.

222. Энтин Л. М. Разделение властей: опыт современных государств. Москва: Юрид. Лит, 1995. 175 с.

223. Явич Л. С. Общая теория права. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. 288 с.

224. Ярошенко В. М. Транспарентність та відкритість влади як механізми становлення інституту демократичної громадянськості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Політологія. 2012. Т. 182, Вип. 170. С. 85–91.

225. Alexander J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. *Real Civil societies. Dilemmas of institutionalization*. London ect., 1998. pp. 1–19.

226. Alexander J.C. The Civil Sphere. New York, 2006. 816 p.

227. Anheier H. Civil Society: «Measurement, Evaluation, Policy». London: Taylor & Francis, 2013 226 p.

228. Cavatorta F. Civil Society Activism Under Authoritarian Rule: A Comparative Perspective. *ECPR studies in European political science*. New York, Routledge, 2013. 274 p.

229. Charles T. Invoking Civil Society. *Contemporary Political Philosophy. An Anthology*. Ed. by R. E. Goodin and Ph. Pettit. Oxford, 1997. pp. 69–73.

230. Civil Society and the State. *New European Perspectives*. Ed. by John Keane. London; New York, 1988. 427 p.

231. Glasius M. Exploring Civil Society: Political and Cultural Contexts. Edited by Marlies Glasius, David Lewis, Hakan Seckinelgin – New York, Routledge, 2014. 224 p.

232. Huntington S. After twenty years; the future of the third wave. *Journal of democracy*. 2000. V. 11. pp. 1–9.

233. Karl T., Schmitter Ph. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*. 1991. № 2/2S. P. 262–272.

234. Keane J. Global Civil Society? (Contemporary Political Theory). London : Cambridge University Press, 2003. 236 p.

235. Klein A. Der Diskurs der Zivilgesellschaft: Politische Hintergründe und demokratietheoretische Folgerungen. Opladen, 2001. 236 p.

236. Koropatnik I. M. Principles of interaction between civil society and the armed forces of Ukraine in current period. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doswiadczenie*. 2016. № 2(6). pp. 32–41.

237. Kößler R., Melber H. Chancen internationaler Zivilgesellschaft. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main, 1993. 286 p.

238. Lucas E. Freedom ragged march. Megachange: The World in 2050. Edited by Daniel Franklin & John Andrews. New Jersey: John Wiley & Sons, 2012. pp.126 – 149.

239. Markets and civil society: the European experience in comparative perspective. Edited by Victor Perez-Diaz. New York Oxford: Berghahn Books, 2014. 278 p.

240. Parsons T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971. 152 p.

241. Plattner M. By popular demand. The New York Times Reserve of Books. 1999. 7 Febr. URL: <https://www.nytimes.com/article/the-new-york-times-book-review-back-issues.html> (дата звернення: 03.09. 2020 p.).

242. Rosenblum N.L. Civil Societies: Liberalism and the Moral. *Uses of Pluralism. Social Research*. Vol. 61. No 3 (Fall 1994). pp. 553–560.

243. Taylor 3. Modes of Civil Society. *Public Culture*. V.3. 1990. pp. 269–
270.